

श्रीः ।

शास्त्रमुक्तावली

महामहोपाध्याय श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचित

प्रत्ययार्थनिरूपणपरः

व्युत्पत्तिवादः

(अब्दखण्डग्रन्थः ।)

श्रीकाम्बी प्र तेवादिभस्मरानन्ताचार्यः परिसोधित

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायां मुद्रापितः ।

श्रीकाम्बी ।

१९२१

Sastramukthavali—44

VYUTHPATTHIVADA
BY

Mahamahopadhyaya Sri Gadadhara

Bhattacharya

Sri
GADADHARA
Edited by

P. B. ANANTACHARYA.

Printed at the Sri Sudarsana Press.

CONJEEVERAM.

मूल्यं सार्धरूप्यद्वयम्] 1921.

[Price 2-8-0.

Copy Right Registered

भारत ।

शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमते ह्यग्र्यावायनसः ॥

अथ व्युत्पत्तिवादः ।

शब्दशब्दे चैत्रपदायं उपरपदायस्य सप्तमं सप्तममर्थादया भासते ।
 अ च क विदभेद, क चिच्च तदतिरिक्त एवपाराधियप्रतिशेवमुद्योग-
 विपनिपयिभावादि- । अनेदध प्रातिपदिकायं स्वसमानविभाजकेन
 स्वापवहितपूर्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैव सप्तममर्थादया भासते ।
 यथा- 'नालो घटो' 'नीलघटमानपे'त्यादी घटादी नीलादेः, न तु
 विरुद्धविभक्तिमतदार्थस्य, नीलस्य घट इत्यादी नीलघटानेदाववचोपस्य
 सप्तानुभवविरुद्धात् । स्वसमानविभक्तिरूपे च स्वप्रतिविभक्तिवशातोप
 विभक्तिरूपेण । साजात्य च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना, न तु
 समानानुपूर्वीकत्वे साजात्यम्, "वेदा प्रमाणम्" "शते ब्राह्मणा,"
 इत्यादावन्वयवैधानुपपत्तेः ।

ननु "विद्यत्याग्रा सदैकत्वे" इत्यनुशासनात् "शते ब्राह्मणा"
 इत्यादे स्माधुत्वेन "वेदा प्रमाणम्" इत्यादयः कथं प्रयोगा, विभेद-
 विशेषणस्य रूपद्वयोरसति विशेषानुशासने समानवचनरूपनिपमात् । अन्वया
 "यत्र नील" इत्यादेरपि साधुताप्रसङ्गात् । समानलिङ्गकस्यले तथा
 निपमापत्तेन 'वेदा प्रमाणम्' इत्याद साधुत्वापवादेने ऽपि "इति
 ह्युक्तदुर्गमे" इति कारिकाया "इति यत्र सद्गतिता हेतु" इति
 वाच्यप्रतिपादनात्प्राया असंगतिदुर्गमेव ।

एवमसमानलिङ्गकस्थले विशेषवाचकपदानुमानवचनस्यापि विशेषण
पदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्र विशेषणपदान-तत्
प्रबोक्तुमुचितमिति 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' 'पितृषु दन्ताः'
इत्यादेरनुपपत्तिः ।

मैत्रम्- यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविहङ्गत्वात्
अविनाशितत्वम्, तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्वानुपपन्नम्, अतएव
'पुरुषवजाद्रवसौ—वेद्ये देना' इत्यादी द्वित्वाविशिष्टयोः पुरुषवजाद्रव-
प्रभृन्मोविशेषणतया विवक्षितवाचकत्वात्कस्य पदस्य द्विवचनान्तता । 'वेदा-
प्रमाण' मित्यत्र च विशेषणपदोत्तरविभक्त्या बहुत्वविहङ्गमेकत्वं विवक्षितम्,
तत्र प्रकृत्यर्थावच्छेदके प्रमितिकरणत्वे ऽ-वेति । शब्दप्रमाणकरणत्वं च
शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नाप्युच्यते ।

न च "पदार्थं पदार्थेनान्वेती"ति व्युत्पत्तिविरोध, 'सम्पन्नो व्रीहिः'
रित्येकव्रीहितानुपपत्तिकेवकत्वानुदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिच्छब्देन भावव्यक्तत्वात् ।
यदि स्वाभावप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वस्य-धेन प्रकृत्यर्थ एवैकत्वान्दम, व्रीहि-
त्वजाते स्वरूपत एव व्रीह्यादिपदशब्दपतावच्छेदकतया-भावेतावच्छेदकप्रयोगा-
नुपपत्त्येस्तत्र पदार्थान्तरस्यावयानुपपत्तेरिति मन्यन्ते, तदा प्रकृते ऽपि तादृशेष-
यति ।

यत्तु "सम्पन्नो व्रीहिः" रित्यादिविक्रवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि
श्लेकानानाव्रीहिवर्णनमते इत्युक्तैव सागच्छत्ये आतामेकत्वमानीपामो
निरर्थक इति, तदसत् । यत्र स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतिपादितानवच्छेदकै-
कपदपसजातीयविधीयतश्चित्तपथेकवचनार्थं, न त्वेकत्वमात्रम्, तत्र
वस्तुमात्रताधारण्येनार्थत एव लभ्यात्, अनुपयोगाच्च । अत एव "पशुना
यजेत" इत्यादी षण्निष्ठतादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वात्अनेकवस्तुकरणकत्वा-
पान्नादृष्टिदि । सजात्य च स्वसमनिष्पादितपदानुत्सर्गिकविशिष्टप्रकृत्यर्थता-
वच्छेदकव्यवस्थेः । अतो "ऽत्र यतो ऽस्ति" त्पदौ षण्निष्ठभेदप्रति-
पादितत्ववच्छेदकत्वात्प्रामाण्यमपि न क्षतिः । एतद्वैशविश्रमानुपपत्तिः

भेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधादिति, तस्य च प्रसिद्धत्वात्
एतद्देशे बहुघटसत्त्वदशाया तादृशवाक्यप्रयोगस्तु जात्येकत्वादेव समर्थनीय

यत्तु एकत्वाविवक्षायामपि भावाख्यातस्यैले एकवचनस्य साधुत्व
दर्शनात्सलयाया अविवक्षणे ऽपि 'सम्पन्नो वीहि' रित्यादाविकवचनोपपत्तेरक
जात्येकत्वपरतया तत्र समर्थनेनेति,—तदध्यकिञ्चिन्करम् । भावाख्यातस्यैले
गत्यन्तरविरहण विभक्तेर्निरर्थकत्वोपगमात् । तत्र च सार्थकत्वोपगमसमभे
सत्परित्यागस्यानुमितत्वात्, सति तात्पर्ये तद्वोधस्यानुभविकत्वाच्चेति ।

एव "त्रय समुदिता हेतु" इत्यत्र हेतुपद कार्योत्पादप्रयोजकता
वच्छेकसमुदायत्वावच्छिन्नरम्, तादृशसमुदायत्वावितमेकत्वमेकवचनार्थ ,
अत एव शक्यादीना प्रथमाया तृणारणिसिद्धि-यायेन हेतुत्वशङ्कानिरास ।
तथा सत्येषामेकैकसमप्रधानदशायामपि कार्योत्पत्तेरावश्यकतया सत्त्विनयपर्या-
ससमुदायत्वस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकतानवच्छेदकतया तेषा प्रथमाया तथा
विभैकसमुदायत्वाभ्यवदानुपपत्ते ।

एव "जात्याकृति-यत्तय पदार्थे" इत्यत्र त्रितथानिष्ठस्य पदशक्ति
रूपपदार्थत्वस्यैकत्व विवक्षितमिति तत्र विशेषणपदस्य बहुवचनान्तत्वे ऽपि
विशेषणपदस्यैकवचना-न्ततोपपत्ति । "प्रत्यक्षानुमाने" त्यादिमूत्रे प्रमा-
करणत्वरूपकृत्यर्थतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षानुमानादिनिष्ठस्यैकताया बाधितत्वे
नाविच्छिन्नत्वात्प्रमाणपदस्य बहुवचनान्ततेति ।

एव "पितरा दत्त" इत्यत्रापि पितृपितामहादीना सहे
स नामेकत्वेण दत्तत्वविरहण पितृपितामहत्वं दिना पृथगे-
त्यागाहस्यत्वरूपादेवगतम् । उद्देश्यतावच्छेदकभेदेनैव उद्देश्यताभेदात् ।
तत्र एकत्वस्याविवक्षय देवतापदस्य बहुवचनान्ततेति दिक् ।

स्वप्रवृत्तेर्यत्र च स्वव्यतिरोत्तरत्वेन प्रतिस्पर्धीयमनत्वम् ।
तेन "दन्ति सुन्दर" इत्यादी विशेषणदानन्तर विभक्तेरसत्त्वे ऽपि
न शक्ति, तत्र विभक्तेस्तुसंभन विना शाब्दबोधानुपगमात् ।

एव तदभिव्यक्तिगतोपविभाजनमपि तथाविधान्यप्य-
दिनपूर्ववर्तितया प्रतिपाद्योपगमनात् । तेन " इह दर्शा " त्वादी विशेष-
पदानन्तर विमतेरस्यैऽपि न श्यीः ।

अथ " नीलरथ घट " इत्यादावपि पदाद्योपविभाजन-
वपारस्यभावात् कथं न नीलपटाद्योरभेदा-वशतोः । सामान्या कार्यजनने
उक्तनिवृत्तप्रवृत्तत्वापत्त्याऽपि चरकादिति चेत् ; तथाविधान्यप-
योपविकारकात्त्वात् । तथा हि—तादृशान्यवशे प्रथमाविषयस्य
न्ययसादिपदसमिपत्त्वात् प्रथमपदनीलादिपदावदेवनीलपटादाया-
कात्त्वात् । सामान्ये च घटादिपदस्यैहिषोपरत्विपदादिपदस्य वा भावा-
त्त्वात् । उक्तश्लोके च तदस्या घटस्या अथाकात्त्वाया विरहात्प्रसिद्धेः ।
कार्यतावच्छेदकमोटावपराहोत्तरेत्यनेनेशाद्योक्त्याहात्त्वात्तयोः परपर-
शेषे व्यभिचारः ।

एतु सामान्यासामान्यविशेषपदस्य विशेषवाचकपदाऽप्युक्ति-
करिमन्वमङ्गितिरूपं विकल्पितमस्यैतद्विषयं तादृशान्यपयोपविकार-
कात्त्वात् ; विशेषवाचकपदनिष्ठाविशेषवाचकपदापङ्क्तिरिमन्वमङ्गितिर्य-
च न तथा, ' नीलपटमानये ' त्वादायस्यभावादिति,

तदन्तु । विशेषवाचकपदापङ्क्तिरित्यस्य तादृशपदापङ्क्तिरस्यैव
तदुत्तरत्वेनाऽप्युक्तस्योपगमनत्वरूपस्य वा ' नीलो घट ' इत्यादौ नीलादि
पदस्यमभिव्याहृतविभक्तौ घटपदस्यमभिव्याहृतविभक्तिभिलनया सत्यात् ।

अथ विशेषवाचकपदोत्तराश्रयविभक्तिविभाजनकथमवधिभित्तरादित्य-
स्य विवक्षया न दोष इति चेत्तर्हि विभक्तिव्याधिकमजानत पुत्रस्य तादृश-
घर्मजानासमवाच्यत्वात्तदुपगमि (' नीलो घट ' इत्यादावपि शुद्ध-
अप्युक्त्यादिप्रमदशाया तादृशयोऽप्यापङ्क्तिः । ' नीलरथ घट ' इत्यादीनि
पदवादेः पुत्रस्यैव प्रमदशाया स-दनेषोऽप्यास्यस्यो विकल्पितविरहित-
स्य प्रयोक्तव्यात् ।

अयं ' नीलो घट ' ' नीलघट ' इत्यादिद्विविधप्रोक्षकधारण स्वोत्तर-
रूपदभिन्नपदानुत्तरत्वविशिष्टस्वोत्तरत्वादिरूपस्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन नीला
दपदवत्सुबन्तघटादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न । ' नीलघटरूप ' मित्यादि
शक्यमाधारणानुरोधेनान्यादृश्या आप आकाङ्क्षाया समासस्थले उपगन्त
व्यतया उपदर्शितसमासव्याससाधारणानुगताकाङ्क्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वा
दिति ।

अथ ' नील घटमानये ' त्यादौ नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे नीला
दिपदोत्तरविभक्त्यर्थकमत्वादेः कुत्रान्वय इति चेन्न कुत्रापि । विभक्तिपद
साधुत्वार्थमेव प्रयुज्यते । अभेद एव वा विशेषणविभक्त्यर्थः , अभेदस्य
सर्गमर्यादया भानं तु समासस्थलएव । तत्र उक्तविभक्त्यनुसंधानं विनापि
शाब्दबुद्धेः अनुभविकत्वादित्यपि यदस्ति ।

अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तदा उपसिद्धि , यादे
च भेदप्रतियोगिको ऽभावः , तदा ' नील जल ' मित्यादिवाक्यस्यापि
प्रामाण्यापत्तिः । जले द्वित्वादिना नीलभेदाद्यभावस्य सत्त्वात् । नीलभेद
त्वावच्छिन्नाभावरणं विभक्त्यर्थत्वे नीलादिपदार्थान्वयप्रसङ्गः । न च
भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः , नीलपदसमभिव्याहारात्नीलभेदत्वा
वच्छिन्नाभावः प्रतीयते इति वाच्यम् ; पदार्थद्वयसर्गभानस्यैवाकाङ्क्षा-
नियम्यत्वान्नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्तर्भावेण वृत्तिं विना भेदरूपपदार्थ-
तावच्छेदकस्याभावे तादृशसंबन्धेन भानासम्भवात् ।

मैवम् = भेदो ऽभावश्च विशेषणविभक्त्यर्थः , विशिष्टलाभस्तत्र
काङ्क्षादिवशात् । एतेन भेदे नीलादिपदार्थान्वये एतदेतान्वयप्रसङ्ग इति
निरस्तम् ।

न च विशेषणविभक्त्यर्थकत्वे ' नीलं घट ' इत्यादावप्यभेदा
न्वयोपापत्तिः— ' धानेन धनवान् ' मित्यादौ तृतीयया अभेदबोधनत् अन्वय-
प्रकारशोधे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यान्येषणादिति वाच्यम् । द्वितीयादिना
ऽभेदबोधने द्वितीयाद्यन्तविशेष्यवाचक पदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमित्यु
पगमात् ।

शिष्टपशुद्वित्वानुपपत्ते । प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञान च विशिष्ट
 तीधमयादान्नातिशेत्तइति दर्शनात्केवल "विशेष्ये विशेषण" मिति रीत्या
 व्युत्पत्तीति चेत्,—

इत्थम् । अभेदस्तादात्म्यम्, तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्म । असाधारण्य
 मालवृत्तित्वम् । तच्च स्वसामानाधिकरण्यस्वमातयोगिवृत्तिसोमय
 भेदविशिष्ट यत्तदन्वयत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणविभक्तेरर्थः ।
 अत्र प्रवृत्त्यर्थस्य ससर्गभवाद्या भासते । तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वाद्दरूप
 अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्य विशिष्य ज्ञातुमशक्यत्वे प्येकमात्रवृत्ति-
 त्वा सामान्यप्रत्यासत्तित्तं सुप्रहृत्वमेव । अभेदस्य ससर्गतामते
 आनुगताभेदस्यैव तथात्वमुच्यते । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव
 विशिष्य तथात्वे 'घटो न नील' इत्यादिवाक्यजन्यरोधे "प्रति
 शान्दयौ च तुल्ययोगक्षेमा" इति न्यायेन तादृशानुगतसत्त्व-धा
 तितिशोभिताकाननुगताभावा एव भासरेत्, न तु नीलवृत्तिरेको
 तथा सति यत्किञ्चित्तादृशाभावात्तत्पर्येण प्रयुक्तस्य नीले ऽपि
 ' इत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात् ।

दन्तु दोषम् । विशेषणविभक्तेरभेदार्यकत्वे घटो न नील इत्यादौ
 शून्यभेदाभाव एव प्रत्ययविषये न तु नीलादिभेद । यादृश
 'हारस्थले येन सवधेन यत्र धर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्व नञसत्त्वे
 तादृशस्थले नञा तद्धर्मिणि तादृशसवन्भावच्छिन्नतादृश
 अत्रप्रतियोगिनाकृतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । "प्रतियोग्य
 । चे"त्यादेरप्यवमेवार्थः । एव च नञो भेदबोधकत्व न कुत्रापि
 । 'अनाल घटमानये'त्यादौ घटवत्सामानाधिकरण्यानुरोधेन
 स्य नीलभिन्नपरतया नञो भेदत्वमेव लक्षणाया उपगन्तव्यत्वात् ।
 इत्यत्रावश्यम्, अभेदस्य प्रकारतामतेपि 'घटो न नील'
 कस्य नीलाभेदानात्र बोधकत्वेपि तृतीयाभावस्य प्रतियोगि
 नञो भेदबोधकत्व नानुपपन्नम्, परन्तु भेदत्व प्रकारेण भेदबोधो
 ' ' ' ' ' ।

इदं तु तत्त्वम् । 'नीलो घट' इत्याद्यसमासस्थले ऽभेदस्य संसर्गतोपगमे ऽपि गौरवनिर्हात् तत्र विशेषणविभक्तेर्द्वैतिकरूपनमनुचितम् । न च यत्राभेदे 'विशेषणविभक्तेः शक्तिभ्रमः स्वारसिकलज्जगप्रदो वा' तत्र सर्वमतएवाभेदमकारकबोधस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यादुत्पत्त्या तादृशसमभिव्यहारज्ञानस्य द्वितीयबोधे हेतुतादृश्य कल्पनीयमभेदस्य संसर्गतावादिनेति गौरवम् । एव तादृशसमभिव्यहारज्ञानघटिततामग्रया भिन्नयोग्यताज्ञानघटितत्वेन द्वैविध्यमिति भिन्नरिपयकप्रत्यक्षादिक प्रति तादृशशब्दसाम्भ्रीप्रतिबन्धकताया अप्याधिक्यमिति वाच्यम् । संसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्ससर्मकबोधैवोपगमादिति दिक् ।

"स्तोक पचति, मृदु पचती" त्यादौ विरुद्धविभक्त्यरुद्धादौ पस्थापितस्यापि स्तोकरुद्धादेर्भाववर्षपाकादावभेदान्वयो व्युत्पत्तिरिद्धः, तदनुरोधेन च द्वितीयान्तपदधातुपदयोः समभिव्याहारस्याप्यभेदान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षात्वमुपगम्यतः; क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीयातिरिक्तविभक्ति रत्ययते, "क्रियाविशेषणाना क्लीबत्व कर्मत्वञ्चे"त्यनुशासनेन तत्र कर्मत्वातिदेशात् ।

न चैव 'स्तोक पाक' इत्यादावपि द्वितीयाप्रसङ्गः, तत्रापि स्तोक देः क्रियाप्राप्तेव विशेषणत्वात् । भावकृता प्रयोगसाधुत्वमात्रार्थकतया धातुनैव सन्न पाकादि प्रतिपादनादिति वाच्यम्, क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययान्त धातूपस्थाप्यार्थपरत्वात् ।

'स्तोक रथीयते' इत्यादौ आख्यातस्यापि वर्तमानत्वार्थकतया सर्वकत्वात् । न च वर्तमानत्वाद्यविवक्षाया द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम्; वर्तमानत्वादिविवक्षास्थलइव अर्थबोधप्रयोजनाकाङ्क्षाशालित्वेनैव तदविवक्षास्थले ऽपि भाव रथातस्यार्थवत्त्वात् ।

केचित्तु-धातोरिव धन-उत्सामि पाकादौ शक्तिरयते । अन्यथा मुनिभक्त्यर्थसंख्याकर्मत्वादीनां तत्र पाकादावन्वयात्तुपपत्तेः, प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्धातूनां च मुनिभक्त्यर्थकृतित्वात् ।

प्रकृत्येकदेशार्थे ऽपि प्रत्ययार्थान्वयोपगमे 'पचन्त पश्यती' त्यादित् 'पचमान पश्यती' त्यादितश्च पाकादौ त्रितीयाग्यर्थकर्मत्वाद्यन्वयबोधसङ्गात् । एकत्रिशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्र प्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्न कर्मत्व विशेषणतया-न्यय इति चत्, तथापि पाकादिविशेषणतया मुनर्भक्त्याया अन्वयसम्भवात् यत्र पाककर्त्राद्विज्ञादिक बाधितम् पाकादेक्ष तदबाधितम्, तत्र 'पचन्तौ पश्यति, च्चमानौ पश्यता' त्यादिप्रयोगसङ्गस्य दुरारत्वात् । धातूपस्थाप्यार्थे मुनर्थान्वयबोधे प्रति तत्तद्ध तत्तर प्रत्ययधर्मिकृत्त्रिचिदर्भपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामुपगम्यैतादृशातिप्रसङ्गवारणे च गौरवान् । एव 'शामन पचन' इत्यादौ धातुमात्रेण पाकागुपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदान्वयबोधानुपपत्ति, विशेषणत्रिभक्तिसजातीयत्रिभक्तिप्रकृत्यनुपस्थाप्यत्वात् । प्रकृत्येकदेशसाधारणतादृशविभाक्तप्रकृतित्वस्य प्रयोजकत्वं तत्र व्युत्पादराधिरूपपरत्वे ऽपि तथाविधान्वयबाधापत्ते । कस्य चित्प्रातर्बन्धकता कल्पयित्वा तद्वारणं च गौरवात् । न चैत्रमुपकुम्भार्द्धिपिपल्यादिरूपपूर्वं परार्थप्रधानसमासपदा कुम्भसमीपपिपल्यार्द्धादौ विभक्त्यर्थान्वयस्य प्रातिपदिकान्तरात्वाभेदान्वयस्य चानुपपत्ति । पूर्वपदस्य समासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादिति वाच्यम्, तदनुरोधेनैव तत्र कुम्भपिपल्यादिपदानामेव कुम्भसमीपपिपल्यार्द्धादौ लक्षणाया पूर्वपदस्य ता पर्यग्रहमात्रापथागितायाश्च स्वीकारात् । वस्तुतस्तु, तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपाद्धादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे तादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोः पवहितपूर्वापरीभावोपस्थाकाद्दृष्टा । एव तत्र प्रातिपदिकान्तरार्था ऽभेदान्वयबोधे समानविभक्तिक्रयोस्तादृशसमस्तपदपदान्तरायाश्च समभिन्वाहाराप्याकाङ्क्षा, तथा सत्यातप्रसङ्गविरहात् । धात्वर्थपाकादौ प्रत्ययार्थान्वयबोधे प्रातिपदिकान्तरार्थाभिदान्वयबोधे च व्युत्पादनाद्यन्तसमुदायप्रत्यययोरागुपूर्वाख्यान्वयवहितपूर्वापरीभावस्य समानविभक्तिक्रयोस्तादृशसमुदायपदपदान्तरयोः समागन्वाहारस्य चाकाङ्क्षाऽप्योपगमे दर्शिताधिकरणार्थकृत्युत्प्रत्ययस्थलीयातिप्रसङ्गस्य दुम्भरतया न तत्सम्भव । अथ घञन्तसमुदायस्य पानाग्यर्थकत्वे घञन्तसमुदायस्य सथागविभागत्वादिविशिष्टाना-चक्रत्व व्युत्पाद्य सवेगविभागादिपदाना नैमित्तिकसमाप्तानराकरण दीधि

तिङ्कृता विद्ममिति चेत्, वा क्षति । न हि कस्य चिद्मन् यकृतो विप
रीतलेखन मुत्तियलाद्दशुसिद्धौ बाधकम् । एव च यत्र घातुमात्रस्यैव
पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकपदात् द्वितीयैव । यत्र तु कृदन्तसमु
दायस्य पाकादौ तात्पर्यम्, तां तादृशपद तथाविधकृदन्तसमुदायस-
मानविभक्तिकमेव । तदुक्तं कातन्त्रपरिशिष्टकृता—‘कथं स्तोक पाक ’
‘कृदन्तविशेषणत्वात् ’ । घातवर्षैकाधिकरण्ये तु स्तोकभोदनस्य पाक इति
स्यादेवेति वदीत ।

तदर्थकपदोत्तरविभक्त्या सत्त्वावोधने ऽभेदसर्गावाच्छिन्नप्रकारता
भिन्नतदर्थविषयताशासिशाब्दबोधसामग्री अपेक्षिता । तादृशश्च बोधस्त
दर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च । ‘नीलौ घटा ’ वित्यादौ
च विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्विर्यादिक प्रत्याख्यते । एव च क्रिया
विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या अत्राधित्योरपि द्वित्वबहुत्वयो प्रत्या-
यनासम्भवात्तादृशपदोत्तरसौत्तार्थिकमेकवचनमेव मानाख्यातस्य भवदित्य
वचयम् ।

अभेदान्वयबोधश्च विरूपोपरिधतयारेवेति व्युत्पत्ति । ‘घनो घटः,
‘दण्डवान् दण्डवान्, ‘पाक पचती ’ स्यादौ घटत्वदण्डत्ववपाकत्वाद्यवच्छिन्ने
त्तत्तद्गणवच्छिन्नस्य तथाविधाव्यवधाधानुद्घात् ।

अथ तत्प्रयोजकसमानविभक्तिकत्वादे सत्त्वात्कथं न तादृशव्य
व्यय ?—अत्राहुः = यादृश षष्ठं क्वचित्प्रसिद्धयति तादृशस्यैवापत्ति सम्भ्रमति,
स्तमसामग्रीबलात् । यादृश च सर्वथैवाप्रसिद्धम् तादृशस्य चापादका
प्रसिद्धरापत्तराशयैवेति घटत्वात्तवाच्छिन्नविशेष्यताकामदससर्गकघटत्वाद्यव
च्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य क्वचित्प्रयुक्तत्वात्कथं तदापत्ति ।

अथ—‘घटा नीलघटः, दण्डवान् रक्तदण्डवा ’ वित्यादौ तादृशशाब्दवाचस्य
प्रसिद्धि विषयकोटावधिकारमाहिन शाब्दवाचस्य नवीनै स्वाकारादिति
चेत्, तर्हि घटत्वस्य विशेषणतात्पर्यद्वयविषया नीलादिमानसिवात्मकनालाद्बुध-
विधाततात्पर्यज्ञानविशेषादिर्घटितैव सामग्री घटत्वावाच्छिन्नस्यैव नीलघट

त्वाद्यवच्छिन्नाभेदान्प्रयवोघप्रयोजिका, तदभावादव ' घटो घट ' इत्यादिषु न तादृशशब्द बाधापत्तिरिति केचित् ।

अथ द्रव्यत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासत्तेर्ण प्रसिद्धस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदावयवाधस्य घटत्वादात्रापत्तिसम्भव । न च यत्राऽऽपादाकाभाव, तात्पर्यज्ञानावशेषादिपठिताया धर्मितावच्छेदकताया द्रव्यत्वादौ तद्द्रव्यादनियामकसामान्या एवापादकत्वात् । न च धर्मितावच्छेदकतासम्भवेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वयवोघात्पात्तप्रयोजिका द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वद्यवच्छिन्नविशेष्यत्रोपस्थितितदवच्छिन्नविशेष्यकयोग्यताज्ञानादिघटितसामग्र्येण, धर्मितावच्छेदकतायास्तत्पर्यतावच्छेदकसम्बन्धताविरहेऽपि द्रव्यत्वादिनिष्ठायास्तत्पर्यतावच्छेदकसम्बन्धकत्वात् तादृशसामग्र्यात्मात्मनिष्ठप्रत्यागत्या द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकघटत्वाद्यवच्छिन्नाद्यभेदबुद्धिः परस्वीयकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाःपक्षेण व्याप्यतया घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभेदवोधापादकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्, योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिधेस्य तद्वेदेन अनन्तरणताकल्पनमपेक्ष्य लाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शब्दनुद्धौ तादृशसम्बन्धेन तस्य धर्मितावच्छेदकमनिधेस्य हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात् । घटत्वादिधर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकाररूपेण्यताज्ञानरलादेव घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तदापत्तेः ।

न च योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यागत्या हेतुवोपगमद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य पदादनुपस्थितेऽपि द्रव्यत्वादौ तादृशप्रत्यागत्या प्रत्यासन्नयोग्यताज्ञानात्तत्र तादृशप्रत्यागत्या शब्दबाधापत्तिः । आत्मनिष्ठप्रत्यागत्या हेतुभूता द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिमन्तरेणापि तादृशप्रमेयत्वद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशाया प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानस्य फलजनकत्वात्तादृशद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिविरहस्याकिञ्चत्करत्वादाति वाच्यम्, समानप्रकारताप्रत्यागत्या पदार्थोपरिधने शब्दबोधे हेतुवोपगमात् । येन सम्बन्धेन यद्दर्मावच्छिन्नकार्यं प्रति येन सम्बन्धेन यद्दर्मावच्छिन्नकार्यस्य व्यापकत्वं, तेन सम्बन्धेन तद्दर्मावच्छिन्नकार्योत्पादकसामान्या अपि तेन

सम्बन्धेन तद्धर्मानिच्छन्त्यापत्तावधेभिततया प्रकारतासम्बन्धेन द्रव्यत्वादी
द्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थित्यस्ये तत्र धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधोपा
पत्तेरयागात् ।

न च यत्र प्रमेयत्वात्प्रतिच्छन्नविशेष्यत्वप्रतिज्ञानजन्यप्रमेयत्वात्प्रतिच्छन्न
विशेष्यकोपस्थितावेव उद्बोधकान्तरात् द्रव्यत्वाद्यप्रतिच्छन्नस्य भावम् तत्र
द्रव्यत्वात्प्रतिच्छन्नविषयवशाद्वापत्तिवारणाय तद्धर्मानाच्छन्नविशेष्यत्वाद्भेदे घ
प्रात तद्धर्मानिच्छन्नविशेष्यत्ववृत्तिज्ञानजन्यतद्धर्मप्रकाररूपदार्थोपस्थितेहेतुता
वाच्या, तथा च प्रकारविशेष्यनिर्देशस्यावश्यकत्वे विषयनिष्ठप्रत्ययत्वात्
हेतुताकल्पनमद्युक्तम्, तथा मति पुरुषभेदेन कार्यकारणभावात्तु यप्रसङ्ग
इति वाच्यम्, स्वजनकजानीयवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपतविशेष्यतावच्छेदकता
विशिष्टप्रकारतासम्बन्धेनोपास्थितेहेतुता स्वीकृत्य तादृशापत्तेर्वारणात् ।

न च पदार्थोपि प्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधोपत्त्या तत्र तादृशप्रकारता
सम्बन्धेन पदार्थोपस्थितरभावात्प्रकारनिष्ठप्रत्ययत्वात् पदार्थोपस्थितेहेतुता
व्यभिचारेण स्वपरितुमशक्यति वाच्यम् परामगकारणत्वात्प्रचारदशितादगा
व्यभिचारस्य वारणीयत्वादिति चत्, तर्हि तद्धर्मावच्छेदकसर्गावच्छिन्न-
कारतानिरूपितावशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वात्प्रतिच्छन्न प्रति
तद्धर्ममदस्त्वापि हेतुताया स्वाकरणीयतया न 'घटो घट' इत्यादिस्थले
शाब्दवाधापत्ति । 'स घट' इत्यादिवाक्यात्ता तत्त्वादिना घटत्वादिर्धर्मिता
वच्छेदकत्वस्य स्वरूपता घटत्वादपकारतावच्छेदकत्वस्य 'घट स' इत्यादि
व कथा स्वरूपतो घटत्वादिधर्मितावच्छेदकत्वस्य जातत्वादावागच्छत्वात्
वच्छेदकप्रकारतास्य शाब्दबोधोपपत्तये विशेष्यप्रकारतयोरवच्छेदकत्वे
प्रतिच्छिन्नत्वेन विशेषणाय । 'घट नीलघट' इत्याद्यन्वयतो एव
प्रामाण्यकृतव्यव दशिताया सोऽयुपपत्नीय । 'स म' इत्यादिवाक्या-
त्जातत्वात्प्रतिच्छन्नधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताभावेदा
न्वयबोधस्य वारणाय तद्धर्मानाच्छिन्नवच्छेदकताप्रकारतानिरूपतधर्मिता
वच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रत्ययत्वात् शाब्दबोधे प्रति तद्धर्मभेदस्यापि पृथकारणत्व
वल्पनीयम् ।

अथ ' राजा पुरुष ' इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन कथञ्च भेदान्वयबोध , सामग्रया कार्यजनने उक्तनियमभङ्गरूपाय प्रयोजनक्षतेर किञ्चित्करत्वात् , सामग्रीसत्त्वे अवश्य कार्यमित नियमात् । न च तत्र भेदान्वयबोधोपयिक्ताकाङ्क्षाविरहाच्छाब्दसामग्र्येव सिद्धेति वाच्यम् , सम भिव्याहाररूपाकाङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वात् । न च तादृशाकाङ्क्षायास्तत्र सत्त्वे ऽपि राजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे राजादिपद एव हेतुत्तरदस- पदत्वरूपानुपूर्वीविशेषरूपाया आकाङ्क्षाया आप प्रयोजकत्वात् , तदभावादेव न तत्र शाब्दसामग्रीति वाच्यम् , सम्बन्धादिविशेष्यकराजादि प्रकारकान्वयबोधएव तदृशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुतया पुरुषादौ राजादिपदार्थ प्रकारकान्वयबोधोत्पत्तौ तादृशाकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकारिञ्चित्करत्वात् ।

अत्र केचित् = नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे प्रति समानविशेष्यता प्रत्यासत्त्या प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्तरकल्पनात् नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे विशेष्यतया प्रत्ययार्थस्यैव भानम् , न तु नामार्थान्तरस्य, तत्र विशेष्यतात्वात्वेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वात् । न च सम्बन्धादेरपि नामार्थतया तत्प्रकारकान्वयबोधे पुरुषादिपदार्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः , तत्तन्नामपदजन्य- तन्नामार्थप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रातः प्रत्ययजन्योपस्थितत्वेन हेतुत्व ऽपि ' राजसम्बन्ध. प्रमेय , रश्च पुरुष ' इत्येतादृशवाक्यद्वयजन्यवाक्यार्थद्वयान्वयबोधे पुरुषस्य राजसम्बन्धविशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यम् , प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यतदर्थप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थिते समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वोपगमात् । अथैवमपि यत्र ' राजा पुरुष ' इत्यत्र पुरुषपदाधीनपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययवशात्कश्चि- त्प्रत्ययार्थो ऽपि विपयीभूतः , तत्र प्रत्ययजन्यताविधिसमूहालम्बनोपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन पुरुषे ऽपि सत्त्वात्तस्य राजप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतया भानानुपपत्तिरित्येव । न च प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यता सम्बन्धोपस्थितेहेतुत्वोपगमात्तानुपपत्तिः , तादृशसमूहालम्बनोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिर्णयविशेष्यतायाः नास्ति एव ऊच्यते चच्छेदकत्वात् इति वाच्यम् ; शानभेदन विशेष्यताभेदाभावात् , यत्र कुत्र चित्प्रत्ययादेव लक्षणादिना

पुरुषाद्युपरिस्थितिमात्रं तादृशोपरिस्थितिनिरूपितप्रत्ययजन्यतायाश्चेदनीभूतविशेष्यतात्, पुरुषादिपदजन्यपुरुषाद्युपरिस्थितिविशेष्यताया अभिद्यतया तारतात्पुक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवादिति चेत्, — म्वजनकज्ञानीपप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासम्बन्धेनोपरिस्थितेर्द्वैतयोक्तं समूहात्प्रभोपरिस्थितिनिरूपितपुरुषानिप्रविश्याप्यतायाश्च तादृशोपार्यायतजनकज्ञानीपप्रत्ययवृत्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्याविरहात्तातिप्रसङ्ग इति वदन्ति ।

तदसत्, प्रत्ययत्वभ्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्बलतया उच्चकार्य-
वारणभावकल्पनाया असम्भवात् । 'राजसम्बन्ध-पुरुष' इत्यादौ
सम्बन्धादिपदे इत्स्पर्दादिभ्रमदशाया सम्बन्धादिबोधेभ्यकराजादिपदार्थ
प्रकारभाववयोधानुपपत्तेः । 'राज-पुरुष' इत्यादौ इत्स्पर्दादिषु सम्बन्धादि
पदत्वभ्रमदशाया सम्बन्धाद्ये राजादिप्रकारकावयवोधापत्तेश्च ।

न च प्रत्ययत्वेन ज्ञात यत्पद तत्पदजन्योपरिस्थिते कारणत्वादेतदो-
पद्रवस्य नावकाश इति वाच्यम्, 'राज-पुरुष' इत्यादौ पठभादे-
प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थातदशावामपि आनुपूर्वीवशेषप्रकारकज्ञानाधीनतदोपरिस्थिति-
सत्त्वे शान्दबोधोत्पत्त्या प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञाननिवेशासम्भवात् ।

इदं पुनरत्र तत्त्वम् = 'राजा पुरुष' इत्यादौ पुरुषादिविशेष्यक-
राजादिप्रकारकभेदान्वयबोधस्याऽऽसिद्धधैव नापत्तिरसम्भव । यत्र पठभादि
विभक्तेरेव स्वारसिकलक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पुरुषाद्युपरिस्थितिरात्र तद्वि-
शेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे प्रसिद्ध इति चेत्, तर्हि तादृशबोधे
तथावयवप्रवृत्तिप्रत्ययानुपूर्वीविशेष्यकरूपकाङ्क्षाज्ञानसहकृततत्तद्विभक्तिजन्य पुरुषा-
द्युपरिस्थितिपठितसामग्या एव तादृशबोधोत्पत्तिनियामकतया तदभावादेव
न तदापत्तिः । अत एव स्वत्वादिसम्बन्धेन राजादिविशिष्टपुरुषादिता-
त्पर्यक्ततादिपदपठितात् 'स सुन्दर' इति वाक्यात्पुरुषादिविशेष्यक
स्वत्वादिषसर्गकराजादिप्रकारकशान्दवापस्य च प्रसिद्धया 'राजा पुरुषः
सुन्दर' इत्यादौ पदाद्योपरिस्थितिप्राप्त्यज्ञानादिवलात्तादृशशान्दबोधोधापत्ति-
स्त्वपि निरस्तम्, 'स सुन्दर' इत्यादिवाक्याधीनशान्दबोधोपसामग्या

स्तस्यदत्त्वात्प्रच्छिन्नविशेष्यरुसुन्दरादिपदसमभिव्याह'रज्ञानसहकृततदादिपदजन्य
सादृशविशिष्टार्थोपस्थितिप्रटिततया तदभावादेवापत्यभावात् ।

अथैतादृशरीत्यापत्तिवारणे राज्ञः पुरुष' इत्यादौ स्वत्वादिसम्बन्धेन
पुरुषादौ राजान्-नयनोपस्वीकारे ऽपि क्षतिविरहादुक्तव्युत्पत्तिनिर्मुक्तिरिति ।
विभक्त्यानां सम्भन्धादिवाचकत्वमपि निर्युक्तिरुम्, 'नीला घट' इत्यादौ
विशेषणवाचकपदसमभि० सादृशत्वमन्तेरिव सर्वविभक्त्यानां साधुत्वमाचार्यकत्वस्यै
वोचितत्वात् । न हि तत्र तथाविधान्वयनोपयोगे तत्स्थलीयसामग्रीत्वात्
'राजा पुरुष' इत्यादिष्वपि तथाविधान्वयनोपप्रसङ्ग सम्भवति ।
तत्स्थलीयसामग्र्या पश्यन्तरानपदनाद्यप्रच्छिन्नार्थमिन्द्रपुरुषादिपदसमभिव्या
हाररूपाकाङ्क्षाज्ञानप्रटिततया तदभावादत्र तत्र तादृशसामग्र्या अभावात् ।
एव च 'राजपुरुष' इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसम्भन्धादि
लक्षणास्वीकारे ऽपि व्यर्थं, तत्र भेदान्वयनोपस्वीकारे ऽपि क्षतिविरहात् ।
न च तत्र भेदान्वयनोपयोगे तत्स्थलीयसामग्र्यात्वात् 'राजा पुरुष'
इत्यादावपि तादृशान्वयनोपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्स्थलीयज्ञानोपयोगे राज
पदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतया ऽसमासश्ले
षपुरुषादिपदस्य विभक्त्या राजादिपदोपहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञाना
सम्भवेन तत्र तादृशान्वयनोपयोगे अतिद्वे

न च प्रकृतिप्रत्यययोरानुपूर्वाविशेषरूपस्याकारणत्वात्प्रातिपदिकद्वया
व्यवधानप्रतिशेक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वमेव निष्प्रमाणमिति वाच्यम् ।
भवन्मते ऽपि 'राजपुरुष' इत्यादौ तादृशसामग्रीत्वाद्वाजपदार्थराज
सम्भन्धिपुरुषपदार्थयोरभेदान्वयनोपयोगे, तादृशसामग्रीत्वात् 'राज्ञः पुरुष'
इत्यादावपि राजादिपदस्य राजसम्भन्धादौ लक्षणाग्रहणत्वे तादृशभेदा
न्वयनोपयोगेनारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समासजन्यबोधे हेतुता
फलपनस्यावश्यकत्वात् । अस्माभ्येता वयनोपयोगे एतत्तादृशानुपूर्वीविशेष
ज्ञानस्य हेतुतायां कल्पनीयत्वात् । न चोभयमत एव राजसम्भन्धिनि
राज पदस्य स्वरसिद्ध लक्षणाग्रहेण 'राज पुरुषः' इत्यत्र राजसम्भन्धिपुरुष
योरभेदान्वयनोपयोगे भवति ।

इत्याह विशेषो यदस्मन्मते ऽसौ समास पशुीतपुरुषो भवन्मते कर्मधारय इति । एयं च पुरुषविशेषकाभेदसर्गानराजसम्बन्धिप्रकारकबोधे राजपदाव्यवहितोत्तरवर्तिपुरुषपदत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुभयवादिष्टिदमेव, भेदान्वयबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुतान्त्रयनमाधिकमिति वाच्यम्, उक्ता भेदान्वयबोधे तथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुताया पर्यायशब्दान्तरप्रदितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथाविधावयवबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानन्तर्यस्य कार्यता वच्छेदकफोटावयवस्य निवेशनीयतया ता विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदान्वयबोधसाधारण्यनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वयबोधे हेतुताया अनाधिक्यात् ।

एवम् 'तण्डुल पचती' त्यादावपि पात्रादिरूपधात्वर्थे कर्मत्वादि सम्बन्धेन तण्डुलादेरन्वयबोध स्वावर्तुमुचित । कमवस्य पात्रावयवप्रकारत्वे तत्र तत्र द्वितीयादे शक्तिरूपने तादृशवाक्यजन्मशब्दबोधे कर्मत्वादिसर्गस्याधिकस्य विषयताकल्पने च गौरवात् । 'तण्डुल पचती' त्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधसामग्र्यात् 'तण्डुल पचती' त्यादावपि तथा विधावयवबोधोपापत्तिस्तु न सम्भवति । तादृशान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुलपदत्वाद्यवच्छिन्नधूमिक 'पचती' त्यादसम्भवाद्वाहारज्ञानस्य हेतुत्वात् 'तण्डुल पचती' त्यादौ तादृशसामग्र्या अप्राप्तये ।

एवम् 'पचति चैव' इत्यादावपि कृतिसम्बन्धेन पात्रादेर्भेदाग्नये ऽन्वयबोधस्वीकार उचित, अन्यथोत्तरीत्या गौरवात्, वा तादृशान्वयबोधस्वीकारे तत्सम्बन्धिसामग्र्यात्, 'पचते चैव' 'पात्रधेन' इत्यादौ तथाविधान्वयबोधोपापत्तेरप्युत्तरीत्या वारणसम्भवादिति ।

मेवम् = 'राज पुरुष' इत्यादौ षष्ठ्यादे स्वत्वादिवचनव्यवहारकम् । अथवा 'पुरुषो न राज' इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वावभावनाधानुपपत्तेः । नहि तत्र स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजावभाव एव प्रतीयते न तु राजस्वत्वावभाव इति सम्भवति, स्वत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा

वामसिद्धे । अत एव स्वामित्वादिक परित्यज्य स्वत्वादे पञ्चम्यैतन्नरीना स्वीकुर्वन्ति, स्वामित्वादे पञ्चम्यर्थत्वे तस्य निरूपकतासम्बन्धेन पुरुषासौ ऽन्ययसम्भवे ऽपि तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया ससर्गाभावात्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नया पूत्यायनासम्भवात् । आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नाभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहारस्थल ऽभ्युपगमे चैत्रादिसम्बन्धिनि धने ऽपि आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छिन्नवृत्तिस्वामित्वाभावात्सन्धानेन चैत्रस्येति प्रयोगोपपत्तिः ।

न च नञ्समभिव्याहारस्थानानुरोधेन पञ्चमादे स्वत्वादिवाचकत्वे ऽपि 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ पञ्चमाद्यर्थस्य ससर्गमर्षादया मानमुचितम्, तस्य प्रकारत्वोपगमे तत्सम्बन्धस्याधिकस्य मानकल्पनेन गौरवात् । नञ्समभिव्याहारस्यैव सत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन मामग्रीविरहात् तत्प्रकारकबोधस्य तदसमभिव्याहारस्थले ऽसम्भवादिति वाच्यम्, एव सति नञ्पद विना यादृशसमभिव्याहारस्थले यत्र धर्मिणि चेन सम्बन्धेन यस्य विशेषणतया मानम्, नञ् नञ्समभिव्याहारे तत्र धर्मिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभाव प्रतीगते इति श्लेजनानुभवस्याऽपलापापत्तेः । 'राज्ञः पुरुषः' इतिवाच्यजन्याप्रामाण्यजानानास्फुटितबोधदशया 'पुरुषो न राज्ञः' इत्यादिवाक्यादपि शाब्दबोधोपापत्तेः, स्वत्वाभावबुद्धौ स्वत्वससर्गकज्ञानस्य विरोधित्वे मामाभावात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ऽपि 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ राजस्वत्वादे प्रकारताभ्युपगमसमुचितः । अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्रीकाले 'राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दरः' इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यात्साहचर्यप्रत्यक्षचरणाय तत्र तादृशसमभिव्याहारप्रतिपत्तकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । असम्भवे तादृशसमभिव्याहारघटितसामग्र्या 'राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः' इत्यादिवाधाभावात्प्रतिपत्ततया तत्सत्त्वं विशेष्यतावच्छेदकादिप्रकारकनिश्चयरूपरारणविरहादेव तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रयत्नोत्पत्त्यसम्भवेन तादृशसामग्र्यास्तत्र प्रतिपत्तकत्वव्यापारोपपत्तिः । अजादृशप्रत्यक्षसत्त्वप्रतिपत्तिः अपत्तया च नोत्पत्तिर्निर्वाहः । अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तेजनतया तादृशेच्छायामसत्या

चोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यस्योपप्रसारकेच्छात्तादुपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्यस्योप-
पत्तये अन्यादृशावपयताया एव प्रतिरन्ध्रतायच्छदकरोपगमात्प्रयत्नात् ।

न च स्वत्वादेः प्रसारनामत ऽपि स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावराजाप्रभावविशिष्टपुरुषार्थवैशिष्ट्यस्योपे तथाविधसामान्याः प्रतिरन्ध्रता
धिक्येन गौरवम्, तत्ससर्गतामते तादृशसामान्याः स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकराजाप्रभाववत्तानिश्चयाभावघटिततया तत्ससर्गे कारणविरहादेव
तथाविधप्रत्यक्षप्रमाणसम्भवादिति वाच्यम् । मन्मते तादृशप्रत्यक्षं प्रति तथा-
विधसामान्याः प्रतिरन्ध्रताधिक्ये ऽपि निरूपितत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकराजाप्रभावविशिष्टस्वत्वादिबैशिष्ट्यस्योपे तथाविधसामान्याः प्रातरन्ध-
कताऽकल्पनेन तदशे साम्यात् ।

तथाच पूर्वोक्त 'राजस्वत्वाभाववान् पुरुष सुन्दर' इत्यादिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति 'राज पुरुष' इत्यादिसामान्याः प्रतिरन्ध्रत्वरूपेण
ससर्गतावादिना मतेऽधिक्यमिति ।

न च स्वत्वादः प्रसारतामते घटप्रत्यक्षदिनं प्रति तादृशसामग्री-
प्रतिरन्ध्रकताया विभक्तिजन्यस्वत्वाद्भ्युपस्थितिनिवेशाधिक्येन 'राजस्वत्वा-
भाववान्पुरुष' इत्यादिनाथाप्रभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम् । अस्मन्मते
तादृशोपस्थितितथाविधनाथाभावादीनां तथाविधव्यभिचयशाब्दस्योप प्रत्य-
हेतुतया तादृशनाकथ्यद्वितसामग्रीप्रतिरन्ध्रकताया देवार्गनिवेशादिति वाच्यम् ।
भवन्मते ऽपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाभावव्याप्यराजस्वत्वा-
भाववान्पुरुष इत्यादिनिश्चयस्त तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया तादृशवाक्य
जन्यशाब्दधीबिरोधितया तादृशनिश्चयाभासस्य तथाविधसामग्रीप्रतिरन्ध्रकताया
निवेदनस्याधिक्येन स्थापनानवशात् । मन्मत राजस्वत्वाभाववान् पुरुष
इत्यादिनाथाभावनिवेशेनैव तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षभ्युपपत्तेस्तदभावा-
निवेशात् ।

यत् 'राज पुरुष' इत्यादौ राजस्वत्ववान् पुरुष इत्यान्वयबोधोपगमे
राजनीय स्वत्वम्, राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याकारनिश्चयवान्मितरेण तदतिरिक्ता

विषयकत्वेन तादृशानुमिति म्प्रति पृथेय तादृशवाक्यघटितसामग्र्या प्राप्त-
यन्त्रत्वद्वयम् । अस्मन्मते च तादृशानुमित्योस्तथाविधवाक्यजन्याद्राजकीय-
पुरुष इत्यतादृशयोधादतिरिक्तविषयस्तथा तत्र तादृशसामग्र्या प्रतिबन्धन-
त्वस्वरूपेण नास्ति, तथाविधानुमितितथाविधशब्दसामग्र्याश्च सत्योरनुमिते
रेवोन्पक्षे, अपि तु 'राजकाय पुरुष' इत्याकारकस्वत्वससर्गकैकावधानुमिति
पृथक् तादृशसामग्र्या प्रतिबन्धनत्वमत्र कल्पनीयमिति लाघवमिति—,

तदप्यनिश्चिन्तरम् । भवन्मते यत्र यादृशानुमिति स्वीक्रियते अस्म-
न्मते ऽपि ता तादृशानुमिते स्वीकरणायतयानुमितौ शब्दसामग्र्या
प्रतिबन्धनत्वनाम्नात्, उपदर्शितस्थले भवद्भिरनुमिति स्वीक्रियत अस्म-
भिरपि स्वीक्रियत, कुत प्रतिबन्धनताद्वयकल्पनमिति भवतापि तादृशशब्द
प्रति तादृशानुमितिद्वयसामग्राद्वयस्य प्रतिबन्धकताया वाच्यतया सम्भ्याच्च ।

एवम् 'राजपुरुष' इत्यादिमासवाक्यास्वत्वससर्गकशब्दोपस्वीकारे
तादृशशाब्दोपसामग्र्या स्वत्वससर्गेण राजविशिष्टपुरुषतात्पर्यज्ञानादपठिताया
मिनाविषयकत्वपृथक्त्वात्कृतं प्रति प्रतिबन्धकत्वाधिक्येन गौरवात् ता राज
सम्बन्धिपूरकारकाभेदान्प्रययौधयोकार एतौचित । न च भवन्मते ऽपि
तादृशाभेदान्वययावसामग्र्या प्रतिबन्धकताधिक्येन गौरवमिति वाच्यम् ।
राजपदस्य राजसम्बन्धिनि स्वारासकलक्षणामहदशायमभेदसम्बन्धेन राज-
सम्बन्धिविशिष्टपुरुषे तात्पर्यग्रहमत्वे भवन्मते ऽपि कर्मधारयत्वेनाभिमत-
साथविधसमासवाक्यात्तादृशशब्दोपस्वीकारस्यावश्यकतया तादृशसामग्रीप्रति-
बन्धकताया उभयमतासद्भावात् ।

यत्तु 'दग्धे पश्य इत्यादी लुप्तद्वितीयाविभक्तिस्मरणेन दक्षिणर्मन्-
दर्शनयाधनद्राजपुरुष इत्यादायापि लुप्तपञ्चीविभक्तिस्मरणेन राजसम्बन्धिपूरकारक
भेदान्प्रयययानिर्वाहे राजसम्बन्धिनि निरूढलक्षणा स्वीकृत्याभेदान्वययोधोप-
गमो निरर्थक । न च पञ्चीतपुरुषादिस्थले ऽपि लुप्तविभक्तिस्मरणएव
नेदन्प्रययाधस्तदा "ऋद्धस्य राजमातङ्गा" इत्यादिपूयोगापत्ति, त । मातङ्गादौ
राजादीनामन्व ययोधोपपत्तये राजादिपदेष्वप्युपस्थादिविभक्त्यनुष्णान्प्रययावश्य

कत्वेन समानविभक्तिप्रतया राजादौ ऋद्धादिपदार्थस्याभेदान्वयबोधसम्भवा-
दिति वाच्यम्, यतस्तत्र ऋद्धराजादीनामभेदान्वयबोधानुपपत्त्या नाभि-
युक्तानामप्रयोग, अपि तु समासाघट्टकपदसापेक्षतया राजपदस्यासामर्थ्यात्
देशात्समासासाधुत्वेन । तत्सापेक्षत्व च तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वम्, स्वार्थश्च
स्वीयवृत्तिप्रद्विशेष्य । अत एव, "शरैः श्रातितपन" "चैत्रस्य दास
भार्ये" त्यादौ न समर्थमानश्रातितदासपदादे सापेक्षता । तदर्थैकदेश-
शातनदासत्वादावेव शरकरणत्वेचैत्रितरूपितत्वादीनामन्वयात् । तदर्थान्वि-
तेत्यत्राभेदान्वयो वा निवेदनीय इति—,

तदसत् ; स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन तादृशसमभिव्याहारज्ञाना
देश्वाविधयोपजननताया बलवत्प्राप्तञ्च निरूढलक्षणास्वाकारौ स्वाभावात् ।
यः राजपदस्य राजसम्प्रतिघनि स्वारसिकलक्षणाग्रहस्य तादृशबोधस्यो-
भयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य राजसम्बन्धभिन्नपुरुषबोधे कारण-
ताया क्लृप्तत्वात्, तथैव निर्वाहेण सर्वत्र एतद्विभक्तिस्मरणकल्पने माना
भावात् ।

न च स्वारसिकलक्षणाग्रहस्थले तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयभादि-
सिद्धत्वे ऽपि निरूढलक्षणामते सम्बन्धितात्पर्यस्यानादित्वकल्पना गौराम्,
अनादितालपर्यविषयीभूतार्थनिग्रलक्षणाया एव निरूढलक्षणात्वादिति वाच्यम्;
राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशान्दबोधोपात्तुं नियमता एतद्विभक्तिस्मरणकल्पना
पेक्षया तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनाया गौरापरिहादिति ।

न चैव 'दधि पश्यता' त्यादावपि दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ
लक्षणा स्वीकृत्य भाव्येन सम तस्याभदावयवबोधोपपादनसम्प्राप्तत्वादि
एतद्विभक्तिस्मरणकल्पनमनुचितमिति वाच्यम्, दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ
लक्षणाग्रहदद्यामपि तस्य द्वितायेतरविभक्तयत्त्वभ्रमदशाया दधिकर्मक
पश्यति, दधिकर्मकेण पश्यतीत्यादावपि उक्तमते ऽपि दधिकर्मकदर्शना-
न्वयबोधोपात्तुदयात् । मत्र मते दधिकर्मक पश्यतीत्यत्र दधिपश्यतीति स्वली
यदधिपदोत्तरपश्यतिरदत्तरूपाकाङ्क्षाशानादीप न तसाममीमत्वात्दधिकर्मकदर्श-

नान्वयस्यापत्तेर्द्वितीयान्तराद्यादिपदत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशभावादि समभिव्याहार
 ज्ञानस्य सादृशान्वयबोधे हेतुताया आवश्यकत्वात्, 'दधि पश्यती' त्यादौ
 लक्ष्यद्वितीयानुसंधानस्यावश्यकत्वात् । राजसम्बन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधे च राजादिपदा
 ऽवयवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वप्रकारज्ञानस्य हेतुताया, स्वार्थिकलक्षणाग्रहस्थला
 नुराधेनावयवकल्पनीयतया 'राजपुरुष' इत्यादौ राजादिपदस्य तृतीया
 चन्तत्त्वभ्रमदशाया राजसम्बन्धिपुरुषान्वयबोधोपापसम्भवात्, तृतीयादि
 विभक्त्या व्यवधानात् । 'दाघ पश्यती' त्यादौ दधिपदान्वयहितोत्तरत्व-
 प्रकारवधानुपपन्नानस्य हेतुताया अवलम्बितत्वात् । 'पश्यति दधि' 'पश्यति
 चैत्रो दधि' इत्यादावापि दाघसम्बन्धदशानान्वयनाधात् सादृशज्ञानहेतुताया
 अज्ञानरूपनत्वाच्चेति ।

'तण्डुल पचती' त्यादौ तण्डुलादिपदस्यैव तण्डुलादिर्कर्मके लक्षणा,
 विभक्तिस्तु साधुत्वार्था । एव 'राज पुरुष' इत्यादावापि राजादिपदस्य
 सम्बन्धादौ लक्षणा, विभक्ति- साधुत्वार्था । तत्तद्विभक्त्यन्तसमभिव्याहारस्य
 तत्सहाश्रयिकार्यबोधनिषामकत्वात्प्रतिप्रसङ्ग । विभक्तेरेव प्रकृत्यर्थविशेषित
 स्वार्थे लभ्येति तु न सम्भवति, विभक्ते, कुत्रापि शक्तेरकलत्तया तत्र
 आक्षेपसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवात् । 'तण्डुल प्रमेय' इत्यादौ
 विभक्त्यर्थान्निमित्तस्यैव प्रकृत्यर्थस्य भानात्, प्रवृत्तिशक्तेः स्वार्थे कलत्तया
 तत्र लक्षणासम्भवादिति तु चिन्तनीयम् । राजादिपदस्य राजसम्बन्धादौ
 शक्तत्वभ्रमदशायामेव तदर्थलक्षणाग्रहदशायामपि 'राजसम्बन्धि सम्बन्धी पुरुष'
 इत्यादाविव राजसम्बन्धि सम्बन्धीपुरुष इत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वजनानामनुभव
 सिद्धत्वात् । 'पचति नैव' इत्यादावपि कृतिसम्बन्धेन पाकादेश्वैवाशये
 विशेषणत्वोपगमे 'चैत्रो न पचती' त्यादावन्वयबोधोपपत्तिर्दृष्ट्या ।
 कृतिसम्बन्धस्यापि शून्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य-
 प्रतिबन्धतद्बोधनारम्भवात् ।

अथैवमपि 'चैत्रो जानाती' त्यादौ चैत्राद्यशे ज्ञानादेराश्रयता-
 सम्बन्धेनावयवबोधोपगमे शक्तिविरह, आश्रयतासम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
 वन्नेदकतया 'न जानाति चैत्र' इत्यादावाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-

योगितारुजानाभावस्यैव भानसम्भवात् । तथा च तत्राख्यातस्याश्रयत्वार्थ-
फल नियुक्तिकम् । न च धात्वर्थजानादेराश्रयतासम्भवेन चैत्रादिरूपप्राति-
पदिकार्थे साक्षात्प्रकारत्वोपपत्ते 'ज्ञान चैत्र' इत्यादावपि तथात्वययोप-
पत्तिरिति वाच्यम् ; तादृशान्वययोरे जात्युक्तान्दधानुसमभिन्वाहारज्ञानस्य
हेतुत्वात् । भवतोप्याश्रयताप्रकाररूपोपे तादृशसमभिन्वाहारज्ञानस्य हेतुताया
आवश्यकत्वात् ।

यत्तु—“ पचति चैत्र ” इत्यादौ पाककृतिमाश्रय इत्याभारकाख्यातार्थ-
प्रकाररुशाब्दयोधोत्पत्त्या तत्राख्यातजन्यव्युत्पत्तिहेतुत्वरूपनमावश्यकम्,
तथा च तत्तदर्थविशेषादिशब्दात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थापस्थितहेतुत्वरूपने
शक्यत्वस्यसहकार्यभेदेनाख्यातजन्योपस्थिते कारणताशाब्दमित्यर्थविशेषान
निवेदय धात्वर्थप्रकारकान्वययोध प्रति प्रत्ययजन्योपस्थिते समानविशेष्यता
प्रत्यासत्तैव हेतुत्वमुपेयते, तथा च तादृशकारणत्वेन चैत्रादर्थत्वार्थजान
विशेष्यतया चैत्रो जानाती” इत्यादौ मान न सम्भवति । यदि च धातुत्वप्रत्ययत्वादीनां
मनुगतानुनिर्वचनया नैतादृशानुगतकार्यकारणभावकल्पन सम्भवतीति मन्यते ?
तदापि यत्र ज्ञातातोरेव पाकादौ लक्षणा तत्र जानातीत्यादेवाक्यतापाककृ यादि
प्रकारकान्वययोधोत्पत्त्या ज्ञातात्वर्थप्रकारकान्वययोधे तदव्यवहितोत्तरतिप्त्वादि
प्रकारकज्ञानजन्योपस्थिते समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायास्तत्र रूपनिय-
तया तादृशकारणत्वात्तत्रो जानातीत्यादौ चैत्रादेशानविशेष्यतया भानानु-
पपत्तिर्दुर्बलैवेति ,

तदप्यसत्—प्रत्ययान्तरार्थविशेष्यरुशाब्दयोधे व्यभिचारवारणाय तादृ-
शोपस्थितिवैशिष्ट्यस्य तद्व्योपस्थितजन्यतावच्छेदकत्वेन अवश्य निवे-
शनीयतया तदनुत्तरशाब्दयोधे चैत्रादेशानविशेष्यतया भाने सादृशकारण
योपस्थाऽभिहितत्वात् । तादृशानुपूर्वाद्यदृशज्ञादिधातुजन्यज्ञानादनुपस्थिति
ये तादृशरूपविशेष्योपस्थितयोपस्था ज्ञानादर्थव्यतिष्ठामग्या आप्यतासतर्गमशाब्द
योपजनने वाचनाभावात् ।

न चैत्रमते आश्रयतासम्भवेन ज्ञानादिप्रकाररुशाब्दयोधे तादृश-
प्रकारकान्वययोधोत्पत्त्यान्तरकल्पनाभिन्त्यम्, आश्रयतासम्भवेन ज्ञानोपस्थितेयाद-

सात्पर्यैकात्सर्वनाम्न साङ्केतिकशब्दान्तरादा तादृशसम्बन्धेन च नादिप्रकारक-
चैत्रादिविशेष्यकशब्दबोधस्य सर्वमत एव प्राप्त्यावपि तादृशशब्दबोधे पदा-
र्थान्तरभाननैवत्येन तन्मिश्रितयोग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुताया आवश्यकत्वात् ।
ज्ञानादि विशिष्टचैत्रादिभाषाविषयरुयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिविष-
यकशब्दबोधे हेतुताया कुत्ताप्यक्लसत्वादिति वाच्यम्, भवन्मते ऽपि
ज्ञानाभयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकरणशब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुताया
आधिबयात् । आश्रयताससर्गकज्ञानीयकारणतावच्छेदकस्य तदीयससर्गविषय-
तापटिततत्प्रकारकज्ञानस्वरूपकारणतावच्छेदकपेक्षया लघुशरीरतया आश्रयताया
ससर्गतामतस्यैव लघुत्वात् ।

न च यत्राश्रयत्वे ज्ञाधातुसमाभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रम स्वारसिक
लक्षणाग्रहो वा तत्र ज्ञानाश्रयताप्रकारकशब्दबोधस्योभयमतसिद्धतया तत्र
तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयमतसिद्धमेवेति वाच्यम्, आश्रयताया ससर्गता-
द्यादिना तत्राश्रयताप्रकारकबाधस्यानभ्युपगन्तव्यत्वादिति चत्,

सत्यम् = एतद्दीभिप्रयोगैव 'जानाती' त्यादावाख्यातस्य निर्ध-
कता मणिकार ऊरीचकार । तथाभयत्वं निरूढलक्षणामभ्युपगच्छता
दीधितिकाराणा पुनरेव आशय = यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाभयत्वे शक्तिभ्रम
स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्रायद्ये धात्वर्थैकदशस्य ज्ञानादेरन्वयानु-
पपत्त्या स्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानाश्रयताप्रकारकचैत्रादिविशेष्यकान्वययोष एव
तत्र मणिकृता स्वीकरणीय । तथा च ता ज्ञानाश्रयताप्रकारकशब्दबोधे
तत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुताया क्लृप्तत्वादाश्रयताससर्गकशब्दबोधे तादृश-
योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमेव मणिकृ-मते ।

न च दीधितिकृन्मते तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वाकरूपनलापवे ऽपि
'जानाती' त्याद्यानुपूर्वाज्ञानपटित ज्ञाधातुशक्तिज्ञानजन्यज्ञानोपस्थितिपटित-
शब्दसामान्या भिन्नविषयकप्रत्यय प्रति प्रतिबन्धकताया आख्यातज या
श्रयत्वोपस्थिते निवेदनस्याधिक्यादौरेरमिति वाच्यम्, भवन्मते ऽपि 'ज्ञाना-
श्रयत्याभावय धे । सुन्दर' इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यान्नादिप्रत्यक्षे 'जानाति

चेन्न ' इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाधातुजन्यज्ञानोपस्थितिघटितसामग्याः प्रति-
बन्धकताधिक्येन गौरवात् । मन्मते च तादृशसामग्र्या विरोधिशानाश्र-
यत्वाभाववत्तानिश्चयघटिततया 'तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्या, तादृश-
शाब्दसामग्या मम युगपदवस्थानासम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनाविरेहा-
दित्यधिक दर्शितदिशाऽवेसयम् ।

अथैव रीत्या ' भूतले न घट ' इत्यादौ घटादिपदस्य घटप्रति-
योगिकादौ तदुत्तरसुध्विभक्तेरेव वा प्रतियोगिताया लक्षणामभ्युपेत्य तत्र
'घटप्रतियोगिकाभावो भूतलवृत्ति' रित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्रकारकशाब्दबोधो-
पपन्न एव समुचितः ; तथा सति तथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसाम-
ग्याः ' घटप्रतियोगिकत्वाभाववानभाव. प्रमेय ' इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोध
प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लाघवात् इत्युत्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषण-
वैयर्थ्यमिति चेन्न, ' भूतले न घट ' इत्यादौ घटाद्यभावे भूतलान्वितसत्त-
म्यर्थाधेयत्वस्थे च तात्पर्यवशाद्घटादौ सत्तम्यन्तार्थभूतलादिवृत्तित्वाभावस्यान्व-
यबोधोऽप्यनुभवसिद्धः, अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्वन्दि-
तबोधस्य ' भूतले घट ' इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यरभूतलाद्याधेयत्व
प्रकारकबोधविशेषितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः । नत्रपद विना यत्र
धर्मिणि यस्य विशेषणतया भान यादृशसमभिव्याहाराद्भवति तादृशसमभि-
व्याहारस्थले नत्रसत्त्वे तत्र धर्मिणि तदभावात् प्रदीयत इत्यनुभवापलापप्रम-
ञ्जाच्च । एव च नत्रर्थाभावे ऽनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये
निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकम् ।

एवम् ' न पचति चेन्न ' ' चैशस्य न धन ' इत्यादौ पात्रवृत्तित्वे-
अस्त्वत्वाद्यभावस्य नत्रर्थस्य चेन्नधनादायन्वयबोधोपपत्तय ' घटो न पट '
इत्यादौ नत्रर्थघटादिभेदस्यान्वयरोधोपपत्तौ च तदावश्यकम् । न चोक्त-
स्येऽप्युपपत्त्या ऽभावसहासकिकतया ऽभाववता सममनुयागिनो भेदान्वयबोध
एव सपोषण इति वाच्यम्, तथा सति सर्वत्राभावात् एव नत्रर्थतया
दुर्न्यार्थभनप्रो दुर्लभत्वापत्तेः ।

अभावस्य भेदान्वयोपगमे ऽपि त्रयकारणभावकल्पनाधिसंविद

हेणाभाववति लक्षणनौचित्यात्, अभाववतो ऽभेदान्वयचोद्योपगमे ' भूतले घट ' इत्यादिवाक्यजन्यराधे ' भूतले न घट ' इत्यादिवाक्यजन्यरोधस्या ऽविरोधितापत्तेश्च, लाघवात् स्वरूपसम्बन्धन ग्राह्याभावनिश्रयस्यैव विशिष्ट-
शुद्धिविरोधित्वात् न त्वभेदसमंगग्राह्याभावाश्रयप्रकारकनिश्चयस्येति ।

' नीलो घट ' इत्यादौ विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वमते ऽपि यद्यस्युक्त-
रीत्या लाघव सम्भवति तथापि तत्रापि न नो विद्वेष इत दिक् ।

प्रथमाश्च विभक्तिकृत्तद्वितादिभेदेन गानाविधा । विभक्तिश्च
सुतिद्भेदेन द्विविधा । सुन्निभक्तय प्रथमाद्वितीयादय सत । तत्र प्रथ-
मार्थं प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयाऽन्वयिनी सख्यैव । अत एव यत्र विशेष्य
वाचकसमानविभक्तिरूपद निपातपद वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष-
प्यभासकसामान्यभावादसौ मुख्यविशेष्यतयैव भासते । सख्यावाचकाना
च एकवचनद्विवचनपदवचनानामेकत्वत्वद्वित्वत्वबहुत्वत्वावच्छिन्नेषु शक्ति ।
शक्तता च सुत्वौत्वजस्त्वादिना न तु स्वादितिनादिसाधारणैकवचनत्वादिना ।
एकवचनत्वादुर्वचत्वात् । न चैकत्वादियाचकत्व तत्, वाचकताया-
शक्ततारूपत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात् । बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचना-
दीनामपि एकत्वबोधकतया अतिप्रसक्तत्वात् । न चैकवचनत्वादिक जाति-
विशेष, सुत्वादिना साकर्यात् । न च शक्तिसम्बन्धेन एकवचनादिपदवत्त्व
तत्, तादृशाज्ञानदशाया च सुत्वादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध, एक-
वचनादशब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्तेरेवाप्रसिद्धिरिति तु
नाशाङ्कनीयम्—' एक नती ' त्यादिव्युत्पत्त्या एकवचनादिशब्दस्य रशादि-
बोधकत्वे एकादिशब्दे ऽपि तादृशव्यवहारापत्ते ; एकवचनादिशब्दस्य
स्वादौ रूढिस्वीकारस्थावश्यकत्वादिति वाच्यम्, ग्रन्थकारीयसकेतेनैवोपपत्तौ
एकवचनादिपदे शक्तेरप्रामाणिकत्वात् । "तान्येकवचनद्विवचने" त्यादिपाणिनि-
सूत्रस्य तदीयमत्रेत्प्रहपत्तयाप्युपपत्ते । न हि " यू स्वयाख्यौ नदी " इत्यनुशासनात्
स्वयाख्येदू दतादिशब्दे नयादिपदस्य शक्ति सिद्धयति, किन्तु
तदीयसकेत एव । अत एव नयादिसंज्ञा आधुनिकसकेतशालित्वात्पारिभा-
षिक्येन न त्रौपाधिकी ।

अथैवमपि पाणिनिः सङ्केतसम्बन्धेन तादृशपदवत्त्वमेव एकत्वादिसङ्के-
तावच्छेदकमस्त्विति चेन्न, तादृशसङ्केतस्य केन रूपेण सम्बन्धता ?
सङ्केतत्वेनेति चेत्, तर्हि कस्य चित्पुस एकरचनपदात् स्वौजसादिशोद्धव्य
इत्याकारकसङ्केतस्यापि सम्भवादात्प्रसक्तिर्दुर्वारैव । पाणिनिसङ्केतत्वन
तथेति चेत्तर्हि व्याकरणप्रणेतु पुरुषान्तरस्यापि तादृशसङ्केतस्य सम्भवात्,
तदीयसङ्केतसम्बन्धेन तत्पदवत्त्वस्य डित्यादिपदात् स्वौजसादिशोद्धव्य
इत्याकारकपुरुषसङ्केतसम्बन्धेन डित्यादिपदवत्त्वस्य वा विनिगमनाविरहण
शक्ततावच्छेदकताप्रसङ्ग, तथाचागत्या आनुपूर्वीविशेष एव शक्ततावच्छेदक
इति ।

बहु-सख्यापि प्रकृतेरर्थ, एकवचनादिक च एकत्वाग्रथे तात्पर्य-
ग्राहकमेव, न चैवमेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयो परस्परमन्वये आकाङ्क्षाविरहाद्
घटादावेकत्वाद्यन्वधानुपपत्ति, अन्यथा ह्यादिपदादुपस्थितयोरश्वत्थयो-
राधाराधेयभावान्वयापत्ति । घटादिपदस्य एकत्वादिवाशिष्यघटादौ च
न शक्तिसम्भव । 'घटरूप पर्ये' स्यादौ सख्यानवच्छिन्नघटादेरेवा-
न्वययोधादिति वाच्यम्, आकाङ्क्षावैचित्र्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि घटैक-
त्वयो परस्परमन्वयसम्भवात् । अतएव सण्डशन्त्रैकाराद्युपस्थाप्ययोर-
न्वययोगव्यवच्छेदात्प्रो परस्परमन्वययोध । न चैव कम्त्वादिप्रमपि
प्रकृत्यर्थ एवास्तु, किं तत्र द्वितीयादिशक्त्येति वाच्यम्, नामार्थघात्वर्थया-
साप्ताद्धेदान्वययोधस्याप्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामार्थत्वे तेन सम धात्वर्था-
न्वयसम्भवात् । न च सख्याया प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्यज्ञाने
यिनैव शक्तिभ्रम लक्षणाग्रह च द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिवोधसम्भवात्
एकत्वादित्वात्पर्येण एकरचनान्तस्यैव द्विवचना-तस्यापि पदस्य स्यारसिद्ध
प्रयागापत्तिरिति वाच्यम्, अनादितात्पर्यस्यैव स्यारसिकप्रयोगमूलत्वादेर-
यचनाद्यन्तपदस्यैव एकत्वादायनादतात्पर्योपगमेनातिप्रमद्विग्रहात् । "लोक-
योर्द्विवचनैकवचने" इत्याद्यनुशासन च तादृशतात्पर्यमप्रकृत्येति नैवा
करणमन्तम्—

तदसत् = अत्र ना प्रकृत्यानुपूर्वीणा शक्ततावच्छेदकत्वविशेषा

अल्पतरविभक्त्याद्यानुपूर्वीणामेकत्वादिशक्तताच्छेदकत्वस्यैवोचितत्वात् । न च प्रातिपदिकत्वमेव शक्ततावच्छेदकम् न तु घटपदत्वादिकमिति न शक्त्या-
नन्त्यमिति वाच्यम् ; प्रातिपदिकत्वस्य दुर्निर्वचत्वात् । तदज्ञाने ऽपि
एकस्यादिज्ञानस्यानुभविक्तत्वात् । पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्ते
रपि तद्वाचकतासिद्धेः । एतत्त्वादिशाब्दसंघात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यना-
वश्यकत्वाच्च । पदानुराधेन तत्कल्पने च कल्पनागौरवात् । एवमानु-
पूर्वीभिन्नधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घटपद सुपद च न सख्यावाचकमिति
निपरीतनिश्चयकाले ऽपि तादृशधर्मावच्छिन्नस्य वाचकताग्रहसम्भवात्
घटइत्यादौ सख्याया बोधापत्तिः ।

अथ विभक्तीनां सख्यार्थकतासार्थकतामते प्रकृतिविभक्त्योरेकवाक्यता
विरहनिश्चयदशाया विभक्त्युपस्थाप्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थे अन्वयवाधवारणाय
तया समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यैकत्वान्वयबोध प्रति कारणत्वमधिक-
फलनीयम् । एरूपदोपस्थापितयोः घटैकत्वाद्योरन्वयरोधोपगमे च न
समभिव्याहारज्ञानस्य तत्र हेतुता कल्पत इति लाघवात्, प्रकृत्याद्यानु-
पूर्वीणां सख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेतइति चेन्न, आकाङ्क्षाविचारे
समभिव्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुताया निराकृतत्वात् ।

अथैवमपि विभक्तेः सख्यार्थकत्वे विनिगमनाविरहेण प्रकृतिधर्मिकस्य
विभक्तिधर्मिकस्य च सख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुता कल्पनीया ।
विभक्त्यर्थैकत्वमते तु विभक्तितात्पर्यविरहेण प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञान
तादृशा-वयर्थोद्धारति लाघव मिति चेन्न ; विभक्ते सख्यावाचकताविरहे
ऽपि प्रकृताविभक्त्योरनुपूर्वीज्ञानस्य तादृशान्वयरोधहेतुताया निर्विभक्त-
कदिपदज्ञानाद-वयरोधवारणायावश्यकल्पनीयतया सख्यावाचकप्रकृतोरिव
तदवाचकविभक्तेरपि सख्यान्वयबोधकत्वप्रकारत्रैच्छाविषयत्वरूपतादृशबोधपरत्व-
सम्भवेन विभक्तिधर्मिज्ञानहेतुताया विनिगमनाविरहेणावश्यकत्वात् ।

अथ स्वादीनां सख्यावाचकत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणेवोचिता,
शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयोपगम क्षातिरिरहात्, प्रथमाविभक्तेः कुलापि

शक्तेस्त्वलङ्घयता तस्या शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न सम्भवति । द्वितीयादेश्च
कर्मत्वादौ शक्तत्वेपि तादृशविमर्शस्तत्समभिव्याहृतप्रकृतेर्ना सख्याया
लक्षणा इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् । न चैकत्वाद्यन्वयपत्राधे घटपदादि-
ज्ञानज-शोपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन
कतिपयहेतुताकल्पनाया लाघवात्कतिपयशाक्तकल्पने गौरवमकीर्णत्वरम् ।
सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानज यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनन्तु न सम्पत्,
निर्विभक्तिरुकुम्भपदादितः सख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिरुपस्थितिपदे तत्त
द्विभक्त्यन्तत्वज्ञानवत् पुसौ घटादौ सख्यान्वयरोधप्रसङ्गात् । घट
पदादिज्ञानजन्यैरत्वाद्युपस्थितित्वेनैकत्वादिविषयकशाब्दरोधहेतुता कल्पयित्वा
विभक्तिघटादिपदानुपूर्वाज्ञानतादृशोपस्थित्यो परस्परसहकारण फलजन्यताया
अवश्याभ्युपेयत्वादिति वाच्यम्, घटादिपदस्यैकत्वादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे 'घट
प्रमेय' इत्यादिवाक्यादेश्च प्रमेयभित्त्याय वयदाधस्य सर्वसमततया तदनु
रोधेनैकत्वादिवाक्यकशाब्दरोधे घटादिपदजन्यैरत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुताया
सर्वसमतत्वात् ;

मैवम्,—यादृशयादृशपदाना लक्षणया एतत्तादिशाब्दधीजनकत्व
नोभयवादिषिद्धम्, तादृशानन्तपदज्ञानजन्यैरत्वाद्युपस्थितौना तच्छाब्दहेतु
त्वंकल्पन प्रकृते सख्यानाचकतानादिनामधिगमिति तत्कल्पनापेक्षया
चाऽल्पतरस्वादिपदजन्यैरत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पन एव लाघवम् ।

एतेन सख्याविशेषावच्छिन्नघटादिलक्षणया प्रकृतेरर्थं न तु सख्या
विभक्त्यर्थं, शाब्दरोधे विभक्तिन्वयसख्यापरिभातेहेतुताकल्पनाधिक्येन गौर-
वात् । घटादिपदस्यैकत्वादिनिशेधघटादौ लक्षणाग्रहदशाया सर्वमत एव
तत्रन्यविशिष्टविषयरोपस्थित्या विशिष्टविषयकशाब्दधीजननात्तथारिधोवस्थित
हेतुताया सर्वानुमतत्वात् । पदान्तरानमभिव्याहृताद् घट इत्यादिपदादेक-
त्वादिनिशेधघटादिशाब्दरोधस्त्वलीक एव—तद्विषयकस्वरणस्य तत्रापगमात् ।
तथाचोक्तम्, " सर्वं हि वास्य क्रियाया परिसमाप्यते "—इत्यपि निरमम् ।
यादृशपदाना लक्षणया एतत्तादिविशिष्टन्यार्थसाधहेतुत्वं नोभयवादिषिद्ध

तादृशान्तपदजन्यविशिष्टोपस्थितानां शाब्दधीहेतुताकल्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्य-
संस्थोपस्थितानामस्थानां तत्कल्पने लाघवात् ।

इदं पुनरिहावधेयम् = विभक्तेः । सत्यावाधत्वे समानविषयकानु-
मित्यादिकं प्रति शाब्दसामग्रीप्रतिबन्धकनाया या प्रातिपदिकजया घटा-
द्रमुपस्थातर्या च विभाक्तजया संख्यापस्थितात् प्रवेश्या, तथाश्च मिथो
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबन्धकतात्राहुल्यम् । प्रकृतेर्विशिष्ट-
लाक्षणिकत्वे तु तदुभयस्थभीयावशिष्टविषयकोपस्थितिरेवैव साम्यामन्त-
र्भवति इति लाघवम् । न च विशिष्टविषयकोपस्थितेराप एकत्वादिप्रका-
रतानिरूपितप्रदादिप्राप्तताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपितैकत्वादिविषय-
ताशालित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति वाच्यम् ,
भवन्मते याम्यताज्ञानघटोपास्थित्येकत्वोपस्थितानां तिसृणां विशेष्यविशेषण-
भावे विनिगमनाविरहणं प्रतिपद्यप्रतिबन्धकभानपञ्चम्, मन्मते तत्र योग्य-
नाज्ञाने विशिष्टानुपकोपस्थितं प्रत्येकं दर्शिताभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेद्य
ननुभयम् । प्रत्येकं तद्दृशरूपद्वयावच्छिन्नतायागुपस्थितौ याम्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्य-
निवस्य च द्वयामिति तच्चतुष्टयमात्रमितिरीत्या अस्माकमल्पतरतत्कल्पने महा-
लाघवम् ।

तादृशरीत्यैव च 'प्रणमती' स्यादौ प्रकर्षविशिष्टनतिर्भातनामेवार्थं,
आदयो चोतका एव, न तु प्रकर्षादिवाचना इति सर्वानुमतं पन्था-
परिष्कर्तुं शक्यत । अथवा अनन्तधातुजन्यप्रकर्षादिविशिष्टतत्त्वस्वार्थोप-
स्थितानां शाब्दधीजनकतागपेक्ष्य, कतिपयोपरतागपीनप्रकर्षाद्भ्युपस्थितोनां
तत्रनकृताकल्पने लाघवात् स्वादीनामिदं प्रादीनामपि वाच्यतां निरा-
साधा सिद्धयेदिति ।

सत्प्रथायाश्च प्रहृत्ये पर्याप्तिसम्बन्धेनैव विशेषणत्वम्, न तु
समवायादिना । तथा सति एतद्व्यक्तिरोधपरादानाशय-दादपि द्विवचन-
बहुवचनानुपपत्तेः तत्तदर्थयोर्द्विवचनबहुवचनयोः समवायादिना आनाशाद्य-
न्यप्रयोग्यत्वात् ।

न च पर्याप्तेः ससर्गत्वे ऽपि तदोपतादवस्थम् ; घटाकाशादौ द्वित्वा-
दे. पर्याप्तिसत्त्वे प्रत्येकमाकाशादौ नत्पर्याप्तिर्नास्तीति षक्तुमशक्यत्वात्,
प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति वाच्यम्, उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्ट-
पर्याप्तेरेव ससर्गतापगमात्, आकाशत्वादिव्याप्यताया द्वित्वादिपर्याप्तावसत्त्वं
नातिप्रसङ्गविरहात् । वैशिष्ट्यं च वैशानिकं न तु वास्तवम् ; तेन यत्र
योग्यताभ्रमजन्य 'अत्राकाशा' वित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिप्रकारकाकाशादि-
शान्दबोधस्तत्र विशिष्टससर्गाप्रसिद्धावपि न क्षति । द्वित्वादिपर्याप्तावन्यत्र
प्रसिद्धस्याकाशत्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रान्तेस्तत्रोपगमात् । प्रकारताया भ्रमस्य
सर्वानुभवसिद्धत्वेपि सम्बन्धतावच्छेदकाद्ये भ्रमत्वस्यान्यत्रोपपादितत्वात् । न
च प्रकृत्यर्थतावच्छेदक एव व्यापकतासम्बन्धेन द्वित्वान्वयधी. किं नोपे
यत इति वाच्यम्, घटावित्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थिततया
तत्रोक्तान्वयवाचस्यासम्भवात् । स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकत्ववरूपपरंपराया
एव प्रकृत्यर्थे द्वित्वादे सम्बन्धतास्वीकारे च व्यापकरूपसम्बन्धतावच्छेद-
काद्ये भ्रमत्वस्वावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्ते सम्बन्धतो-
पेक्षाया निर्णीतत्वात् ।

अथान्न व्याप्तिर्व्यापनसामानाधिकरण्यरूपैव वाच्या, न तु तद्वदन्यावृत्ति
त्वरूपा, केवलान्वयधर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकता यत्र सनाप्रसिद्धे ।
एव चोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तधर्मेशया लघो स्वव्यापकतादृश
धर्मवत्त्वस्यैव सम्बन्धतावमुचितमिति चेत् तर्हि 'आकाश न हा' वित्यादि-
वाक्यजन्यशान्दबोधदशायामपि आकाशावित्यादिवाक्यात् द्वित्वोपेक्षापत्तिः ।
तथा हि = 'आकाशो न हा' वित्यादितो द्वित्वावच्छिन्नभेद प्रतीयते, स च
न स्वव्यापकाकाशत्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक-
-तादृश सम्बन्धेन द्वित्ववतो ऽप्रसिद्धे । अपि तु पर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकताक एव । तत्काले च पर्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वविशिष्टवृद्धिरेव प्रति-
चक्षते न नूतपरंपरासम्बन्धेन तद्विशिष्टतुद्धिरपीति ।

अथाकाशो न हावित्यादौ केवलपर्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकताकभेदो नना वार्यापितु न शक्यते, आकाश ऽत्युत्पत्त्या

गानुपपत्तिरिति द्वित्वान्नयितावच्छेदकर्मपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपमुभया
दिनिष्ठ साहित्य द्वन्द्वसमासार्थो वाच्य , तथा च मीमांसकमतप्रवेश इति
चेत् यत्र एकधर्मस्य द्वित्वाद्बुद्ध्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेद
क यासिर्विशिष्टपर्याप्तिं ससर्गतानियम । यत्र धर्मद्वयादेस्तथात्व तत्र केवला
पर्याप्तिं समवाय एव वा ससर्ग इत्युपगमात् , धिनैव साहित्यस्यान्वयिता-
वच्छेदकता एकैकतापर्येण धनखादिरावित्यादिप्रयोगोपपत्ते ।

न चैवमेकैकधवरसादिरादितात्पर्येण धवौ रसदिरावित्यादिप्रयोगोपपत्ति ,
तादृशवाक्यद्वयत्रिपथकसमूहालम्बनत्रयसमूहालम्बनशाब्दत्रयोपस्य नानाधर्मा
वच्छिन्नोद्देश्यताप्रत्यया शुद्धपर्याप्तिराप ससर्गतया ऽपगाहनसम्भवादिति वाच्यम् ,
यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता एकैव द्वित्वादिप्रकारता तत्रैव छुद्राया
पर्याप्तं समवायस्य वा ससर्गतया भावात् , धवौ रसदिरावित्यादिनानाधा
न्वयज यमसमूहालम्बनशाब्दत्रयोप विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाद्बुद्ध्यतावच्छेदक
धनत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्तिं ससर्गतानियमेन एकैकधवरसादिरादितात्पर्येण
तथा प्रयागासम्भवत् ।

‘ धनखादिरौ ’ इत्यादिसमासात्तराद्विचनेन धनत्वग्रदिरत्याश्रयच्छि-
न्नानानाविनेष्यतानिरूपितैकद्वित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यत । तादृश-
वाक्यजन्यत्रयोपस्य समूहालम्बनान्त्वक्तया विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदा
भावात् । यथा हि समूहालम्बनान्त्वक्के ‘ रङ्गी चैव कुण्डली ’ त्याकाररू-
नानाविशेषणकैकविशयकज्ञान नानाप्रकारतानिरूपिता एका विशेष्यता
तथा तथाविधे धनखादिरावित्याद्याङ्गरू नानाविशेष्यकैकविशेषणकज्ञाने
विशेष्यत भेदे ऽप्यभिन्नैव द्वित्वादिप्रकारता, अन्यथा समूहालम्बनतस्तद्वै
रक्षण्यानुपपत्ते । समासघटकधनखादिरादिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तेश्च ।
तत्प्रयाजविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता या विषयता तत्प्रयाजक
त्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात् । न चैतादृशैकवाक्यतानिरेहेपि क्षति
विरह , तथा सति समानधरैवानुपपत्त । ‘ अयमेत पुत्रो राज पुरुषो
ऽपनार्यता ’ मित्यादा रान्पुरुषपदादाना समासवर्णाव्य समर्गपदयोरेव
यमासानुशासनात् सामर्थ्येन च निरुक्तैकवाक्यतारूपत्वात् ।

सद्वद-यावृत्तित्वम् । व्यतिरेकविधेयस्थले तादृशधर्मत्व चोद्देश्यतावच्छेद-
कतापटकसम्बन्धेन रोष्यम् । 'अत्र घटी स्त' इत्यादौ एतदशयर्त्तमानत्वा
दिरूपविधेयस्य तद्वद-यावृत्तित्वरूपव्याप्तिश्चैतदशस्यैकपटादिभक्तिभावाधि-
करणत्वे घटपटादिनिष्ठद्वित्वमेव घटत्वव्याप्यपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकतापटक-
सम्बन्धावच्छिन्नतद्वत्त्वं च घटादौ बाधितमिति न तादृशवाक्यस्य प्रामाण्य-
म् । अत्रिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे च घटत्वाद्यप्य द्वित्वमेव तथेति
घटत्वादिन्याप्यपर्याप्तिरसम्बन्धेन तद्वत्त्वं घटादावभाधितमिति तादृशवाक्यस्य
प्रामाण्यं नर्वाहति । केवलान्वयिविधेयस्थले च द्वित्वत्वाद्यच्छिन्नव्यापकत्वमत्र
सधर्मघटकम् । कवला-त्रयिणि तादृशव्यापकताया अज्ञतत्वात् । न तु
तत्तद्द्वैतत्ववच्छिन्नव्यापकत्वमिति न पूवात्तदापावकाथ ।

'घटावानयति चैत्र' इत्यादौ चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वादिन्याप्य
द्वित्वादिमन्निष्ठनिरूपकताकाशेयत्वादिसम्बन्धेन कर्मत्वादौ घटादरन्वयो व्यु-
त्पन्नः । तेन चैत्रादौ एकघटादिव्याक्तमात्रानयनकर्तृत्वं न तादृशप्रयाग ।
द्वित्वादिमत्त्वं च प्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वादन्याप्यपर्याप्तिरसम्बन्धेन रोष्यम् ।
तेन चैत्रस्य पटादिसहितैकपटादिभक्त्यानयनकर्तृत्वे ऽपि न तादृशप्रयाग ।
एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

यत्रानेकवृत्तिधर्मो द्विवाचयितावच्छेदकतया भासते तत्रोभयादिनैः
सम पदार्थतरस्यान्वयः । यत्रैकमात्रवृत्तिस्तथा तत्रैकेनापि व्युत्पात्तभेदा
बलम्बनात्कार्यकारणभाववैचिण्याच्च सर्वे समञ्जमित्याप वदा ५ ।

अथ घटादिव्यक्तिभेदेनानयनकर्मता भिन्नति प्रतिबद्धधानस्य पुनो
घटावानयतीतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तस्य कर्मता वाचच्छेदेनाधेयता
ससर्गावच्छिन्नप्रतियागिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य अनन्वयसम्भवात् ।
तस्य द्वित्वादेना तादृशससर्गापटादादिप्रधारणात्सादात्तं च न उभय
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तानुभयत्वावाच्छिन्नानुरूपताधयताससर्गावगाहज्ञानं न
प्रतिबध्नाति न तु केवल विशध्यावशेषणामति रीत्या जायमानमुभयत्वादावाशङ्क
ज्ञानम् । अत्र विशेषदाशना तादृशवाक्यादौपायत्तमाधयत्वात् उभयत्वा

अवच्छिन्नानिहायेत्त्वात्प्राग्विभ्रमात्मकज्ञान न भवत्यत्र । अपि तु तदशे
सदनवगादिप्रमात्मक ज्ञानमिति । उभयत्वावच्छिन्नज्ञानरूपिताधेयत्व चोभया-
दिवृत्तावेकस्मिन्धर्म एव न तु प्रत्येकमानवृत्ताविति कर्मत्वाशे तादृशाधेय-
त्वात्प्राग्विज्ञानस्य भ्रमत्प्रमि यवधयम् ।

सख्याश्च प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकगता क चित्प्रतीयन्ते । यत्र 'सप्तौ
वीहियत्रा' वित्यादौ । एतत्तत्त्व प्रागेवाभिहितम् । त्रिकुलसख्यायाञ्छ
अवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या सख्या प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकसख्याया
भेदान्वेति । यथा 'शतमेक' 'द्वे शते' 'त्रीण शतानी' त्यत्र इत
त्यादौ एकत्वद्वित्यत्रहुत्वानामवयव । अत एव च एकशतद्विशततात्प-
र्येण न शतानानि प्रयोग । तथा प्रवृत्त्यर्थस्य शतस्य बहुत्वान्वययो
ग्यत्रे ऽपि प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकत्वस्य शतस्य बहुत्वान्वय एव बहुवचनस्य सा
क इत्यात् । तत्र च येभ्यतावरहात् ।

न चैकशत ऽपि नानापुरुषीवापेक्षानुद्धिज यनानाशतत्वसम्भवादेक
शतनिष्ठशतत्वे ऽपि बहुत्वान्वययाम्यता ऽनृतैवेति वाच्यम् । परस्परसमाना
धिकरणद्वयावृत्तेश्चतुर्वचनस्यैव शतादिपदोत्तरबहुवचनार्थत्वात् । तादृशबहुत्वस्य
चैकशतादिवृत्तिनानाशतत्वादौ ग्राहात् ।

अथ वा तथापि बहुवचनस्य बहुवचनार्थ । परस्परसमानाधिकरण
द्वयावृत्तिपर्याप्तिरेव काङ्क्षानिरूपक सम्बन्ध ।

यत्तु 'द्वे शते' 'त्रीण शतानी' त्यादौ सख्यैव शतादिसन्दर्भः,
न तु सख्येयम्, सख्येयस्य तदर्थत्वे "पिंशत्याया सदैकत्वे सर्वा सख्येय
सख्ययो" रित्यनुशासननिरोधात् द्विवचनादिस धृतानुपपत्ते । 'गवा
शतानी' त्यादौ पष्ठवर्था वयानुपपत्तेश्च । न चाभेद पष्ठवर्थः, तथा सति
'ब्राह्मणा दश' इत्यत्र ब्रह्मणाना दशत्यपि स्यात् । अस्माक चादशत,
सख्या, सख्येये वर्तन्त, अतः पर सख्याने सख्येये चेत्यनुशासनादशादि-
शब्दानां शतादिसन्दर्भसख्यानार्थकत्वाभावात् । दशत्वादिसख्याया, पदार्थता-
वच्छेदकत्वेन तत्र पष्ठवर्थसम्बन्धान्वयासम्भवन न तथा प्रयोग इति =

तदसत्, 'गवा शतापी' त्यादौ सख्यायाः प्राभापेन शतादि-
शब्दाव्यये 'गवा शत दयात्' इत्यादौ शतादिपदार्थस्य सख्याया दाता
दिकर्मत्वान्-नथाप्यतया प्रामाण्यानुपपत्तिः । 'गवा शत पुङ्ग' इत्यादौ
सख्यायाः शुद्धाद्यभदान्ययोग्यताविरहात्तदनुपपत्तिश्च । तस्माद्शादिस श
इव विगति शतादिशब्दा अपि सख्यावच्छिन्नवाचका एव । न तु धर्मविनापगता
न परसख्यावाचका । स्वार्थिकदेशे ऽपि सख्यायाः स्वप्रकृतिक्रमिकत्वपर्य-
सख्या वयमाकाङ्क्षनपान्यप्रकृतिरपत्रार्थसम्भ-गान्यवमाकाङ्क्षतया च तेन
सख्याना रिकताप्रसादः, न तु दशादशब्दाना तथात्वम्, दशादिब्राह्मणतात्पर्येण
ब्राह्मणा दनेत्यदिप्रयोगान्तरहादति तेषां सख्येयमात्राविताप्रसाद इति
"मिश्रत्याद्या तदैक्ये सर्वा सख्येयत्वव्यया । सम्प्रत्या इद्वरहुत्वे स" इत्यनुशासनमायुक्तार्थे तत्पर्यग्राहकम् । एवद्विरपुशब्दोत्तरैकवचनद्विवचन-
वपुवचनान च न सख्यावैभानि, उद्देश्यतावच्छेदकावधेययोरेक्यनैकरान्येषु
आकाङ्क्षापरह दित, तदुत्तर प्रथमाभिक्ति साधुतामाप्य । नित्यरहु-
वचना ताऽवादिशब्दपर प्रथमावहुवचनमपि कान्तिरर्थकमव, यन्नैक्यमपि
सन्नतात्पर्येण तादृशान्तर प्रपुनत तत्र बहुत्वापरे योग्यताविरहात् ।

यत्तु तद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रान्वय इति, तत्र शोभनम्,
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वान्यपयसाप्तसम्बन्धैरानेककृतिसख्यान्यस्य सुत्वन्नतया
तादृशसम्बन्धेन तथावधवहुतापरे योग्यताविरहात् । अन्यथा उदात्तीनघटप-
टादिमाधारणबहुत्वस्याप्यन्यसम्भवन तद्गतगुणादिसाधारणबहुत्वानुधान या
ऽपि च्चत्तरत्वात् ।

अथ अजह स्वार्थलक्षणया गुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्न एव प्रकृत्यर्थ-
इति चत् तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादयपि पदार्थान्तराचय स्यात् ।
तथा च 'आपो द्रव्याग, दाग अ । गृहे स ना' त्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तिः ।
गुणादिषु द्रव्याभेदशृङ्खलात्तादर्भात् । सुरया र्भाभपरतादृशशब्दाना
वहवचना ततानुपपत्तेश्चेति न किं चिदतत् । अत्र दिपदाथ एकत्वद्वित्वा-
न्ययोग्यतासत्त्वं ऽप्यसाधुत्वादन तदुत्तरमेकवचन न प्रयुज्यते इति
भवम् ।

न्वयस्तद्विशेष्यकसंरयान्वयबोधस्यैवारयतेन जननात्, तादृशभावनावयवबोधे वि
शेष्यश्च प्रथमान्तपदोपरथाप्य एव । 'चैत्र पचति तण्डुल' मित्यादौ
चैत्रादि. साक्षादेव भावनाविशेष्य' । 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यादौ तु
परम्परया । चैत्रादिनिष्ठभावनाजन्मपरलक्षणी तण्डुल इत्याकारकबोधस्यैव
तत्रोदयात् । तस्मिन्निरादेरपि सख्याबोधकत्वमावश्यकमिति =

तत्र विचारसहम् । तथा हि=कर्त्रादिनिष्ठसंरयान्वयबोधाननुकूलत्व
यदि तादृशबोधोपधादकज्ञानविषयत्वाभाववत्त्वं तदा यादृशतिरादिशानेन
सहकार्य-तरविरहात्तादृशबोधो न जनितस्तद्योगे तृतीयाद्यापत्ति । यदि च
तादृशबोधस्वरूपयोग्यज्ञानविषयत्वाभावंस्तदा यथादिसमभिव्याहृततात्पदोपधादि
ज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपधोत्वत्वात्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानाविषयतिरायत्स्यैवा
प्रसिद्ध ।

अथ कर्त्रादिविशेष्यसंरथा वयमुद्धित्वावच्छिन्नजन्मतानिरूपितजनकता-
वच्छेदकविषयित्वानिरूपकत्वमेव तादृशबोधाननुकूलत्वम् । 'चैत्र पचती'
त्यादिवाक्यघटकतादिविषयिता चैत्रादिविशेष्यकसंरयान्वयबुद्धित्वावच्छिन्न
जन्मतानिरूपितजनकतावच्छेदिका । तादृगान्वयबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति चैत्रा
दिपदसमभिव्याहृततिरादिपदज्ञानस्य हेतुत्वात् । 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल'
इत्यादिवाक्यघटकतादिविषयिता च न तादृशी, चैत्रादिपदसमभि व्याहृत-
तादृशपदज्ञानत्वेन तादृशबुद्धित्वावच्छिन्न प्रत्यहेतुत्वात् ।

न च 'चैत्र पचते' इत्यादौ चैत्रादिबोधकख्यातार्थसंरयान्वय
बोधोत्पत्त्या चैत्रादिपदसमभिव्याहृततादिविषयित्वेन तादृशा वयमुद्धित्वा
वच्छिन्नहेतुता ऽक्षतैवेति 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादि वाक्यघटकीभूततादि
पदविषयितापि तादृश्येवेति वाच्यम्, 'चैत्रेण पचते' 'चैत्र पच्यते'
इत्यादिवाक्याचैत्रादिविशेष्यकस्य भावनाया सख्यायाश्चान्वयबोधस्यानुदयात् ।
तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशब्दादिविकरणो-
त्तरतत्तदारयत्पदज्ञानत्वेन हेतुत्वात् 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यादिवाक्य
घटकतादीनां तादृशसमभिव्याहारादिशुद्धतया, तद्विषयिताया अतादृश-

त्वात् । 'चैत्र पश्यते' इत्यादित 'स्तण्डुल पश्यते' इत्यादितश्च चैत्र तण्डुलादिविशेष्यरुसख्या-वययोधोत्पत्त्या 'चैत्र पश्यते तण्डुल' इत्यत्र उभयविशेष्यकसख्या-वययोधोपधिकतादृशसमभिव्याहारज्ञानविषयिताया पश्यत इत्यादौ सत्त्वेन कर्तृकर्मणोरतृतीयोर्द्वितीययोरप्रसक्तत्वापि न तादृशवाक्य व्युत्पत्त्या प्रयुज्यते । कर्त्तरि साक्षात्कर्मण च दर्शितपरम्परया युगपद्भावनाविशेषण कान्वयनाधजनकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभयविशेष्य कान्वयबोधोत्पन्नत्वात् ।

न चाकाङ्क्षार्थोप्यतादिसत्त्वात्प्रथम तादृशान्वययोध इति वाच्यम्, अगत्या एकविधा-वययोधे ऽर्थावधान्वययोधसामुच्च्यत्वात्तद्व्युत्पत्तकतापर्यञ्चानस्य वा प्रतिपन्नकत्वोपगमात् ।

न च 'चैत्रेण तण्डुल पश्यते' 'चैत्रस्तण्डुल पश्यते' इत्यादि वाच्यद्वयविषयकसमूहालम्बनदशायामपि उभयविधा-वययोधानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तादृशैकविधा-वययोधे तादृशान्वयविधा-वययोधपरत्वेनाग्रह्यमाणतथा विधाख्यातपरिष्कृतान्वययोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया 'चैत्र पश्यते तण्डुल' इत्येकवाक्यात्तादृशद्विविधान्वययोधधारणस्य दर्शितवाक्यद्वयात्तदुपपादनस्य च शक्यत्वात् ।

न च निवृत्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे 'चैत्रेण स्व पश्यते,' 'चैत्र स्व पश्यती' त्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्ति । कर्त्तादि विशेष्यरुसख्याप्रकारका-वययोधोपधिकताकाङ्क्षाज्ञानीयविषयित्वनिरूपकत्वरय तत्ताख्याते सत्त्वादिति वाच्यम्, कर्त्तादिपरस्वपदाख्यातपदयो समभिव्याहार सख्यान्वयनुद्धृत्वावच्छिन्नप्रयोजकविषयित्वाऽनिरूपकस्तत्पदोत्तर तृतीयाविभक्तिरित्येव नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयोर्द्वितीये च तत्परचैत्राख्यातपदयो समभिव्याहारस्यैव तादृशेष्यरुसख्यान्वयनाधप्रयोजकतया क्रमेण चैत्रपदपरपदाभ्या तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवनाशादिति चैत्र,

“अनभिहिते” इत्यधिकारे कर्त्तृकरणयोस्तृतीयेत्याद्यनुशासनस्य किं प्रयोजनमिति उक्तव्यम् । 'चैत्र पश्यति' 'तण्डुल पश्यते' इत्यादौ

चैत्रतण्डुलपदभ्या द्वितीयातृतीयपरप्रयोग इति चेत्, तदिकं मणिमन्त्रादि
न्यायेन तादृशानुशासनं य तथाविधप्रयोगविरोधता ? येन तदभावरस्तत्प्रयुक्तः
स्यत् । न चैत्र सम्भवत् 'पचत, पच्यते' इत्यादिक्रियायोगे कर्तृकर्म
वाचकादान-तरतृतीयाद्वितीययोरसाधुत्वस्य तत्कर्तृकर्मत्वादिबोधोपायिका
काक्षादिरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपत्ति प्रयाजन तस्येति चेत्तर्हि उक्त-
नियमपरतयापि न ततस्तद्भावं । प्रथमा तच्चैत्रतण्डुलादपदतत्तद्ख्यातपदयोः
समभिव्याहारस्यैव चैत्रतण्डुलादिवशेऽपकृतत्तदाख्यातार्थमखण्डनयवेऽपप्रयो-
जकतया 'चैत्रेण पचात' 'तण्डुल पच्यते' इत्यादिवाक्यघटनचैत्र
तण्डुलदिपदित्वादिपदया समभिन्नह रस्यातया न तदुच्यते कृतीयाद्वितीय
यो साधुत्वस्योक्तनियमा यत्रोच्यते । तस्मान्मुख्यभाक्तसाधारणकर्तृत्व-
कर्मत्वयो कर्तृकर्मवाचकपदसमभिवाद्यतल्लङ्घितसमसैरनभिधानमेव तृ-
तीयाद्वितीयादिनियामकम् शिरोमणिभिरत्रैव निर्मयेऽपिहित ।

त्यादीनां तदनभिवाचकत्वं च न तदवाचकत्वं तत्रिष्टवृत्त्यनिरूपकत्वं
वा । जामनेपदस्याप्याह तत्त्वेन लकारिणा वा कर्तृसादिनिष्ठगत-
लक्षणानिरूपकत्वात् कर्तृत्वानभिधानकाख्यातस्यैवागस्तद्ध तच्छब्द-
बोधोपायिकास्त्वत्राद्यन्वयमेव तत् । 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यादावा-
गस्तस्य कर्तृसादवाचकत्वं ऽपि तच्छब्दयोर्गोपयित्वा काक्षादिरहितत्वा
धनमेव, चैत्रादिवाचकत्वविधौ कर्तृत्वमेव सम्भवात् तत्र तादृशास्त्राभावा
जकनत्वात् इत्यपि न, 'पच्यते पच्यते' इत्यादी ग्राह्यनुपपत्त, 'पश्यन्
चेत्' इत्यादिपञ्चैत्रदी वाक्येऽपि तादृशानुशासनादीनां मुख्यविशेष्य
तया तस्य गोपयित्वात्त्वं तात्पर्यतुल्यविशेष्यत्वात् इतिवाधा-
परिहारात् ।

न च समभिव्याहारस्याप्यत्रैव विरजिता, यत्रैव च प्रकृतिसंशय-
योगानुपूर्विकतात्पर्यं न तु समासो ग्राह्य इति तत्रानुपपत्तिगतत्वान्म,
तत्रैव 'चैत्रेण पचात' इत्यादावा तादृशानुशासने । तादृश-
चैत्रादात्तात्पर्यं समभिव्याहारस्य इतिवाधानीरहितत्वं ।

‘चैत्रेण विजेष्यते मैत्र’ इत्यादौ तृतीय नुपपत्तेश्च । ‘विजेष्यते मैत्र’ इत्यादित् मैत्रकृतिभेदात्तादृशाख्यातपदमैत्रपदयो समभिव्याहारस्य कृति-
 बोधापर्ययत्वात् । न हि तत्तत्कारण्यं यत्प्रमेयं । तथा च ‘चैत्रेण पश्यत’
 इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादादात्पर्ययत्वे तृतीया असाधुरेव । तथा च
 ‘चत्रेण पचती’ त्यादावाख्यातस्यार्थान्निवेशाया तृतीयाया साधुत्वे ऽपि
 परस्मैपदस्यासाधुत्वात् प्रयोगः, परस्मैपदस्यासाधुत्वात् च धात्वर्थविशेषस्य
 प्रत्ययेनाविपक्षणे “भाष्यकारेण” इति सूत्रेण मनेपदनिश्चयत्वात् । आख्या
 तार्थविवक्षया न ‘चैत्रेण पचते’ इत्यादिप्रयोगः, शरादिनिकरणस्या
 साधुत्वात् । कर्तृत्वतात्पर्यस्यार्थान्निवेशात्तुक्रययोगात् तत्साधुत्वात् । कर्तृत्वकर्मत्वो
 भयतात्पर्येण ‘मैत्र पश्यते तण्डुल’ इत्यादयस्तु न प्रयोगाः । तदेक-
 तरत्रये ऽ-यत्परस्मैपदानुस्यूताख्यातधर्मिकप्रकृतान्वयप्रसङ्गपरस्मैपदानस्य हेतु
 र्त्वात् । ‘चैत्रेण पश्यते तण्डुल’ इत्यादौ कर्तृत्वादावाख्यातस्य तात्पर्यग्रहे
 कर्मत्वात्प्रत्ययबोधो ऽपि न भवत्येव ।

अथ ‘पचति भुङ्क्ते चैत्र’ ‘ओदनं पचति भुङ्क्ते’ इत्यादौ
 कृता क्रमेण कर्तृत्वमन्वयानभिधानाच्चैत्रपदौदनपदाद्बुत्तरं कृतायाद्वितीये कथञ्च
 स्याताम् ? न च कृतानभिधाने ऽपि आख्यातेन तदभिधानान्नानभिहितत्वम्,
 समभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभावस्यैवानभिहितपदेन विपक्षणात् । सम
 भिव्याहृतोक्तिरप्याच्च ‘चैत्रेण गम्यते गामस्त मैत्रो गच्छती’ इत्यादौ
 न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः । ‘गच्छति, गम्यते’ इत्याख्यातस्य तच्च
 पदासमभिव्याहृतत्वादिति वाच्यम्, तथा सति ‘भुञ्जानेन चैत्रेण पच्यते’
 ‘भुञ्ज-ओदनं पचती’ इत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः, कृता कर्तृत्वकर्म
 त्वयोरभिधानात् । कृता तत्र भोजनकर्तृत्वतत्कर्मत्वयोरभिधाने ऽपि पाक-
 कर्तृत्व तत्कर्मत्व चानभिहितमित्येव चैत्रेण प्रकृते ऽपि तदनभिहितमेव ।
 न च प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वानभिधाने तृतीयादे साधुतेति । तदु-
 क्तम्—“प्रधानपक्ष्यमिधानगुणशक्तिभिहितत्वात्प्राच्यते” इति, शक्ति कर्तृ
 त्वादिनमित्ति वाच्यम्, तत्रापि “चत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रं पश्यती”
 इत्यादौ ज्ञानभेदेन विपक्षताभेदाभावात् चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयनिरूपितविषय-

स्वरूपकर्मताया कृताभिधानाद् द्वितीयानुपपत्तिरिति चेन्न, तत्तत्प्राति-
पदिकार्थविशेषणत्वमात्रेण कर्तृकर्मत्राद्यविवक्षाया एव तदभिधानपदार्थत्वात् ।
तत्तत्प्रातिपदि ह्यर्थविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षाया द्वितीयादिभिक्तेः
साधुत्वमित्यर्थे तात्पर्यस्य पर्यवसितत्वात् । शेषमाख्यातार्थविचारावसरे
विवेचयिष्यत इत्यलमत्राधिक्येन ।

आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु सख्यात्रोधकत्वमावश्यकम् । 'चैत्रो
मैत्रश्च गच्छत.' 'चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छन्ती' त्यादौ,

“ चन्द्रे कलङ्कः मुजने दरिद्रता
निजासलक्ष्मी नमलेषु चञ्चला ।
मुत्ताप्रसादः सघनेषु सर्वदा
यथा विधातु कथयन्ति खण्डितम् ”

इत्यादौ च द्वित्वबहुत्वबोधकमुपो ऽभावात् । न च तत्र
सुरेरुपचनस्यैव द्वित्वबहुत्वादौ लक्षणारिवति वाच्यम्; आनुशास
निजातिरिक्तार्थे मुनिरभक्तेर्लक्षणाया अनभ्युपगमात् । अ-यथा 'चैत्रो
मैत्रश्च गच्छत' इत्यादाविव च्छन्दसि लक्षणयैव स्वादिना द्वित्वादि-
बोधनसम्भवात् । औत्सादिरूपादेशस्मृतिद्वारा द्वित्वादिवोधननिर्वाहाय छन्दसि
'मुपा मुडक्' इत्यादिगुणेन औत्सादिरुपादेशे एतादृशस्य वैयर्थ्यात् ।
चैत्रादिपदोत्तरैरनुपपत्तयश्च द्वित्वादिलक्षणिकत्वे तदपहृत्यर्थगैत्रादिमाधरण-
द्वित्वादिवोधनस्योक्त्युत्पत्तिरिति विशेषानुपपत्तेश्च । जाग्यातार्थसख्यान्वयबोधे
च समानविशेष्यकतदर्थभावनान्वयवृद्धिगामर्भा अपेक्षता, भावनाया राधादि-
प्रदशले तात्पर्यादिप्रदहृत्-पक्षे च उक्तस्थले द्वित्वा-त्रयायोधात् । भावनाया
अविशेषे धात्वर्थादौ सख्यान्वययोधाश्च नादृशसामायाः सख्यान्वयवृद्धि-
स्वार्थि-छत्र प्रतिसमातन्त्रेण हेतुता, तदवन्त्रे ऽपि आख्यातक-व्यमगयोप
स्थितयोऽप्यनुपपत्तिविशेषादिपठितसामान्या भावनाविशेषादिगम्यमान्वयबोधस्य
कदाचिदनुपपत्तौ । सख्यान्वयबोधसाधारणभावना-त्रयस्य च तद्विच्छिन्नहेतुत्वान्तर
तादृशस्य नर्मापठकत्वोपात्तभावात् ।

न च तादृशकारणानां भावनावयवबुद्धित्वं सत्प्रधान्यबुद्धित्वं वा
जन्मतावच्छेदकमुपेयते इत्यत्र विनिगमनाविरहः । सत्प्रधान्यविपर्ययाद्विपर्यय-
भावनाम्बयसोपस्थानुभवसिद्धत्वात्, द्वितीयस्य जन्मतावच्छेदकत्वासम्भवादिति
दिक् ।

अथ गुणादिवाच्यरूपदीप्तरद्विवचनशुद्धवचनयोः कथं द्वित्वादिप्रसङ्गकता ?
सत्प्रधान्यगुणत्वेन गुणादौ ग्राह्यात् । न च तत्र स्वाश्रयसम्भेदत्वादिसम्भेदेन
प्रत्यगतं द्वित्वादिङ्गव्य भासते इति नाशयम्, एकव्यक्त्यापि तादृशसम्भेदेन
द्वित्वादेः परिसमाप्ततथा एकमात्रतात्पेणापि द्विवचनाद्यापत्तिरिति चेत्, मयम् ।
अपेक्षानुद्धिविपर्ययत्वमेव तदुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते । तत्रैकमात्रवृत्ति-
धर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्त्यतीर्षादपेक्षा-
सम्भेदेन प्रकृत्यर्थे ऽन्वेति । अन्यत्र तु शब्दपर्याप्तिसम्भेदेनेति न द्वयद्विस्थले
सदोप इति विदुषा परमर्शः ॥

इति प्रथमाकारकम्

व्याहारज्ञानतादृशपदज्ञानजन्यफलाद्युपास्थातघटितसामग्र्यास्तादृशान्वयवाधात्पा
दप्रधानिकाया अतन्तेनोक्तस्थल तदापत्यसम्भ्र इति वाच्यम्, यन्न गमनादिपदादव
लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा स्वातन्त्र्येण फलोपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्पर्श
भेदान्वयशोधप्रसिद्धया गमनपदसर्वाभिव्याहारतज्जन्यफलोपस्थितिघटितसामग्र्या,
फलविशेष्यकस्पर्शत्वात्प्रवच्छिन्न भेदान्वयशोधप्रयोजकताया आवश्यक
त्वात् तदवयवेन शक्तिप्रमाधीनशोधे ऽपि फलाशे र्पदभेदादिभानप्रसङ्गात् ।
एव च फलव्यापारयो पृथक्शक्तिस्वीकारपक्षे ऽपि न निस्तार । तथा
त्वे ऽपि हि गमन न स्पर्श इत्यादौ फले शक्तिप्रमया स्पर्शभेदान्वयशोध
सम्भवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न, तद्विशेष्यकशक्तिज्ञानजन्यत
दुर्पस्थितिज यथावच्छेदकरुकादौ तादृशापस्थित्यव्यपहितोत्तरत्वनिर्देशनमावश्य
कम् । निशिष्य तत्त पदमन्तर्भावैव पदार्थोपस्थितरकैरुपिधशोध नाना
ह्युताया व्यवस्थापितत्वात् एकपदाधीनताद्वयपक्षशाब्दशोधे पदा तरवृत्ति
जन्यतदुपस्थितवर्षभिचारस्य प्राकारान्तरेण वारणासम्भवात् । एव
च धात्वर्पतावच्छेदकरुफले द्वितीयार्थान्वयशोधे ऽपि क्षतिविरह, तत्र एतादृ
शकारणस्य व्यभिचाराप्रसक्तेरिति वदन्ति ।

अत्रेदं विन्त्यते । व्यापारमात्रस्य धात्वर्पतायामपि सर्वानुपपत्तीना
मुद्धतत्वात् फलावच्छिन्न व्यापारस्य गुरुतया तथात्वमनुचितम् । अथ फले
द्वितीयादे शक्यन्तरकल्पनामपेक्ष्य धातोर्विशिष्टे शक्तिरूपनमेवोचितम् । न
च भव मते ऽप्याधेयत्वे द्वितीयादे शक्य तरस्य कल्पनीयत्वात्तदशे साम्य
मिति वाच्यम्, 'ग्राममध्यास्ते, ग्राममधिशेते, ग्राम सयुनक्त्री' त्यादौ द्विती
याया सर्वमतएवाधेय बशोधकतया द्वितीयादे फलवाचकरुत्वमते ऽपि आधे
यत्वनाचरुताया जावश्यकत्वात् ।

न च द्वितीयाया सयोगादिवाचकत्वमते आधेयत्व तस्या लक्षणैव
न तु शक्तिरिति वाच्यम्, आधेयतात्पर्यस्यारण्यतया सयोगादिसमन्तीर
त्वात् सयोगात्प्रवच्छिन्ने तदवच्छिन्ने वा शक्ति करण्यते इत्यत्र विनि
गमनासम्भवात् । अस्तु वा समाप्याधेयत्वे रक्षणैव, शक्तिस्तु सत्यया
मेव । यदि च द्वितीयादे, फलशोधकत्वमते फलेपि तस्या लक्षणैव न

न्वयएव, तादृशद्वितीयाया साकाङ्क्षत्वकल्पनाद्वापारे तदुपस्थापिताधेयत्वान्वयासम्भवात् । सवत्सर्गधीनाधयत्वोपरिस्थितिसप्तमीसमभिव्याहारज्ञानपटिताया एव सामान्यास्तादृशान्वयबोधनियामकत्वात् । द्वितीयासतभ्यो समानार्थकत्वे ऽपि व्युत्पत्तिभेदशापनायैव पृथक् पृथक् सूत्रेण तयोर्विधानात् ।

अथ अधस्तयोगावच्छिन्नरूपन्दस्य पतधात्वर्थत्वात्, धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफले आधेयत्वावसतात्पर्येण भूमि पततीति प्रयोगोपपत्तिः । न च द्वितीयोपरिस्थिताधेयत्वप्रकारकफलविशेष्यकावयवबोधे गम्यादिजन्यफलोपस्थितितत्समभिव्याहारज्ञानपटितसामान्येव प्रयोजिका, न तु पतधातुजन्यतदुपस्थितिपटिता सामग्रीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, पतधातुनेव यत्र सयोगावच्छिन्नगमनलक्षणादिनोपस्थापितम् तत्र सयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात् ।

अत्राहु - धातुजन्यशुद्धसयोगावच्छिन्नरूपन्दोपरिस्थिते शब्दशोधकारणताया मधच्छेदरूपदसयोगविषयताया मधिकरणानवच्छिन्नत्व विशेषण देयम्, तथा च तादृशविषयताशालिसयोगोपस्थित्यादिघटितसामान्या एव सयोगविशेष्यकद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकरोपगमात्तातिप्रसङ्गः । न चैवमपि फलानवच्छिन्नव्यापारशोधकतया पते सकर्मकत्वव्यवहारोपपत्तिर्दुर्वरैवेति वाच्यम्, आश्रयतानवच्छिन्नफलावच्छिन्नव्यापारशोधकत्वस्यैव तादृशव्यवहारनियामकत्वात् । उत्तरेदेशानवच्छिन्नसयोगफलगम्यतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः । अत एवाग्निसयोगावच्छिन्नक्रियाशुक्लवापारस्य जुहोत्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसयोगाश्रयस्याप्यगमनं तत्कर्मता । आश्रयानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयफलवत्त्वविरहात् । सयोगनिष्ठाया धात्वर्थतावच्छेदकताया आश्रयेणाग्निनाऽवच्छिन्नत्वात् । न चामिविशेषतसयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वे ऽग्नौ पृथ जुहोतीत्यभानन्वयप्रसङ्गः, उद्देश्यतावच्छेदकप्रियेययोरैक्यादिति वाच्यम्, तत्र सयोगनिष्ठायाशुद्देश्यताया बहुतराधेयतासमगणानवच्छेदकतया सप्तम्यर्थस्याभिवृत्तित्वस्य च विधेयतया उद्देश्यतावच्छेदकत्वविधेययोरैक्यानवकाशात् । वस्तुतस्तु—तत्र बहुतरान्वये ऽपि न शक्तिः । व्युत्पन्नाना तादृशप्रयोगस्वाप्नामापिकत्वात् । संसृते यद्द्वौ

अहुया 'दित्यादिश्यले च विधेयाशे ऽधिकावगाहनात्नास्तेवानुपपत्तिः ।
 घृतादेश्चाभयानवच्छिन्नघात्वर्थतावच्छेदकतावत्क्रियारूपफलाभयत्वात् कर्मत्वो-
 पपत्तिः ।

यत्तु—घात्वर्थतावच्छेदकत्वं घातुवृत्तिप्रहविशेष्याशे साक्षात्प्रकारत्वम्,
 तच्च क्रियायामेव न सयोगाशे ऽगति नामेङ्गुहोतिकर्मतापत्तिरिति = तदसत् ।
 'अजा ग्राम नयती' त्यादौ सयोगावच्छिन्नक्रियानुक्त्वव्यापारादिरूपे धा-
 त्वर्थे सयोगादेः साक्षात्प्रकारतया तदाश्रयीभूतग्रामादेः कर्मत्वानुपपत्त्या
 नीवहादेर्दिकर्मत्वव्यापातात् ।

अथात्र ग्रामादेः प्रधानकर्मत्व नास्त्येव, अपि तु गौणकर्मत्वमेव । अत
 एव तादृशकर्मत्वमाख्यातेन नाभिधीयते 'प्रधानकर्मण्यारथ्ये लादीनाहु-
 द्विकर्मणाम्' इत्यनुशासनादिति 'आजा ग्रामो नीयते' इत्यादिको न
 प्रयोग इति चेत्तर्हि तत्र ग्रामादेरिवात्रापि दुधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदक-
 फलशालित्वेन गौणकर्मत्वस्या 'बहि धृतं पुहोती' ति प्रयोगापत्ति
 दुर्वीयेति । अस्मन्मते चाभयानवच्छिन्नसयोगविषयताशालिधानुज-यापस्थिति
 पाठितसामान्या एव सयोगे द्वितीयार्थान्वयरोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयो-
 गापत्तिरिति ।

द्वितीयासमासविधानमुपपद्यते । धारणार्थतावच्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वय एवाभयानवच्छिन्नफलोपस्थितेरपश्चात् 'अग्निं जुहोती' इति धारणाय स्वीक्रियते इति घटन्ति =

तदीयं न शोभनम् । तथा सति भूम्यादिपदोत्तरं कदाचित्सप्तमी कदाचिद् द्वितीयेत्यत्र नियामकाभावात्प्रसङ्गात् । व्यापाराद्ये अभिप्रेतवित्त्वध्यायासप्तमी फलाद्ये तद्विषयाया द्वितीयेत्यस्योक्तयुक्त्या फलाशयैव सप्तम्यर्थान्वयस्यावश्यं स्वीकरणीयतया बन्तुमशक्यत्वादिति ।

“व द्रवणाय धनं ददती” इत्यादौ स्वस्वत्वध्वसविशिष्टपरस्वत्वानुपूर्वा इच्छा धात्वर्थः । तादृशस्वत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलएव द्वितीयार्थान्वयः । उपेक्षायामतिप्रसङ्गधारणाय परस्वत्वनिवेशः । दानं च न सम्यग्दानस्वत्वजनकम्, अपि तु तत्स्वीकार एवेति मते तु स्वस्वत्वानुपूर्वापरस्य स्वप्नकारकत्वेन देदात्वर्थः । तत्र स्वस्वत्वध्वसरूपफलश्रयत्वाद्धनस्य कर्मता । ‘धनं प्रतिगृह्णाती’ इत्यादौ स्वस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारविशेषा धातेरर्थः । स्वस्वत्वरूपफले च द्वितीयार्थान्वयत्वान्वयः । ‘तण्डुलं पचती’ इत्यादौ रूपपरावृत्तिजनकतजसस्योयोगो धातेरर्थः । रूपादेरपरावृत्तिरूपफले च तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः । ‘ओदनं पचती’ इत्यादौ ओदनादिपदस्य तन्निष्पादनतण्डुलादौ लक्षणा । अवयवादि पारुणान्भुषणगमे च ‘तण्डुलं पचती’ इत्यादौ तण्डुलादिपदस्य तदारम्भकारमाणुषु लक्षणा । ‘ओदनं भुङ्क्ते’ इत्यादौ गलाधोऽनयन धात्वर्थः । तच्च गलाधसस्योपावच्छिन्नक्रियानुपूर्वाव्यापारः । तादृशक्रियारूपफल एव ओदनवृत्तित्वान्वयः । उक्तयुक्त्या गलाधोऽदेशस्य न कर्मत्वम् । एवमन्यसकर्मकधातूनामप्यर्था स्वयमूल्याः ।

‘गां दोग्धिं पयः’ इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदोत्तरद्वितीया क्रियाजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्व शोधयति । वारकादिपदोत्तराद्यपि ‘अकथितं चे’ इति सूत्रेणापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपादान्वयि धर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसत्तामिधानात् । ‘गवां पयो दोग्धी’ इत्यादौ धातुप्रतिपादान्वयिगवादिष्वन्वयो न विषधितः, अपि तु धरिण्यन्वयः

स इति कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः, किन्तु शौचिकी पृष्ठधेवेति ।
अत्र धातुप्रतिपाद्यत्व तदर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधारणम्, 'ग
'दोग्धी' त्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव द्वितीयार्थान्वयात् ।

तथा हि = क्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । द्वितीयार्थश्च जनकत्वस-
म्बन्धेन क्षरणान्वयी विभागः । विभक्तौ चाधेयतया प्रकृत्यर्थगवादेर-
न्वयः । एव च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्मक्षीराद्यन्वि-
तद्वितीयार्थवृत्त्यन्वय इति गौनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापार-
कर्ता मैत्र इति 'गा पयो दोग्धि मैत्र' इति वाक्याधीना बोधः ।
न च विभागोऽपादानत्वमेवेति तद्विवक्षाया द्वितीया ऽनवकाशेति वाच्यम् ;
धातुवृत्तिप्रदविशेष्यान्वयिनो विभागस्यैव पादानत्वरूपत्वात् । 'वृक्षा-
त्पर्णं पतती' त्यादौ स्पन्दरूपविशेष्याश्च एव पञ्चम्यर्थविभागान्वयात् ।
वस्तुतो विभागतावच्छिन्नक्षरणानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः । गोपदोत्तरद्विती-
यार्थश्च विभागान्वयिनी वृत्तित्वेव । न चैव धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्वरूप र्थत्वमेवात्रापि प्रतीयते इति न 'अत्रयित ये' त्यस्य विषय
इति वाच्यम् ; धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिप्रदविशेष्याशे साक्षा
द्विशेषणत्वरूपत्वात् । यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमत्र धात्वर्थतया
विवक्षित क्षरणान्वयिविभागश्च विभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वबोधिरा पञ्चमी ।
एतेन कदाचित् गा दोग्धि पयः, कदा चिच्च गोम्यो दोग्धि पय
इत्यत्र नानिपम । अथ वा 'गोम्यो दोग्धि पय' इत्यत्रापि विभागो
धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव । 'वृक्षादिभजते' इत्यत्रेव ऽवधिररूपा
पादानत्वभिरुच्यते पञ्चमी, आधय र्गिरुच्यते च द्वितीया । अवधित्व
चाभयत्वादन्यदेव स्वरूप मन्वर्थविशेष । अत्र क्षरणान्वयिन परसमेतत्वस्य
द्वितीयार्थतात् पयोनिष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वे ऽपि न 'पय
पयो दोग्धी' ऽत्र प्रयोग । परन्तु च विभागान्वयितावच्छेदरताच्छिन्ना-
वेगया वेग्यम् ।

'दुहेरौ गो- धीर' मित्यादौ क्षरणरूपविभाग रूपत्वरूप मयादिनिष्ठ-
मन्वयानुसन्धेयत्वान्तरार्थः । "अत्रयाने दुराशाना" मित्यनुशासनात्

क्षीरशृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरण एवान्वय । आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापारान्वय । तथा च विभागाच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुब्रूल्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागश्रयो गौरित्याकारको रोध ।

अथ वा विभागक्षरणव्यापारेषु धातो विशकर्त्तितेषु शक्तिप्रयम्, विशिष्टलाभो ऽन्वयइत्यात् । कर्माख्यातस्थल चाकाङ्क्षावैचित्र्येण तेषा विशप्प्यविशेषणभाववैपरीत्यात् । व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यन्तस्य धातुत एव लाभ । आश्रयत्वमेवाख्यातार्थ । एव च क्षरणविभागयोर्न द्विधा भानम् । गौणकमासमभिव्याहृते 'दुहन्ते क्षीराणी' त्यादौ आत्मनेपदेन केवलेन धातुसहितेन वा विभागाच्छिन्नक्षरणाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्य रोधने ऽपि एकदा उभयविधकर्मत्वबोधनस्माध्युत्पन्नतया 'दुहन्ते क्षीराणि गौ' रित्यादयो न प्रयोगा ।

'पौस्य गा याचते विप्र' इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छा याचत्यर्थ । प्रधानकर्मगधान्वितद्वितीयार्थ विषयित्व धात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्येति । सविषयज्ञानादिरूपविषयोपहितेच्छारोधकधातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मत्वम् । अत एव 'घटा जिज्ञास्यते' इत्यादौ घटादसन्नन्तरमता ।

अथैव यद्वस्तुविषयक दानमप्रसिद्ध तद्वस्तुरूपकर्मसमभिव्याहृतधातुषट्ठितप्रचस वा गतिरिति चेत् या गति 'गगन दिदृक्षते' इत्यादिकस्य भ्रान्तपुरुषीयगगनादिप्रकारकदर्शनेच्छारोधकवाक्यस्य । गगनविषयकत्वप्रकारदशनेच्छारोधस्तत्रेति चेत्, इहापि गोविषयिताप्रभारतानिरूपितस्वत्वेच्छानिष्ठविषयतारागीच्छारोधस्तद्वाक्यस्य विशेषादर्शिमात्रविषयता च समा । विवेचनीय चेदमग्रे ।

पौरुषपदोत्तरद्विनीवायास्तु वृत्तिरेवार्थ । तस्याश्च दाने ऽन्वयः । पौरुषस्य तादृशदानाश्रयत्वमेवाप्रधानकर्मत्वम् । न चैवमिच्छाप्रशेषरूपदानस्याश्रयत्व कर्तृत्वमेवेति वाच्यम्, धातुजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यभूतदानाश्रयत्वस्यैव तत्कर्तृत्वरूपत्वात् । अत्र च दानस्य तादृशप्रतिपत्ताविच्छारूप

धात्वर्थे विशेषणत्वात् । 'चैक्षण वीरवो गा याच्यते' इत्यादानुत्पत्तक्रमेण चैत्रवृत्तीच्छाविप्रयगोक्तर्मरुदानाश्रय इत्यन्वयस्योपो बोध्य ।

यद्यपि निरुक्तयाच्चा भिक्षैवेति "दुहिया चरुधिप्रच्छिन्नभिक्षिचिजा" मित्य-
आधेपरिभक्ष्युपादानेनैव चरितार्थतया याचेरुपादानमनर्थकम्, तथापि 'शान्तमान
शिव सुरा' नित्यादौ याचतर्न निरुक्तभिश्चार्थकतेति तदुपादानम् । तत्र
हि व्यापारजन्यत्वप्रकारकेच्छा धात्वर्थ । इच्छाया प्रधानकर्मकस्वान्वित-
द्वितीयार्थान्वयिताया अन्वय । व्यापारे च सुरान्वितवृत्तित्वस्य द्वितीयार्थस्या
न्वय, तथा च सुरवृत्तिव्यापारजन्यत्वप्रकारकव्यापारेच्छाश्रय इत्यवयवोप ।

'गा व्रज रुणद्धी' त्यादौ देशान्तरसञ्चारविरोधिव्यापारो धात्वर्थ ।
सञ्चारविरोधित्व सञ्चारानुत्पादप्रयोजकत्वम् । अनुत्पादे प्रधानकर्मभाववृत्तित्वा
न्वय । देशविशेषणे भेद च व्रजामति द्वितीयान्तार्थजन्यप्रतिपादित्वान्वय ।
'रूपत गा व्रज' इत्यादावन्वयस्योप इत्यमूहनीय ।

'गुरु धर्मं पृच्छती' त्यादौ जिज्ञासासोपकव्यापारो धात्वर्थ ।
बोधे गुरुवृत्तित्वस्य जिज्ञासाया धर्मविषयकत्वस्यान्वय । 'गिष्य धर्मं द्रुते'
इत्यत्र ज्ञानानुकूलशब्दप्रयोगा धात्वर्थ । ज्ञाने धर्मविषयकत्वस्य गिष्य
वृत्तित्वान्वयान्वय इति तत्र चास्तरम् । तथा सति यत्र जिज्ञासान्वयव्य-
चैत्रज्ञानेच्छया प्रशस्तादशब्दाच्च सामग्रीवलेन मैत्रस्यापि पृच्छकजिज्ञासा
ज्ञानम्, तत्र 'मैत्र पृच्छती' ति प्रयोगस्य, एव यत्र चैत्रज्ञानस्या व्रते
देववशाच्च मैत्रस्यापि ज्ञान तत्र 'मैत्र व्रते' इति प्रयोगस्य चापत् ।
साक्षाद्धात्वर्थविशेषणज्ञानरूपरत्नाश्रयतया तत्र गुरोर्दीना प्रधानकर्मतया
"अवधानं दुहादीना" मि यनुशासनविरोधेन 'पृच्छता गुरुधर्मं' 'शिष्य
उच्यते धर्म' मित्यादिस्थले च लकारादीना तत्कर्मव्याभिधानानुपपन्नेश्च ।
परं तु जिज्ञासाज्ञानादेशकप्रवृत्त्यधीनशब्द पृच्छतेत्यर्थ । ज्ञाने गुरुवृत्ति
त्वस्याप्यप्यप्ये च धर्मविषयकत्वस्य न्वय । शब्दस्य च विषयता
व्यापारानुसंधनी, शापस्य परम्परया शब्दरूपधात्वर्थविशेषण वात् ।
तदभयभूतगुरोर्गोप्यधर्मता । धर्मत्व च धर्मविषयतया प्रधानकर्मता,
प्रमथ ज्ञानादेशकप्रवृत्त्यधीनशब्दोऽर्थ । ज्ञान गिष्यवृत्तित्वस्य शब्दे

च भर्मविषयकत्वस्यान्वय । 'अजा ग्राम नवती' त्यादौ 'ग्राम भारं वहती' त्यादौ च उत्तरदेशसयागावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापाररूप प्रापण घातोरर्थ । तत्र उत्तरदेशसयागे ग्रामस्य गौणकर्मण, क्रियारूपे च फले अजादिप्रधानकर्मणाऽन्वय । तथा च ग्रामवृत्तिसयोगजनकाजादिवृत्तक्रिया नुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोध ।

'अजा ग्राम नीयते, उद्भूत भारो ग्राम चैवेण' इत्यादात्तुत्तरदेशसयोगा वच्छिन्नक्रियारूप फल कर्मादिघातार्थ, तत्र च घात्वर्थस्य तादृशव्यापारस्य जन्यतासम्बन्धेन तस्य चाभयतासम्बन्धेन अजाभारादिरूपप्रधानकर्मण्यन्वय । ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु सयोग एव । एत च चैत्रकृतिजन्यो न सयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्तजन्यम मनुत्तसयोगानुकूलकर्मधानादिरित्यन्वयबोध । न च कारकविभक्त्यर्थस्य घात्वर्थ एवावयवनिश्चयः प्रत्ययापत्यान्वयसयोगे कथं ग्रामादिवृत्तित्वान्वय इति वाच्यम्, 'भूतले घट' इत्यादौ घटादिपदार्थे प्यधिकरणसम्बन्धान्वयात्तादृशनियमातिदे ।

अस्तु वा घात्वर्थतापच्छेदकत वच्छेदकतय भासमाने सयोग एव तदन्वय । फलव्यापारयोः पृथक्कृतिमत चाश्रयत्वमेवामनेपदार्थ । सयोगावच्छिन्नक्रियारूपघातार्थ एव व्यापाररूपघातार्थवशात्तया आश्रयत्वविशेषणसया चान्नेति । तदेकदेशे सयोग एव ग्रामादिवृत्तित्वान्वय । चैत्रीयकृतिजन्यव्यापारजन्यग्रामवृत्तिसयोगानुकूलक्रियाश्रय अजादिरित्याकारको बोध ।

ज्ञानानुकूलशब्दश्च 'द्रव्य निरूपयती' त्यादौ घातोरर्थ । तादृशमिगणैर्नार्थस्य एकदेशे ज्ञानागे आश्रयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः साकारङ्गता स्वीकृते, अपि तु विषयतया अन्यबोध एवेति 'शिष्य द्रव्य निरूपयती' त्यादिर्न प्रयोग ।

यत्तु घावधौ ज्ञानमेव, तदनुकूलव्यापारश्च मिगणं इति-तदस्तु, घाताश्रयाद्यन्तर्गततया स्वार्थे ण्य णचा विधानात् । अन्यथा 'निरूपयती' त्यस्य आश्रयतीत्यादिसमशीलतया 'शिष्य शपयती' त्यादिवच्छिष्य निरूपयतीति प्रयोगस्य दुर्गतरात् । 'अजा ग्राम शपयति' 'शिष्य शस्त्र शपयति' 'ब्राह्मणमत्र भोजयति' 'यजमान मन्त्र पाठयति' 'घट

जनयति, नाशयती' त्यादौ णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृवाचकानादि-
पदोत्तरद्वितायाया. मुख्यभाक्तसाधारण कर्तृत्वमेवार्थः । "गतिबुद्धि" इत्यादि-
सूत्रेण कर्तुं. कर्मतशाविधानात् । गतिज्ञानोत्पत्त्यादिनिरूपित कर्तृत्व चाभ-
यत्वमेव गलाघत्सपोभनुाकूटक्रियानुकूलव्यापाररूपभोजन कण्ठतात्वाद्य-
भिघातरूपपाठनिरूपित च तदनुकूलकृतिमत्त्व नाशनिरूपित च प्रतियोगि-
त्वम् । तस्य च निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थे ऽन्वयः ।

नव्यमते च यत्राश्रयत्व कर्तृत्व तत्राधेयत्व द्वितीयार्थः । यत्रानुकूल-
कृतिमत्त्व तत्र कृतिजन्यत्व यत्र प्रतियोगित्व तत्रानुयोगित्वम्, तेषां चाश्रय-
तासम्बन्धेनैव धात्वर्थेन्वयः । गत्यर्थादिभ्यो ऽन्यत्र णिच्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थं
कर्तृवाचरूपदात् न द्वितीया, तादृशकर्तुः कर्मतातिदेशविषयत्वात् । तेन
'पाचयत्योदन सहायने' त्यादय एव प्रयोगाः, न तु 'पाचयत्योदनः
सहाय' मित्यादयः ।

केचित्तु = पाकादिकर्तुं पाकादिकर्मत्वविरहे ऽपि ष्यन्तसमुदायस्यापि
घातुत्वेन तत्कर्मतया सहायदेः पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगा
अपि साधवः । अत एव "अजिमहत्त जनभो धनुस्तत्" इत्यादयो,
भट्टिप्रयोगाः । "गतिबुद्धी" त्यादिसूत्रं च नियमपरतया गत्यर्थघातु-
योगे कर्तृप्रत्ययासाधुत्वज्ञापकम् । तेन 'पाचयत्योदन सहायने' इत्या-
दिवत् 'अजया जम यापयती' त्यादयो न प्रयोगा इत्याहुः ।

एषामयमाशयः = "हेतुमति चे" त्यनुशासनात् णिजर्थो हेतुकर्तृत्वम् ;
तद्य स्वतन्त्र कर्तृप्रेरणा, अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा, कर्तृत्व क चित्प्रबलः
क चिदाश्रयत्वादिकम्, यादृशधातुत्तराख्यातेन यादृशकर्तृत्व बोध्यते तदुत्तर-
णिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते । अत एव 'पाच-
यती' त्यादौ पाकादिकृतिनिर्वाहकः, 'शापयती' त्यादौ ज्ञानाभय-
त्वनिर्वाहकः, 'नाशयती' त्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापारः
प्रतीयते । निर्वाहकत्व च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, न तु जनकत्वम् ।
अतो न 'नाशयती' त्यादावन्यधानुपपत्तिः । एव च ष्यन्तघातुप्रतिपाद्यता-
कण्ठेदक पठ कर्तृत्वमेव, निर्वाहस्यैव पठत्वात्, तदाश्रयतया अस्वतन्त्र-

स्य कर्तुं कर्मता, तादृशफलविशेषणतया अस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविरक्षाया पाचयत्योदन सहायमित्यादय प्रयोगाः । यदा तु पाकादिविशेषणतया सहायादिकर्तृत्व विवक्षितम्, तदा 'पाचयत्योदन सह्यायेने' त्यादय ।

अथ यत्र चैत्रमैत्रोभयकर्तृक एक एव पाकस्तत्र चैत्रमात्र प्रयो जयति यज्ञदत्तो मैत्रेणात्र पाचयतीति प्रयोगापत्तिरिति, तत्रापि व्यर्थ कृतावेव तृतीयान्तार्थमैत्रादिवृत्तित्वस्यान्वयो वाच्य । एव च मैत्र पाचयतीत्यादिकाक्वजन्यबोधवैलक्षण्याद् द्वितीयातृतीययोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्था या न सङ्गतिरिति चेन्न, अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृते पारतन्त्र्येण व्यापारविशेषणीभूतणिजर्थकृतावभेदान्वयमुपगम्योक्तातिसप्रकृत्यैव वारणीयत्वात् । पदार्थैरुदशे कृतौ पाकादेरिव कृतेरप्यन्वयो व्युत्पत्तिवैचि-
त्यात् ।

चस्तुत कर्तृत्व व्यापारश्च पृथगेव णिजर्थ । विशिष्टलाभो ऽन्वयबलात् । केचित्तु, अनुकूलव्यापार एव णिजर्थ, तदन्वयिनी गमनज्ञानभोजमादिक्रियैव धात्वर्थतावच्छेदक फलम्, तत्सम्बन्धिनस्तादृशक्रियाकर्तृत्वर्यन्तकर्मता, तादृशक्रियासम्बन्धधाश्रयत्ववृत्तिमत्त्वाद्यन्तमो ग्राह्य । अतो गमनादिसम्बन्धिनालादौ नातिप्रसङ्ग इत्याह । अत्र च तादृशकर्मतावाच्यपदात् कदाचिद् द्वितीया कदाचित् तृतीया इत्यत्र नियामताभाव । तादृशपदोत्तरयोस्तयोस्तुत्यार्थकतया विवक्षाभेदरूपनियामकाभावादिति तु चिन्तनीयम्

'अजा ग्राम याप्यते चैत्रे' त्यादौ चैत्रकर्तृत्वव्यापारनिर्वाह्य यद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्व तदाश्रय अजा इति बोध । तत्र संयोगान्च्छिन्नक्रिया धातुलभ्या, सदाये ग्राममित्यादिविद्वितीया तार्थग्रामादिवृत्तित्वात्त्रयत्वात् ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रिया लभ्यते । तादृश्या णिजर्थकर्तृत्वे ऽन्वय । कर्माख्यातादिसमभिव्याहारनिषण्णितव्युत्पत्तिबलाच्च तादृशक्रियाग्नित्कर्तृत्व तृतीयातार्थचैत्रादिकर्तृत्वविशेषितव्यापाररूपापरणिजर्थेन निर्वाह्यत्वसम्बन्धेन विशेषितम् । अजादिरूपकर्माभूत कर्तारि तद्विद्ये पणीभरदारूपातार्थाश्रयत्वे विशेषणतया भाषते । ये तु 'गतिपुद्गी?' न्यादि

सूत्रस्य सज्ञाविधायकत्व यणैर्यन्ति, तेषामयमाशय = व्यापार एव निजर्थ, सप्त धात्वर्थक्रियाया. स्वकर्तृत्वनिर्गोहकत्व ससर्गः । अतो न कर्तुं कर्मत्व सूत्रान्तरप्राप्तम् । 'याप्यते ग्राममजा' इत्यादौ च स्वनिर्वाह्यकर्तृत्वानिरूपकत्व-सम्बन्धेन व्यापारविशेषितो धात्वर्थः कर्तृत्वे ऽन्येति । तच्चाश्रयत्वसम्बन्धेन अजादौ विशेषणतया भासते । तादृशव्यापार तृतीयान्तार्थस्य चैत्रादिक-कर्तृत्वस्य धात्वर्थैकदेशे सयोगादिरूपपले च द्वितीयान्तार्थस्य ग्रामवृत्तित्वस्य विशेषणतया भानम् । ष्यन्तोत्तराख्यातस्यापि कर्तृत्वमेवार्थः । तत्र च तस्य वृत्तिः कर्तृत्वैव । तच्च उक्तस्य धात्वर्थस्य विशेष्यतया प्रथमान्तपदार्थस्य च विशेषणतया भासते ।

न च यत्समभिव्याहृताख्यातोपस्यायकर्तृत्वस्यान्वयोधोपगमे 'गम्यते चैत्र' इत्यतो ऽपि 'गमनकर्ता चैत्र' इत्यन्वयगण. स्यादिति वाच्यम्, ष्यन्तोत्तरयत्समभिव्याहृताख्यातस्यैव कर्तृत्वान्वययोधनियामरत्वात् ।

अथैवमपि 'अजा याप्यते' इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातप्रोष्यत्वे "कर्तरि श" चित्यपवादविषयतया यको ऽसाधुतापत्तिः । न च यादृशधातूत्तर यत्सर्वधातुक विहित तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वस्य तेन विरुद्धायामेव "कर्तरि शप्" स्यादः ज्ञादिविधायकत्वात्, प्रकृते ष्यन्तसमुदायस्य उत्तरमेवाख्यातम्, तेन तदर्थ निरूपितकर्तृत्व च न बोध्यते, अपि तु ष्यर्थविशेषितधात्वर्थान्वितकर्तृत्वमेवेति न तादृशपवादविषयतेति वाच्यम्, कर्माख्यातस्थले विशेष्य-विशेषणभाववैपरीत्येन व्यापारविशेषितक्रियाया अपि ष्यन्तधात्वर्थत्वात् =

भैरम् । लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्व प्रतीयते तत्रैव "कर्तरि शप्" इत्यस्य शब्दविधायकता, अत्र कर्मत्वसमशीले कर्तृत्वे आत्मनेपदत्वेन शक्तिः । वस्तुतः फलव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते गच्छतीत्यादाविव 'गम्यते' इत्यादावपि लकारेणाश्रयत्वरूपकर्तृत्वविधानं यत् अनुपपन्न इति परस्मैपदसमभिव्याहृतधातुना यादृशनिशिष्टो ऽर्थः प्रत्यास्यते, तादृशविशिष्टार्थान्वितकर्तृत्वविधानमव शब्दविषय, एव च प्रकृते ऽपि नाशुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

‘ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते’ इत्यादौ भावनाविशेष्यतया ग्रामा
देर्भावे ऽपि गमनादिकर्तुं कर्मत्वविधक्षाया तस्यैवाख्यातार्थविशेष्यतया बोधो
व्युत्पन्न - “प्यन्ते कर्तुंश्च कर्मण” इत्यनुशासनात्, अतो ‘ऽजा ग्रामो याप्यते’
‘क्षिप्यमर्थो बोध्यते’ इत्यादयो न प्रयोगाः । ‘ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते’
इत्यादौ फल विषयत्वादिरूपं च मुख्यभाक्तसाधारणं कर्मत्वमेवाख्यातार्थं ।

फलव्यापारयोः पृथक्धात्वर्थतामते आश्रयत्वमेवाख्यातार्थं । धात्वर्थ-
व्यापारविशेष्यतया तादृशाश्रयत्वविशेषणतया च धात्वर्थफलस्य भानम्, प्यर्थ-
व्यापारस्य जन्यतासम्बन्धेनैव धात्वर्थनियामाद्यानादिविशेषणत्वपूर्वचक्षेयं । ‘अजा
ग्रामो याप्यते’ इत्यादिकस्तु न प्रयोगः, द्वितीयथा कर्मत्वबोधने धात्वर्थव्यापार-
विशेष्यतया प्यर्थबोधमागम्याः प्रयोजनत्वात्, यगादिसमभिव्याहारस्थले
च धात्वर्थविशेषणतयैव प्यर्थस्य बोधात्, प्यन्तधातोः सम्मन्त्रत्वेन तदुत्तर-
भावख्यातस्य “भावे चाकर्मिभ्यः” इत्यनुशासनेनासाधुत्वाच्च न तादृशप्रयोगः ।
ग्रामो याप्यते इति भागख्यातप्रयोगस्त्वष्ट एव । प्यन्तस्य कर्मासमभिव्याहारात् ।
एकदा कर्तृत्वकर्मत्वबोधकृताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया ‘अजा ग्रामो याप्यते’
इत्यादयो न प्रयोगाः । एवम् तण्डुलं सहायेन पाच्यते चैत्रेणेत्यादौ
धात्वर्थे सहायादिकर्तृत्वत्वस्य तादृशविशेषणव्यर्थव्यापारे विशेषणतया च चैत्रादि-
कर्तृत्वस्य तृतीयान्तार्थस्य बोधः । शेष पूर्ववदिति दिक् ।

ग्रामं गच्छतीतिवत् स्व गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि
द्वितीयार्थं इष्यते । तस्य च धात्वर्थे ऽन्वयः । परत्वे चैकदेशे ऽपि
आनाङ्क्षावैचित्र्यात् प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितयान्वयः । एव च ‘ग्रामं
गच्छति चैत्र’ इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसयोगजनिका या क्रिया
तदाश्रयतावाञ्छेन इत्यन्वयबोधः । स्वनिष्ठसयोगजनकक्रियायाः स्वभिन्नसमवे-
तत्वस्य नापात् एवमात्मानं गच्छतीति न प्रयोगः । यत्र चोभयकर्मभ्यां
मह्ययोः सयोगस्तत्र मह्यन्तरसमवेतक्रियायाः स्वनिष्ठसयोगजनिकायाः स्व-
भिन्नसमवेतत्वे ऽपि तादृशक्रियाश्रयतायाः स्वस्मिन्नापात् मह्यं स्व गच्छतीति
न प्रयोगः । न च स्वनिष्ठसयोगजनकस्वसमवेतक्रियायाः स्वभिन्नसमवेतत्वस्या-
संभवात् तदभावेऽप्यश्रयित स्वनिष्ठसयोगजनकत्वविषयीकृत्य शब्दबोध-
सम्भवात् तदर्थमावतात्पर्येण स्व गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार एवेति

वाच्यम् ; परसमवेतत्वाशविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वरोधस्य कुत्साप-
नभ्युपगमेन तादृशरोधे तद्भासकसामान्या अप्यपेक्षणीयत्वात् ।

अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्त्वात् स्व गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वार
तथा द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैव
भेदे ऽन्वयो वाच्य । तथा च चैत्रो द्रव्य गच्छति, महो मह गच्छति,
इत्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्ति । चैत्रमहोदिनिष्ठत्रियाया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकी
भूतद्रव्यत्वमहत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नासमवेतत्वात् । तत्तद्व्यक्तित्वानुरस्थितावपि
शब्दरोधोदयेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वये पगमासम्भवात्,
उत्तयुक्त्या सम्बन्धघटकौपस्वितेरपि शब्दबोधे ऽपक्षितत्वात्, एकधर्मा
वच्छिन्न प्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नससर्गत्वे मानाभावाच्च, प्रतियापि
विशेषिताभावात्तुदेर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् अन्वयितानवच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगिताया, सम्बन्धत्वासम्भवाच्चेति चेत्तर्हि, क्रियान्वयिभेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थो ऽस्तु । भेदे प्रकृत्यर्थस्याधेयता
सम्बन्धेनावय इति न का चिदनुपपत्ति । न चैवमपि विहगो भूमि
प्रयातीतिवत् विहगो विहग गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार, विहगनिष्ठभूमिसयोग
जनकतत्क्रियाया विहगा-निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया विहगे ऽवहग-
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविहगवृत्तिसयोगजनकक्रियाश्रयत्वस्याबाधितत्वादिति वा
च्यम्, विहगो विहग गच्छतीत्यादौ विहगादिप्रकृत्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसयोगस्य
क्रियाया स्वजनकत्वस्वाश्रयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयो
पगमात्, विहगनिष्ठक्रियायास्तद्विहगनिष्ठसयोगजनकत्वेन तज्जनकतासम्बन्धेन
तत्सयोगवत्त्वे ऽपि विहगवृत्तित्वविशिष्टतत्सयोगाश्रयताद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वाभावान्नोत्तोभयसम्बन्धेन विशिष्टसयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसङ्गात् ।
एव सति परसमवेतत्व सन्नघटकमेव न तु द्वितीयार्थ इति चेत् का
श्चति ? । ' विहगो विहगेन गम्यते ' इत्यादावपि स्वययत्वस्त्वावच्छिन्नभेदसा
मानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन क्रियाया सयोगे ऽन्वय इष्यते, तत्तत्क्रिया-
वच्छिन्नभेदवति भूम्यादावेव तादृशभेदसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तत्क्रिया
विशिष्टसयोगादिमन्त्वेपगमात्, तत्र तत्क्रियाश्रयनिहगे तद्भावेन नातिप्रसङ्ग
इति ध्येयम् ।

शानादिरूपसविपयकवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राची नमते निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थान्वयि विपयत्वमर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थ स्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छे- दकतया ' घट जानाति, पट न ' इत्यादावनुपपत्तेस्तत्र विपयित्वार्थकत्व- मेव नवीना उपधर्णयन्ति । तत्रच प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन , तस्य च धात्वर्थे अभ्रयतासम्बन्धेनान्वयः । घटादिनिष्ठ ज्ञानादिकर्मत्व च शानादिविपयित्वमेव । विपयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु शक्तिरिति साम्प्रदायिकाः ।

वस्तुतस्तु विपयितात्वस्य सयोगत्वाद्यपेक्षया आधेयत्वाद्यपेक्षया चाऽगुरुतया किधर्मावच्छिन्ने शक्ति कल्प्यते इत्यत्र विनिगमक दुर्लभम् । एकस्मिन् योगभूयस्त्वमयशक्यनिर्णयमिति तत्रापि शक्तिः सिद्धय तीत्यवधेयम् ।

' चैत्रेण ज्ञायते घट ' इत्यादौ कर्माख्यातस्थले आख्यातेन घटादौ धात्वर्थभिरूपितविपयत्व बोध्यते । चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिसम भिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविपयित्वम्, तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविपयत्व मर्थः । उपनीतसौरभादिविपयकसुरभिचन्दनमित्याद्याकारकचाक्षुषादिदशायाः ' सौरभ पश्यती ' ति, ' सौरभ दृश्यते ' इत्याद्यप्रयोगात् ।

अथैवम् ' पुष्प जिघ्रती ' त्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । घ्राणजप्रत्यक्षस्य पुष्पाद्यंशे लौकिकत्वानिरहात् । तादृशधातुयोगे विपयित्वादिसामान्यस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे गन्धसाक्षात्कारे उपनयमर्थादयाकाशादिभाने ' आकाश जिघ्रती ' ति प्रयोगप्रसंगेन तत्रापि लौकिकविपयिताया एव कर्मप्रत्य यार्थतयोपगन्तव्यत्वादिति चेन्न, घ्राणातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्व शक्यताय च्छेदकम्, "घ्रा गन्धोपादाने" इत्यनुशासनात् । तत्समभिव्याहृतद्वितीयायाश्चाधेय त्वमेवार्थः, तस्य च व्युत्पत्तिवैचिन्ध्येण गन्धादिरूपधात्वर्थकदेचेनान्वयः । एव च ' पुष्प जिघ्रती ' त्यादित पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाभयतावा- नित्याकारक द्वेव शब्दबोधो न तु पुष्पनिरूपितलौकिकविपयिताशालिप्रत्य- क्षाभ्रय इत्याकारक इति नानुपपत्तिः । न चैव सविपयार्थबोधकधातु

समभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्वनियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्; विषयानवच्छिन्नतादृशवस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यैव तदर्थकत्वनियमात् । अस्य च, गन्धात्मकविषयावच्छिन्नप्रत्यक्षवाचकतया तादृशनियमस्याबाधितत्वात् । न च प्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया गन्धान्विताधेयत्वार्थकत्वे 'आभोदमुपजिघ्रती' त्यादेरनुपपत्तिः, गन्धविशेषरूपामोदपदार्थाधेयत्वस्य गन्धे बाधादिति वाच्यम्; विषयावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थकप्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एव आधेयतार्थकत्वनियमात्, तत्र विषयानवच्छिन्नस्यैव प्रत्यक्षविशेषस्य लक्षणया प्राधात्वर्थतोपगमेन विषयिताया एव तदर्थत्वात् ।

वस्तुतस्तु 'पुष्प जिघ्रती' त्यादौ समवायावच्छिन्नाधेयत्वसेसर्गावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारतैव द्वितीयार्थं, तस्याश्च गन्धनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थकदेशे विषयिताया निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः । तेन 'इदानीन्तनपुष्पे गन्ध' इत्यादिप्रत्ययस्याधेयताससर्गेण कालादिप्रकारकत्वे ऽपि तादृशप्रत्यक्षदशाया न 'काल जिघ्रती' त्यादिप्रयोगः । तादृशज्ञानीयगन्धादिविषयिताया कालादिप्रकारतानिरूपितत्वविरहात् । अत एव "तदानन मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहः समाप्राय न तृप्तिमाययौ" "आप्रातवान् गन्धवह सुगन्ध" मित्यादौ उपाधिनिष्ठगन्धग्रहतात्वर्थेणैव जिघ्रते. प्रयोगात्, तादृशगन्धे च आनन गन्धवहादिबुद्धित्वस्य बाधे ऽपि न क्षतिः । तादृशगन्धस्याननाद्यवृत्तित्वे ऽपि 'आनने गन्ध' इत्याकारकबोधियगन्धविषयिताया आननादिप्रकारतानिरूपितत्वेन वाङ्मार्थाबाधात् । वाय्वानीतचम्पकगन्धस्य यत्र वाङ्मादिबुद्धित्वेनैव ग्रहः, तत्र 'चम्पकं जिघ्रती' त्यादिप्रयोगो नेष्यत एव ।

यत्तु आधेयतामात्रं द्वितीयार्थः, न तु समवायावच्छिन्नत्वविशेषितमाधेयत्वम् । तथा च मुरादिससृष्टमृत्तिवादिगन्धे परपरासम्बन्धेन मुरादिबुद्धित्वस्य सत्त्वात् न तादृशस्थले ऽनुपपत्तिरिति = तदसत्; तथा सति 'कालं जिघ्रती' ति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । 'पुष्पमाप्रायते' इत्यादौ च निरुक्तप्रनारत्यमाख्यातार्थः । आश्रयतासम्बन्धेन पुष्पाद्य-

न्विते तस्मिन् घात्वर्थप्रत्यक्षस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन तद्विशेषणतापक्षगन्ध
विषयितायाश्च तादृशसम्बन्धेनान्वय । एवमर्थविशेषणतयोपस्थितस्य स्वात-
न्त्र्येणान्यविशेषणतयान्वयबुद्धेरेवाव्युपपन्नत्वात् । अत्र च प्रत्यक्षपारतन्त्र्ये-
णैव गन्धविषयिताया आख्यातार्थे ऽवयव व्युत्पत्तिविराधविरहान् ।

अस्तु वा गन्ध लौकिकविषयताप्रत्यक्ष च विशर्कान्त्वमेवै घातोरर्थ ।
कनौख्यातादिसमभिव्याहारे गन्धविषयिताया प्रत्यक्षविशेषणतया कर्माख्या-
तसमभिव्याहारस्थले च प्रत्यक्षविशेष्यतयान्वय इति न कश्चिदोप । जिप्रत्यर्थं
गन्धविषयिता (निरूपितनिरुक्तप्रकारता) निरूपकत्वमेव पुष्पादिनिष्ठ जिधति
कर्मत्वमिति हिक् ।

अथ इत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयितार्थकत्वे सौरभ
न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचाधुपाद्यप्रसिद्धया
'जाकाश न पश्यती' त्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया एवा
ऽपसिद्धया तादृशविषयिताशालिचाधुपाद्यभावस्याद्यभावरूपनाक्यार्थाप्रतिद्धि ।
न च 'सौरभ न पश्यती' त्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयित्वाभाव
चाधुपादौ प्रतीयते इति वाच्यम्, एवमप्याकाशादिनिरूपितलौकिक
विषयि वा ऽपसिद्धया 'जाकाश न पश्यती' त्यादावप्रतीकारात् ।
न च लौकिकविषयिताया निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
काशाभावात् प्रतीयते इति वाच्यम्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य
ससर्गभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशाभावस्याप्रसिद्धे । एतेन
निरूपकतासम्बन्धेन चाधुपादिनिष्ठलौकिकविषयिताया अभावस्तनाकाशादौ
प्रतीयते इत्येति निरस्तम् । जन्वद्यद्यस्य प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकताया
तर्तानुभवसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च, चाधुपादिनिष्ठलौकिकविषयितात्वावच्छिन्नस्य
पदाद्राम्याच्चाधुपस्थितत्वेन तदभावस्यानाशादौ भानासम्भवाच्च । भावा-
न्ययसाधे च लौकिकविषयिताप्रकारेण चाधुपादभानात् नाऽभावावयवाधे
चाधुपकारेण तस्या भानम् । अस्तु वा वृत्त्यनियामकोपि सम्बन्धो-
ऽभावप्रतियोगितावच्छेदक, तथापि निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितात्वर-
विषयिताविशेष्यनिष्ठाकाशाद्यभावस्य भानोपगमो न सम्भवति । तथा सति

‘ आकाश पश्यति चैत्र ’ इत्याकारकवाक्यजन्ययोग्यताभ्रमदशायां ‘ आकाशं न पश्यति चैत्र ’ इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधप्रसङ्गात् । ‘ आकाश पश्यति मैत्र ’ इत्यादिभ्रमदशायां ‘ आकाश न पश्यति चैत्र ’ इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधस्य दुरपह्वत्वतया लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्येनैव तादृशभावबोधकतद्वाक्यमुपगन्तव्यम् । तादृशबोधश्च लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्यमाश्रयैवाकाशादिनिरूपितत्वावगाही दर्शितयोग्यताज्ञानाप्रतिरन्ध्र एव । न च चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयतात्वावच्छेदेनैव तादृशभावो दर्शितवाक्येन प्रत्याख्यत इति चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयितायां आकाशीयत्वाद्यवगाही ‘ चैत्र आकाश पश्यती ’ ति वाक्यजन्यबोधः प्रतिश्रद्धात्वेव तादृशवाक्यजन्यविषयमिति वाच्यम्, तादृशविषयितात्वेन विषयितायां अनुपास्यतेस्तदवच्छेदेनाभावप्रत्यायनासम्भवात् ‘ चैत्र आकाश पश्यती ’ तिवाक्यजन्यबोधे चैत्राशे दर्शनाश्रयत्व विशेषण दर्शनाशे लौकिकविषयिता विशेषणमितिरीत्यैव पदार्थानां भानात् चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठविषयितात्वनाकाशादिधर्मितावच्छेदकम्, किन्तु शुद्धलौकिकविषयितात्वमेवेति तस्य शुद्धलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञान प्रत्येव प्रतिबन्धकतया अनरुत्तधमावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वाच्च । एतेन तत्राकाशादिपदस्याकाशादिनिरूपितत्वार्थकता (द्वितीयायां सण्डशो निरूपितत्वलौकिकविषयतात्वोभयार्थकता वा) स्वीकृत्य लौकिकविषयितायां माश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावोपगमेनापि न निस्तारः । ‘ घट आकाश न पश्यतीत्यादौ ’ नितरामेवाऽगतिः ।

यत्तु नञर्थस्य द्विधा भानोपगमेन आकाशादिनिरूपितत्वाभाववह्लौकिकविषयताशास्त्राक्षुषाश्रयत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वय बोध इति = तदपि न ; ‘ चैत्रो घट न पश्यति ’ ‘ मैत्र आकाश न पश्यती ’ त्यादिवाक्यजन्यशाब्देयोधादिविलक्षणयोधस्य सर्वानुभवसिद्धस्य तादृशवाक्योदनुपपत्तेः । न हि तत्रापि तादृश एव शाब्दबोधः । तथा सति चैत्रो यदा घटादिकं न पश्यत्यपि तु पटादिकमेव, तदा घटाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशास्त्राक्षुषाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधात् ‘ चैत्रो घट न पश्यती ’ ति प्रयोगा-

नुपपत्ते । यदा च भावमान पश्यति तदा भावानिरूपितलौकिकविषयता-
शालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावसत्कात् ' भाव न पश्यति चैत्र ' इत्यादिपूयोगा
पत्तेश्च । एव ' आकाश न पश्यति घट ' इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपितलौकिक
विषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यदाऽऽकाशाद्यतिरिक्तपदार्थविष-
यकचाक्षुषाश्रयत्वभ्रम घटादौ, तदा आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालि-
चाक्षुषाश्रयत्वनिश्चयरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तादृशवाक्यज यशाब्दबोधानुपपत्ति ।
यथा ' चैत्रो घट पश्यती ' त्यादिनिश्चयदशाया ' घट न पश्यति चैत्र '
इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दनाघोत्पादो ऽनुभवसिद्ध, तथैवोक्तभ्रमदशाया ' आ-
काश न पश्यति घट ' इत्यादिवाक्यजन्यरोघोत्पादो ऽपत्ति न तल्लक्षापत्ति
सम्भवति ।

यच्चालौकिकविषयताश्रयत्वाद्युत्पत्त्याद्यच्छेदेनाकाशादिविषयकत्वघटा-
दिवृत्तित्थोभयाभाव एव आकाश न पश्यतीतिवाक्यात्प्रतीयते, उप-
नीताकाशादिविषयकचाक्षुषे आकाशादिविषयकत्वचैत्रादिवृत्ति बोधयसत्त्वेन
चैत्र आकाश न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्ति । घटादौ तादृशचाक्षुषाद्या
श्रयत्वभ्रमदशाया घट आकाश न पश्यतीति वाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिश्चेत्य-
लौकिकविषयताश्रयत्वेन चाक्षुषादिक विशेषितम् । आकाशविषयकचाक्षुषा-
द्युपनीतभानस्यापीतराशे लौकिकत्वात् तादृशानुपपत्तित्वादवस्थम् । अतः लौ-
किकत्वविशेषणमुपेक्षितम् । अत्रालौकिकविषयिता इत्युत्पत्त्याद्यच्छेदस्य
घट आकाश न पश्यतात्यादौ शक्यं वा धात्वर्थवासम्भवे ऽपि प्रकृते तस्यैव
रक्षणया धात्वर्थत्वमुपेयते, विषययितासामान्यमेव च द्वितीयार्थ ।
आश्रयत्व द्वित्व निरूपकत्वं चारयातार्थ । आश्रयत्वे व्युत्पत्तिवैचित्र्याप्रथमा
न्तपदार्थघटादेस्तस्य निरूपकत्वे विशेषणतयान्वय । तादृशनिरूपकत्वद्वितीया ता-
र्याकाशादिविषयकत्वयोश्च (प्रसारतया) द्वित्वावय, द्वित्वाग्रवच्छिन्नप्रति-
यागिताकत्वसम्भवेन तादृशोभयस्य नञ्प्रार्थभावे तस्या वयितावच्छेदकनिरूप-
धर्मावच्छेदेन धात्वर्थे ऽन्वय । धात्वर्थस्य प्रकृते मुख्यविशेष्यतयैव भानम् ।

अथ वा स्थानिष्ठायो यामाद्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकता-
सम्भवेन धात्वर्थस्य तादृशोभयभावे वय । तस्य चाख्यातार्थनिरूप

कत्वे, तस्य च प्रथमान्तार्थपदार्थे घटादौ घटादेः, प्रतियोगितावच्छेदक
घटकतया तादृशाभावनिरूपकत्वात् । एव चान्वयबोधस्य प्रथमान्तपदा
र्थमुख्यविशेषकत्वनियमस्यापि न छतिरिति,

तदपि न । घटादिविषयकचाक्षुषादेः कालिकादिसम्बन्धेन घटा-
दिवृत्तितया घटो घट न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । आकाशादि-
विषयकत्वावच्छिन्ने चाक्षुषे कालिकादिसम्बन्धेन घटादिवृत्तित्वनिश्चयदशाया
'घट आकाश न पश्यतीति' वाक्याच्छब्दबोधानुपपत्तेश्च । समवायेन
घटादिवृत्तित्वानाशादिविषयकत्वोभवाभावमानस्यैव स्वीकरणीयतया 'आभाव
आकाश न पश्यतीति' त्यादौ अभावसमवेतत्वप्रसिद्ध्या वाक्यार्थाप्रति
देर्दुर्वात्त्वात् । चैत्रादेरतीतचाक्षुषस्य घटादिविषयकत्वेऽपि समवायेशेये
'चैत्रो घट न पश्यतीति' प्रयोगाद्दत्तमानतादृशाचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन उभ
याभावमानस्य प्रतियोगिकौटौ वर्तमानत्वमन्तर्भाव्यत्वावच्छिन्नप्रभावमान
स्य वा स्वीकरणीयतया, यदा निश्चिदसेऽलौकिकमेव घटादिचाक्षुष तस्य
वर्तते, तदा 'चैत्रो घट न पश्यतीति' त्यादि प्रयोगानुपपत्तेर्दुर्वात्त्वात् ।
वर्तमानालौकिकविषयतासूत्र्याचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन चैत्रवृत्तित्वघटविषयकत्वोभ-
वाभावरसत्त्वात् । समानेन्द्रियकर्मोपनिर्वाहनादौ लौकिकप्रत्यक्षसामान्या
विरोधित्वस्य निष्प्रमाणतया लौकिकविषयतानियामकोपपायकशानादिसमव-
हितलौकिकविषयतात्, घटादिनिरूपितलौकिकालौकिकोभवावपयिताशालि
चाक्षुषादेरन्वयता तादृशाचाक्षुषादिदशायास्तु प्रयोगान्त । आकाशादि-
निरूपितालौकिक विषयिताशालि वर्तमानचाक्षुषाद्युक्ते घटादिवृत्तित्वस्य आका
शावच्छिन्नतादौ लौकिकविषयितायाश्च भ्रमद्रशाया घट आकाशं न पश्यती
त्यादिवाक्याच्छब्दबोधानुपपत्तेर्दुर्वात्त्वाच्च । घटादीनिरूपितालौकिकविषयिता
सूत्र्याचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन घटादिविषयकत्वोभवाभावमानस्येन्द्रियनि
रूपतात् । एतन्न, अस्त्वन्तार्थवर्तमान तादृशवच्छिन्नप्रमाणसामान्यवृत्तिसमव-
च्छिन्ने अकाशादिनिरूपितत्वोपनिर्वाहनादौ लौकिकविषयितासूत्र्याचाक्षुषप्रति
योगिकत्वस्य घटो घट न पश्यतीति प्रत्यक्षसामान्याभावेऽपि, यथा उभाव
अकाशं न पश्यतीत्यादौ नानुपपत्तिः । एतन्न विषयिताय प्रति

योगिकत्वं द्वितीयार्थं , निरुक्तचाशुप्रतियोगिकत्वं चि व च धातो र्थं । घटाद्यनुयोगिकत्वं च प्रथमान्तार्थं इत्यपि निरस्तमिति चेत् , अगत्या 'घट आकाश न पश्यती' त्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमुपगतं व्यमिति ॥

॥ इति द्वितीयाकारक प्रथमखण्डः ॥

अनुमित्याद्यर्थकधातुयोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थं , तेन बह्व्यादिपक्षकानुमितिपरस्य 'बह्निमनुमिनोमी' त्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । यदि च बह्विसाध्यकपरतपक्षकानुमितिपरस्य बह्निमन्त्वेन पर्वतगनुमिनोमीत्यादिव्याक्यस्यापि प्रामाण्यं मन्यते तदा तादृश धातुयोगे उद्देश्यत्वमुद्दिश्य च द्वितीयार्थं तस्य च तृतीयान्तोपस्थाप्यसाध्यविधेयकत्वे निशिष्टे ऽन्वयः । अतो बह्विमन्त्वेनेत्याद्यसमभिवाहारे तत्र पर्वतगनुमिनोमीत्यादया न प्रयोगाः । विधेयत्वाद्यर्थे तृतीयानुशासनविरहात् तृतीयान्तो बह्व्यादिविधेयकत्वं कथमुपस्थापनीयमिति तु न शक्यम् , वैशिष्ट्यरूपार्थे तृतीयानुशासनसत्त्वात् विधेयतादेरपि वैशिष्ट्यरूपत्वात् । अत एव 'रजतत्वेन शुक्तिं जानाती' त्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वस्य घटत्वेन बह्विर्नास्ती त्यादौ सौदर्यमते अभवि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तृतीयान्ततो रोधः । तृतीयान्तपरजतादिप्रकारकत्वाद्द्वितीयान्तार्थशुक्त्या दिविप्रकत्वयो विशिष्टवैशिष्ट्यरोधमथादया ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावभानम् 'रजतत्वेन शुक्तिं जानाती' त्यादौ निवृत्तम् , केवलमेकत्र द्रव्यमिति रीत्या तदुभयबोधस्य तत्राव्युत्पन्नत्वात् । अत 'इमे रङ्गरजते' इत्यादिप्रमा परस्य तादृशवाक्यस्य न प्रामाण्यम् ।

घटत्वाद्यवच्छिन्नबह्व्याद्यभावनिष्ठेन बह्व्यादिनिरूपितानुयोगिताविशेषरूप बह्व्याद्यभावेन तदभावनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते । घटत्वेन बह्विर्नास्तीत्यादौ च तद्बोधस्योत्तरीत्याऽऽवश्यत्वं व्यमिति घटत्वावच्छिन्नबह्व्याद्यभावस्य बह्वित्वावच्छिन्नघटाद्यभावस्य गतिरतत्वेन तदभिन्नतया तत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वघटाद्यभावत्वस्योपि तादृशाभावरस्य 'घटत्वेन घटो नास्ति, बह्वित्वेन बह्वि

नान्ती' त्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । उक्तस्थलेषु तृतीयान्ताद्यर्थस्य द्वितीया-न्ताद्यर्थे ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्भवेनावय इत्यपि केचित्, तन्न, विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

न च ' रजतत्वेनेद शयते ' इत्यादौ आख्यातार्थविषयताया तृतीया-न्तार्थप्रकारताया निरूपितत्वसम्भवेना वयान्नोक्तव्युत्पत्तिरूपनमिति वाच्यम्, तन्न रजत वादिप्रकारकत्वविशिष्टघात्वर्थज्ञाननिरूपितत्वस्याख्यातार्थे भानस्वीकारेणैवातिप्रसङ्गमद्भात् । न च ' तस्मात्त्वचति ' ' तस्माच्चैत्रस्थे ' इत्यादौ विभक्त्यर्थे कृतिसम्भवादौ हेतुविभक्त्यर्थान्वयदर्शनाच्चाव्युत्पत्तिरिति वाच्यम्, हेतुविभक्त्यतिरिक्तविभक्त्यर्थस्यानन्वयनिवृत्त्यात् । न च रजतत्वेनेद जानातीत्यादौ तृतीयाया, कारकविभक्तिताभावात् तदर्थस्य क्रियायामवयवसम्भय इत्यगत्या द्वितीयार्थ एव तदन्वय उपगन्तव्य इति वाच्यम्, भणिकारमत ' तस्माज्जानाती ' त्यादौ ज्ञानादिरूपघात्वर्थ एव हेतुविभक्त्यर्थस्य ' तस्मात् स्थीयते ' इत्यादौ च सर्वमत एव घात्वर्थस्थित्यादौ तस्यान्वयेन पठ्यर्थसम्भ-वस्यापि " गुरुनिप्रतथस्त्रिदुर्गताना प्रतिदुर्गताभिपन्स्त्रभेषजे " इत्यादौ घात्वर्थे ऽन्वयेन कर्मासमभि यादृत रजतत्वेन जानातीत्यादौ घात्वर्थे तृतीयार्थान्वयस्यावश्यत्वेन कारकविभक्तिभिन्नविभक्त्यर्थस्य क्रियायामनन्वय इत्यनिवृत्त्यात् ।

एव घटत्वेन वद्विनास्तीत्यादौ प्रथमार्थो गानुयोगित्वम्, प्रथमाया सरथातिरिक्तार्थाशेषत्वनियमात् । अता नप्रथमाभावे सम्भव एव तत् । तत्र च न तृतीया-न्तार्थसम्भवन । मम तु अनुयोगितासम्भवेन बह्व्यादिप्रतिष्ठाभावे तृतीया-न्तार्थवच्छेदप्रतियोगितास्त्वर्थसिध्यमानाद्विशिष्टसिध्यशेषमर्थादया बह्व्याप्यनुयोगित्वस्यार्थस्यानुयोगितया सम्बद्धवद्वशदेस्तादृशप्रतियोगितास्त्वर्थानुच्छेदावच्छेदकभावाप्रमानोपममेन गामयस्यात् । अनुयोगिताया नप्रथमावच्छेदकत्वे तत्रैव बह्वशादे प्रतियोगिनो ऽप्य । अतन्मत्र तृतीया-न्तार्थवच्छेदप्रतियोगिताया निरूपनोपेतान्वयस्वीकृतान्ममद्वाराण सम्भन् प्रतिभाति ।

रङ्गे ऽभेदेन रजतारोपस्थले 'रङ्ग रजतेन जानाती' त्यप्रयोगात् तादात्म्यभिससम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतैव तृतीयार्थः । तत्र च 'रङ्ग रजत जानाती' ति प्रयोगात्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता कर्मत्वानुशिर्षाद्वितीया देरेवार्थः । तस्याश्च तादृशप्रकारताचिपदसमानविभक्तिक्पदोपस्थाप्यविशेष्यता विशिष्यतामेव ज्ञानरूपक्रियायामन्वयः । तेन भेदारोपस्थले रङ्गे रजतत्व जानातीतिवत् अभेदारोपस्थले रङ्गे रजत जानातीति न प्रयोगः । उक्तस्थले च रङ्गरजताद्यो समानविभक्तिक्पदोपस्थाप्ययोरभेदाश्वये साक्षादशब्दे ऽपि नायोग्यतया तादृशान्वयः ।

ननु-एव सति रङ्गरजतादिपदयो सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति चेत्, का क्षतिः ? न चैव रजतगतैकत्वबहुत्वाविवक्षाया 'रङ्गाणि रजत जानाती' ति प्रयोगस्य, 'स्त्रिय पासुला जानाती' ति प्रयोगस्य च प्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यस्यैव समानवचनलिङ्गकर्मनियतत्वादिति वाच्यम्, सामानाधिकरण्ययोरिव यत्पदार्थविशेष्यकत्वविशिष्टे ऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारार्थप्रकारस्त्वस्यान्वयस्तयोरपि समानलिङ्गवचनरूपनियमात् ।

यद्यपिमतानुयायिनस्तु- 'रङ्ग रजत जानाती' त्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधात् रजतादिपदस्य रजताभेदज्ञाननिषेधे लक्षणा । अत एव भ्रान्तिज्ञविशेषदर्शना प्रयुक्तस्य लोहितवह्नि जानातीत्यादिवान्मत्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः । न ह्यसमासस्थले इव लोहितवह्निप्रायोरभेदाविवक्षा, ज्ञानाद्ये लोहितादे स्वातन्त्र्येणान्वयो वा सम्भवति, कर्मधारयस्य साधुतानुपपत्तेः । लोहितपदोत्तर प्रकारतायोधकविभक्तेरभावात् । धात्वर्थे साक्षात्प्रामार्थस्या भेदान्वये ऽव्युत्पत्तेः । द्वन्द्वस्थलवत्कर्मधारयोत्तरविभक्ते पूर्वपदप्रकृतिकत्वा भावात् तथा पूर्वपदार्थान्वितप्रकारतायोधकत्वायोगात् । न च द्वन्द्वसमास एनासौ, अणाचो वह्निपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । समाहारपक्षे पुल्लिङ्गताया इतरेतरपक्षे च णरुवचनस्यानुपपत्तेः । एतन्मते शुद्धो वह्निरित्यादि प्रमाया लोहिताभेदारोपविषयवह्निविषयकत्वे ऽपि शुद्धो वह्निलोहिता जयेति समूहात्मनप्रमाया लोहिताभेदावगाहस्विपदवर्गीहीनपदकत्वे

इति च तदग्राया लोहितवह्नि लोहित वह्नि वा ज्ञानातीति न प्रयोग' ।
 तदृशपदोपस्थाप्यविषयताया धर्मिपारत-वेण द्वितीयार्थविषयतायामभेद
 सम्बन्धेन विशेषणताया नियमोपगमात् । जय वा लोहिताभेदविषयता
 निरूपितविषयतापत्रस्य बहुधादेर्ज्ञाना-वयिप्रियितानिरूपकत्व भासते ।
 समूहालम्बनादौ च तादृशविषयतानापत्रस्यैव विषयतानरूपकत्वमिति
 नातिप्रसङ्गः । विषयतापत्रस्य निरूपकत्वमित्यस्य च विषयताबन्धित्व
 निरूपकत्वमित्यर्थः । एतच्च विलक्षण विषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वम
 विषयस्यापि विषयत्वस्योपेयते, 'रक्तदण्ड्या' नित्यादौ दण्ड्यादिरूप
 प्रसाराद्ये इवरेणापि रक्तत्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन दण्ड्यादि-
 प्रसाराताया अवच्छेद्यावच्छेदकभाववदित्वाद् ।

तत्र चोभयान्-, उच्यते विनैव लक्षणाभ्युपपत्तौ तस्या अयय
 चात् ।

ऽगत्योपगमात् । यथा प्रकृतिविकृतिभावस्थले वृक्ष पञ्चनौका भवतीत्यादौ प्रकृतिभूतवृक्षादेर्विशेष्यतया भावनान्वयित्वात्, तद्रूपसख्याशोधकतया प्रकृतिनाचरूपदसमानवचनत्वरूपत्वात् तथा 'एषा द्वे शयते' इत्याद्युभयाभेदारापस्थलीयवाक्ये एकादिपदार्थस्यापविशेष्यस्याख्यात्पर्यावशायतयाऽत्रविशेष्यतया तत्पदसमानवचनत्वरूपत्वात् ।

नचैवम् " जमानि तत्तेन निनायशोयुग द्विपाल्पद्माश्रिकुरा शिरस्वितम् " इत्यत्र कयमारोप्यविशेष्यनाचरूपदविद्वन्नचनत्वममानीति । क्रयापदस्थेति वाच्यम्, तत्तायशोद्वयस्य वास्तवरूपन चिकुरभागद्वयस्य राज्ञारोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात्, आख्यातायां विशेष्यतान्वयविशेष्यत्वेन अयशोयुगस्यैव विवक्षितत्वात् ॥

इच्छार्थरूपानुस्थले मुख्यविशेष्यत्वरूप कर्मत्वं द्वितीयार्थं, अतो 'वृष्टिसाध्यं सुप्तं भवतु' इत्यादीच्छास्थले सुरगामिच्छती' त्यादिवत् वृष्टिमिच्छतीत्यादयो न प्रयोगाः ।

अथ 'जह सुराी स्या' मित्यादीच्छायाः सुखादिविशेषणरूपतया तुव सुरामिच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरिति चेत्, 'मम सुप्तं भवति' त्यादिसुप्तविशेष्यनेच्छाया एव कदाचित्सुप्तादिभिः शिष्टात्मवचनशब्देन विषयाभिलाषात् । स्वकृत्यधीनसिद्धिजन्यरूपस्वकृतिसाम्यत्वप्रकारकपात्रविशेष्यनेच्छाया एव पात्रं कृत्वा साधयामाति पात्रासिद्धयनुकूलकृत्याभिः शोभापारविशिष्टस्वशोधकशब्देन विषयाभिलाषवत् । यदि चादेश्यसुप्तादेर्विशेषणत्वापि क्वचिद्भानमानुभवितम्? ततोद्देश्यादिव्यवहारनियामकं क्वचित्कविशेषणसाधारणो नियताविशेषोऽन्युपेयः । अनुमितौ विशेष्यतया क्वचित्कभानविषयसाध्यनिष्ठविशेष्यताख्यविषयतावत् । स एव च सुरामिच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थः । 'ग्राममिच्छती' त्यादौ ग्रामादिपदं ग्रामस्वत्वादिपरम्, अत एव च सिद्धस्य ग्रामादेश्यविशेष्यताया उपदर्शितविलक्षणविषयताया वा विरहपि न भवति । ग्रामादेः सिद्धत्वेऽपि एवस्वत्वात् सिद्धोपरत्तस्य इच्छायाः प्रायत्वेन क्वचिद्भानम्, विशिष्टस्याभिद्धत्वात् । तेनैव च 'ग्राममिच्छती' त्यादिप्रयोग इत्यपि वदन्ति ।

‘पाक चिकीर्षती’ इत्यादौ द्वितीयाया विशेष्यतारूपकर्मत्वार्थक-
त्वात् कृतिप्रकाररूपाकविशेष्यकेच्छा प्रतीयते । सा च . पाक कृत्वा
साधवामीतीच्छा । अथ वा सनो घात्वर्थविशेष्यकेच्छावाचित्वात्कृति
विशेष्यकेच्छा चिकीर्षापदार्थः । सा च पाककृतिर्भवति तच्छैव ।
प्रवर्तिका च सा भवतु मा वेत्यन्यदेतत् । पाकादेश्च कृतिकर्मत्वमेव
द्वितीयाया प्रत्याप्यते, न त्विच्छाया विनयत्वरूप कर्मत्वम्, गृहस्थि-
तीच्छामादाय गृह तिष्ठामतीत्यादिप्रयोगापत्ते ।

४

युक्त चैतत्—सनो घात्वर्थप्रकारकेच्छावाचित्वे ओदनभोजने-
च्छादशायाम् ‘ओदनं बुभुक्षते’ इति प्रयोगो न स्यात् । तत्र भोजन-
स्याप्रकारत्वात् । न च कर्मतासम्बन्धेन भोजनप्रकारिका यदा
ओदनविशेष्यकेच्छा तदैतैतादृशप्रयोग सा चैच्छा भाजनधर्मिष्ठ
साधनताज्ञानाद्भेदजनविशिष्टौदनधर्मिष्ठसाधनताज्ञानाद्वा । ओदनस्य सिद्ध-
तादशायामपि विशिष्टधर्मिष्ठसाधनताज्ञानाद्विशिष्टधर्मिकासिद्धत्वज्ञानसहिता-
द्विधिष्ठेच्छासम्भवात् । यत्र भोजनसिद्धतादशया भोजनोत्तरकालीनगमन-
त्वादिप्रकारिका भुक्तौदनजन्यपुष्टित्वादिप्रकारिका वा इच्छा तत्र बुभुक्ष-
तइति प्रयोगस्य न प्रसङ्गः । मुख्यविशेष्यविशेषणतापन्नकर्मत्वान्शे इच्छा
प्रकारताया एव सन्त्ययप्रकृत्यर्थे भानोपगमादिति वाच्यम्, भोजनं भवति
इत्यादिभोजनविशेष्यकेच्छादशायामपि “बुभुक्षते” इति प्रयोगस्य सर्वासिद्ध-
त्वेन घात्वर्थविशेष्यकेच्छासोधकताया सन्त्ययस्याप्यन्यमुपेतत्वात् ।
न च द्वयी व्युत्पत्तिरेवोपेतते, एतद्व्युत्पत्त्यैव निवार्य व्युत्पत्तिद्वयव-
हने गौरवात्, अत एव च त्वित्यादिदोगोचरेच्छाया गृहादिविशेष्यत्व-
स्योत्तरीया सम्भवेऽपि गृह तिष्ठामतीत्यादयो न प्रयोगाः । भोजन-
प्रकारौदनविशेष्यकेच्छाविशेष्यदशया बुभुक्षत इति प्रयोगस्य तु उद्देश्यता
रूपविषयताया एव घात्वर्थे भानोपगमेन तस्य निराहतात् । न च
घात्वर्थविशेष्यकेच्छाया सन्त्ययवार्थत्वे ‘पाकं चिकीर्षति, ओदनं
बुभुक्षते’ इत्यादौ पाकौदनोद्देश्यविशेष्य कृतिभोजनादिकर्मत्वप्रत्यापना-
सम्भवेऽपि ‘पाकाश्चिकीर्षते, ओदनो बुभुक्षत’ इत्यादौ कर्मत्वान्-

तेन तत्प्रत्यायनासम्भव, तत्प्रकृतिभूतसन्नतधात्वर्थकृतिभोजनेच्छाकर्मत्व
स्यैव तत्प्रत्यायनयोग्यत्वात्, प्रत्यायाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थप्रोषकत्वात्,
इच्छानिपयत्वविशीपतकृतिभोजनादेश्च प्रकृत्या प्रतिपादनादिति वाच्यम्,
कर्तृप्रत्ययस्थले सन्प्रत्ययार्थेच्छाया धात्वर्थविशेष्यतया भाने ऽपि कर्मप्रत्य
यस्थले तस्या धात्वर्थविशेषणतया भानोपगमात् ।

‘चिकीर्ष्यते पाठ’ इत्यादौ इच्छाविशेषितकृत्यादेरेव सन्नतेन
प्रतिपादनात्, तादृशकृत्यादिकर्मताया आत्मनपदादिना प्रत्यायनसम्भवात् ।
आर्याताद्युपस्थितवर्तमानत्वादेश्च कृत्यादिविषयनेच्छा यत्र प्रकृत्यर्थ,
यत्र वा इच्छा विषयकृतिस्तत्ताभयलैरञ्जयामन्वय । प्रकृत्यर्थेऽदशे ऽपि
नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलरूपादौ तरजाद्यथातिशयान्वयानुराधात् ।
न चैव कर्मप्रत्ययस्थले ऽपि कृतिविशेषितनेच्छा सना प्रत्यायताम्,
विशेषणीभवन्ती कृतिरेव कर्मत्वेन अन्वीयताम्, भ्रमन्मते ‘विशेष
णीभूतेच्छाया वर्तमानत्वाद्यपराऽर्यातार्थान्वयमिति वाच्यम्, एकत्र विशेष
पणतयोपरिहितस्यान्वय विशेषणतयान्वयो ऽयुत्पन्न इति प्रथमान्तार्थविशे
पणकर्मत्वे इच्छाया विशेषणतयोपरिहितस्य धात्वर्थस्य विशेषणतयान्वया-
योगात् । विशेष्यतया चान्वयस्या ऽप्रसक्तत्वात् । धात्वर्थविशेषणतया
इच्छाभानेपि तस्या वर्तमानत्वादिविशेष्यतयैव भानेनोक्तव्युत्पत्तिविरोध
विरहात् । एव धात्वर्थस्य इतरविशेषणतयोपरिहितस्य स्वातन्त्र्येण कर्मता-
विशेषण सम्युक्तममेव । प्रकृत्यर्थैः ऽदशे ऽपि प्रकृत्यर्थान्तर्गततया भासमान
एव प्रत्ययार्थान्वयदर्शनात्, न तु स्वातन्त्र्येण भासमाने । इच्छारूपविशे
ष्यदारतन्त्र्येण कर्मत्वान्वयो ऽपि इच्छाया कर्मत्वान्वये दुर्घट ।
विशेष्यान्वयित्वेन विशेषणस्य पारतन्त्र्येणान्वयस्य विशिष्टान्वयस्थले व्युत्पत्ति
सिद्धत्वात् न तु विशेष्यान वयिनि ।

अथास्तु निपयतारूपकर्मत्वे ‘चिकीर्ष्यते पाठ’ इत्यादाविच्छा-
यास्तत्परतन्त्रकृतेश्चान्वय । उभयत्रैव पाकादेर्विषयत्वात् । स्थित्यादि
कर्मत्वप्रसिद्ध्या च ‘गृह तिष्ठस्यते’ इत्यादेरप्रसङ्गादिति चेत्, ‘ओ
दनो बुभुक्ष्यते’ इत्यादौ वा गति । तत्रेच्छाकर्मताया निपयतारूप-

स्वात् । भोजनादिकर्मतायाश्च तदन्यत्वात् । विशेषधीभवदिच्छान्वयिनि कर्मत्वे भोजनाद्यन्वयायोग्यत्वेन विशिष्टान्वयासम्भवात् । वस्तुतः पाकश्चिकीर्ष्यत इत्यत्राप्यगतिरेव । कृत्यविशेषणतया पाननिष्ठेच्छाविषयताया वृत्तिविशेषणतया दक्षिणवृत्तिविषयताया भिन्नतया इच्छान्वयिनो विषयत्वरूप कर्मत्वस्य कृत्यन्वयायोग्यत्वात् । यदि च विशेष्यान्वयिष्यत्त्वादेव तत्पारतन्त्र्येण विशेषणान्वय इति न नियमः, अपि तु तदन्वयितावच्छेदकावच्छिन्न एवेति, तथा च विषयतात्वावच्छिन्नस्य उभयान्वययोग्यतया न पृथगेऽप्यवयानुपपत्तिः । अत एवाऽरुणयेत्यादावाऽरुण्यनिरूपितसाध्यताया गोनिरूपितसाध्यताभिन्नत्वेऽपि न तृतीयार्थे विशिष्टान्वयानुपपत्तिः । तत्र परम्परया विशेष्यान्वयिसोमत्रयव्यक्तेः परम्परया विशेषणान्वयिव्यक्त्यभेदवत् प्रकृतेऽपि परम्परयोभयान्वयिकर्मव्यक्त्यभेदोऽक्षत एवेत्युच्यते ? तदा 'भोजनादिकर्मवस्तु पाकश्च भवतु' इति समूहात्परनेच्छामादाय 'पाकश्चिकीर्ष्यते' इति प्रयोगस्य कालान्तरीयवृत्तिविषयतामादाय दुर्वारतैर । विषयितासम्बन्धेनेच्छाविशेषणी भवत्कृतिव्यक्तिकर्मत्वस्यैव तदिच्छान्वयिनि कर्मव्यवसायार्थतत्प्रसङ्ग इति चेत्, तथापि तदिच्छाकारे 'पाक इदानीं न चिकीर्ष्यते' इति प्रयोगानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदकवृत्तिविषयतात्ववृत्तिगोचरवर्तमानेच्छाविषयतात्वावच्छिन्नाभावयोस्तदा पदेऽप्यत्र । न च वर्तमानकालावच्छिन्नकृतिविषयत्वान्वयित्वाभाव एव तत्र प्रतीयते, स च पदे असाधित इति नाप्यन्, यदाऽनीतिच्छाधीनपाकवृत्तिरपि तत्र वर्तते, तदा तादृशाभावस्यापि तत्र साधात् । पाकवृत्तीच्छायामस्तत्त्वामुक्तेच्छाकारेऽपि च तथा प्रयोगत् । कृत्यकारेऽपि पाकवृत्तीच्छाकारे तथा प्रयोगविरहात् वृत्तिविषयतामात्रमात्ररोषस्य तत्रान्युभयमागम्भवाधीन कर्मत्वस्य स्थले इच्छा धात्वर्थीरेवैवमात्र ।

इदन्तु तत्रम् । कर्मत्वव्यवसायेऽपि धात्वर्थविशेष्यतयैरेच्छा सन्प्रसवयेत प्रत्यागत । तत्र कर्मत्वमेव कर्मात्कारार्थम् । तत्र धात्वर्थकर्मता तद्विषयत्वम् । 'भोजनादिकर्मवस्तु पाकश्च भवतु, पाकविषयवृत्तिर्भवतु' इत्यादावप्यत्र च पाकवृत्तिव्यवसाय, तद्विच्छाविषयत्वात्, तत्र कर्मत्वप्रसङ्गम् ।

शहोस्थित्यादीच्छाया च गृहादे स्थित्याधारत्वादिनैव विषयत्वमिति न गृहादेस्तिष्ठात्तादिनर्मत्वम् । अत एव यदौदनव्याक्तकर्मनभोजनमप्र सिद्धम्, अथ च भोजनकर्मतया तदिष्टम्, तत्र 'अथमादनो बुभुक्षते' इत्यादेदर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगात्रच्छास्थले च गगन दिदृक्षते इत्यादेश्च प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । न वा भादनादिरूपकर्ममात्रोपरा गेण यत्र भोजनादीच्छा दैवशेन च तद्भोजनादिक विधादिनर्मत्वमपि तत्र विषय बुभुक्षते इत्यादयः प्रयोगाः । कतृत्वव्ययस्थले ऽपि च तादृ शविषयतास्य कर्मत्वमेव इच्छाविशेषणतया भावत न तु धात्वर्थकर्म त्वम् । धात्वर्थविशेषणतया तत्तत्पदार्थकर्मत्वविधाश्रमभोजनादिानरूपित- विषयिताया नियमत इच्छाया भावोपगमेनात्तस्थले विषय बुभुक्षते चैव इत्यादिप्रयोगकारणे ऽपि गगन ददृक्षत चैव इत्यादिप्रागस्य दुरपवादत्वात् ।

इदं तु बोध्यम् । सन्प्रतिपाद्येच्छाया धात्वर्थकृतिभोजनादे केवल विशेषणतासम्बन्धेन न विशेषणत्वम् । तथा सति परकर्तृकृतिभोजनादि गोचरेच्छावति 'जय चिकीर्षति, बुभुक्षत' इति प्रयोगप्रसङ्गात्, किन्तु विशेष्यतासमानकर्तृकत्वोभयसम्बन्धनैव, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय इच्छासमान- कर्तृकत्वे ऽपि सन्प्रत्ययवाच्यता स्वैत्रत्य निवाया तदनयोपगमो न साधयान् । इच्छान्तरसमानकर्तृकत्वमादाय दर्शितस्थले ऽतिप्रसङ्गताद वस्थ्यात् । स्वसमानकर्तृकत्वस्य वाच्यते तन्नादिच्छारूपस्वपदार्थानामननुगमन- व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । न च समानकर्तृकत्वस्य सम्बन्धत्वोपगमे तत्र शक्ति- ग्राहनानुशासनापरोध, यतो "धातो कर्मण समानकर्तृनादिच्छाया ये" इति सन्प्रत्ययविधायकसूत्रेण ता समानकर्तृकत्वार्थकता न प्रतिपादयति । तस्य हीच्छाकर्मत्वेन त समानकर्तृकत्वेन च स्वार्थपराद्धातोरेच्छारूपार्थे सन्- भवतीत्येवार्थः । इच्छाधात्वर्थयोः समसतया समानकर्तृकत्वविवक्षाया अपि समानकर्तृकत्वोपरत्वात्परत्वं धातोर्निर्दिहतीति, इच्छामात्रे शक्तिग्राहक- त्वस्यमिति ॥

मुच्यन्तोत्तरेच्छार्थविहितस्वच्छास्यत्र तस्य धातोरेच्छार्थकतया सन्प्रत्य

यान्ताविशेषे ऽपि सन्नन्तधातुवन्न सकर्मकता । तदन्तर्गतप्रातिपदिकस्यैव इच्छा
 कर्मबोधकतयेच्छाया कर्मावाङ्मवाविरहात् । न च “पुत्रीयति, पुत्रकाम्यती”
 त्यादौ क्यजादिप्रकृत्यर्थपुत्रादे क्रियात्वाभावेनाकर्मकत्वे ऽपि “आत्मन
 पाकमिच्छति, पाकीयती” त्यादौ प्रकृत्यर्थपाकादे सकर्मकतया सन्नन्त
 समुदास्यवत् क्यजाद्यन्तपाकादिसमुदास्यस्य सकर्मकताया दुर्वारतया तण्डुल
 पाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, कृधातुसमानार्थक्यतेरिव सन्नन्त
 समानार्थकस्य क्यजन्तादेरपि कर्मताबोधकमुप्साकाङ्क्षत्वानुपगमेन तथा
 प्रयोगाप्रसङ्गात् । कृदन्तकर्मत्वविवक्षाया तु पठ्या बाधाद् द्वितीयाया
 अप्रसक्तिः ।

न च धात्ववयपङ्क्तयोगे “कर्तुर्मणो कृती” त्यस्य द्वितीया
 बाधकत्वे ‘कसकर्मकवधमाचष्टे, कस घातयती’ त्यत्र द्वितीया न स्यात् ।
 कसस्थाख्यानकर्मत्वायोगेन वधकमाथैव तदुत्तर द्वितीयासमर्थनादिति वाच्यम्,
 कृदन्तोत्तर यत्राख्यानार्थे णिच, तत्र “प्रवृत्तिवच नारक” मित्यनेन
 कृदन्तनारकस्य ष्यन्तप्रवृत्तिप्रतिपाद्यत्रियानारकतुल्यत्वातिदेशात् “राजान
 गमयति, सूर्यमुद्रमयती” त्यादौ ष्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृत्यर्थक्रियार्तुं
 कर्मत्व तथा कृदन्तोत्तरणिचप्रयोगे ऽतीत्याख्ययगत्युद्गत्यादिर्तुं कर्मतया
 तदुत्तर द्वितीयेति, ष्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृते कर्मणो द्वितीयान्तता तथा
 णिचप्रत्ययन्तकृदन्तकर्मणो ऽपीति लाभात् कृदन्तकर्मण कसादेर्द्वितीयोप
 पत्तिः । तथा विवक्षाया ‘तण्डुलस्य पाकीयती’ ति प्रयोग इष्यत एव ।
 कारकावभक्त्यर्थस्य कृत्वेकदेशेनाप्यप्यस्य व्युत्पत्त्यात् । सम्बन्धविवक्षाया
 च न तथा प्रयोगः ॥

‘वस्तुतः सम्बन्धविशेषाणामपि तथा प्रयोग इष्यत एव । न च तत्र
 कृत्वेकदेशेन पठ्यर्थान्वये प्रतियोगिपदादन्यत्रदन्यत्कारकादपीति व्युत्पत्ति
 विरोध इति वाच्यम्, तादृगव्युत्तरभेदा उपस्थल एव स्वीकारात् । कृत्वेक-
 देशेन भेदान्वय बाधकाभावात्, अत्र एव ‘कृदस्य राजमातङ्गा”
 इत्यादिप्रयोगो नश्यत् । इष्यते च ‘पितु मर्गनाम’ इत्यादिप्रयोगः ।

न च काररूपप्रतियोगिपदवाभदानवेशनमफलमिति वाच्यम्, तन्निवेशस्य
दृष्टान्तनिषेधोक्तत्वात् । यथा प्रतिवागिपदाद्यस्य कुत्रापि अभेदान्वयो न
भवति तथा वृत्त्येवदेतेनाप्यप्रार्थस्यत्यर्थं तापदादिति ध्येयम् ।

अभेदाविवक्षाया 'पण्डित पुत्रीयति, प्रवीर पुत्रकाम्यती' त्यादि
प्रयोगाभाववत् परपुत्रादिगात्रेच्छायां पुंसि पुत्रीयती' त्यादया न
प्रयोगः । "सुप आत्मन क्यच" इत्यादिना इच्छाकर्तृसम्बन्धि यदि
च्छाकर्म तद्दोषरमुपन्तात् क्यचराम्यचोर्भिधान्नात् । सम्बन्धित्वं च सम्बन्धि
त्वेन भातित्वम् । अन्यथा यस्येच्छारुत्तु पुत्रो ऽसिद्धस्तस्यापि स्त्रीयत्वेन
पुत्रेच्छादशाया 'पुत्रीयती' त्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तेः । उक्त
स्थले पुत्रीयतीत्यादिवाक्यस्य प्रमाणधारणाय च क्यजायतेच्छाया पुत्रादे-
विपर्ययत्वमात्रं न सम्बन्ध, किन्तु स्वाशे मासमानसम्बन्धस्य प्रतियोगितया
यो विपर्ययस्त्वाद्दशपुरुषवृत्तिरत्सहितमित्युच्यते । स्वसम्बन्धस्य क्यजाय
वाच्यत्वे ऽप्युक्तसम्बन्धेनैवेच्छाया सुपन्तार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्तिपददर्शनायैव
सूत्रे 'आत्मन' इत्युपात्तम् । 'आत्मन' इति पठ्यर्थसम्बन्धश्च न
'धातो कर्मण' इत्यादिगूढानुवृत्तायामिच्छासामन्वेति, अत्र्यावर्तीकत्वा
दुक्तार्थलाभाप्रयोजकत्वात्, अपितु सुप इत्यर्थे सुपन्तादित्वत्त । तथेच्छा-
वर्तु सम्बन्धितयेच्छानिपरार्थकम् । एव च "इच्छाकर्मणः सुपन्तादि-
च्छाकर्तुरिच्छाया" मिति वृत्तावर्षाच्छाकर्तुं सुपन्तादित्येव योजना कार्या ।
यथाश्रुते दक्षितानुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

'मृत्यु पुत्रीयती' त्यादानाचारार्थविहितक्यजनत्वस्य सकर्मकत्व
युज्यत एव । तथाहि = तमिनाचरतीत्यर्थे उपमानवाचिनं क्यच् विशिष्टं,
तमिनाचरतीत्यस्य तत्तुल्यं ज्ञानातीत्यर्थं । आचारपदस्य व्याख्यानमूलज्ञान-
परत्वात् । तुल्यतया ज्ञानं च क्यजर्थं । तच्च सकर्मकमेव । तत्र
तुल्यत्वे प्रतियोगितया पुत्रादेरन्वयः, पुत्रादिपदमेव वा गौण्या पुत्रादि-
तुल्यपरम् । ज्ञानमार्त्तं क्यजर्थं, तत्र च स्वाभेदावगाहित्वसम्बन्धेन पुत्रादि-
तुल्यस्यान्वयः ।

इत्यर्थकधातुयोगे इष्टसाधनत्वादिज्ञानप्रियोपयताप्रयोज्यसाध्यताख्यविप-
नताविशेष एव कर्मत्व द्वितीयादेरर्थ न तु विषयताभावम् । यत्र घट
करोतीति प्रयुज्यते तत्र कपालं करोति चलादिकं करोतायाः प्रयोगात् ॥

अथैवम् ' कृशान् कृत् करोति, - उ भस्म करोति । चक्र काशकाष्ठादि
पदोत्तरद्वितीयानुपपत्ति । तत्र ज्ञानान्तरगतताप्रयत्नाद्यङ्गागत चेत् ?
उपादानविचक्षणोपपत्तयतापि द्विविधम् । ता च तद्वन्वय तरोपस्थाप-
णार्थविषयताप्रतिश्रयामेव ज्ञानमिति । अतः कटादिरूपकर्मान्तरा-
समभियाहारो कानान् करोतीत्यादया न प्रयागा ।

अथैवमपि ' काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दाध करोती ' त्यादौ
काष्ठदुग्धौ कर्मत्वानुपपत्ति । तस्य भस्मत्वाद्युपादानताविरहात्,
काष्ठदुग्धादिनाज्ञान-तरमेव तदारम्भपरमाणुभर्मसद वाद्यारम्भादुपस्थाप्य
स्यैवोपादानत्वात्, विभिन्नफालीनयोश्चाधाराधेयभारविग्रहात्, कारणस्यैवो
पादानत्वमिति नियमाच्च । न च परिणामत्वाद्विद्रापणा नैयायिकानां
काष्ठादेर्मस्मादिरूपद्रव्यान्तर कारणत्वमपि तु प्रतिबन्धनत्वमेव, द्रव्यमिति
द्रव्यान्तरानुत्पत्तेरेति चेन्न, नम हि त्रिप्रथम भवति = पाप्य प्रकृतिप्रकृती
च । तत्र प्राग् कर्म क्रियाज यफञ्जालि गम्भादेर्गामादि, शानादेर्विषयश्च
क्रियानिष्पाद्य यत्तद्विकृतस्वरम् । यथा पात्रादरेदनादि, यथा वा कृतेर्मा
ख्याद, कटादि च । प्रथमे तण्डुलादिरूपपूर्वद्रव्य विनाशोदनादेर्निर्वर्तनम् ।
द्वितीये पुष्पादिरूपपूर्वद्रव्यमविनाशेन सन्दर्भादिरूपविधेपनिष्पादनेन
प्रतिश्रय्य माल्यादेर्निर्वर्तनम् । तृतीये च काशादिरूपपूर्वधर्मिणमविनाशे
तत्रैव कटादिरूपधर्मिणमिष्पादनम् । ईदृशं च कर्म प्रकृतेरसमभिव्याहारस्थले
निर्णयमुच्यते । ' तण्डुलानोदनं पचति, कुसुमानि स्रजं करोति, काशान्
कटं करोती ' त्यादौ प्रकृतिसमभिव्याहारस्थले ऽपि निर्णयते निष्पाद्यते
यदिति व्युत्पत्त्या, यद्यप्योदनादेशेन निर्णयताऽस्ति, तथापि तस्यावृत्तमेव
पारिभाष्यं निर्णयन्म् ।

तदुक्तमभियुक्तै =

“ सती वा ऽप्रियमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाप्रीयते तस्य निर्णयत्वं प्रचक्षते ” इति ।

यस्य-विकृतिकर्मणः, नाधीयते-न प्रयुज्यत इत्यर्थः । एवं च तत्र
तथोदनादेर्विकार्यकर्मण्येवान्तर्भावः । तदुक्तम्—

“ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्त्यमिति कथ्यते ॥
यदसजायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाशयते ।
तन्निरवर्त्य विकार्ये तु कर्म द्वेषा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित्काण्डादि भस्मजत् ।
किं चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविहरजत् ” ॥ इति ॥

अत्र प्रकृतिरपि ग्राह्या, अन्यथा काष्ठसुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः ।
विकार्यपदेनैकव्युत्पत्त्या प्रकृतिविकृत्युभयावोधने ऽपि उभयसाधारणरूपानाच्छिन्ने
पारिभाषिकमेव विकार्यपदम् । प्रकृतिरूप कर्म च क्रियाया वस्त्वन्तरनिष्पत्तये
पूर्वभावविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो निर्वाह्यते तद्यथा पाकादेः
तण्डुलादि, कृतेष्व पुष्पनाशादि । तत्र प्रथमस्थले तण्डुलादिरूपधर्मिणाद्यादेव
पूर्वभावविशिष्ट तदसत्त्वमोदनादिरूपकर्मान्तरनिष्पादकम्, इतरत्र धर्मिणः
काशकुसुमादेः सत्त्वे ऽपि कटसन्दर्भादविरह रूपपूर्वभावासत्त्वेन तद्विशिष्ट-
स्यासत्त्वं कटसन्दर्भादिनिष्पादकक्रियातो निर्भरति । एव च ‘तण्डुला-
नोदन पचती’ त्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थ, तण्डुलाग्रन्वितं
नाशकत्वं च पाके ऽन्वेति । विकृतिकर्मोत्तरद्वितीयायाश्च उत्पादकत्वमर्थः ।
ओदनाग्रन्वितस्य तस्य नाशकत्वविशिष्टे पाके ऽन्य । नाशे चोत्पत्तेः
प्रयोजकत्वमुद्देश्यतापच्छेदसंनिधेयभावमहिम्ना नियमतो भासते । अतः
पाकस्य तण्डुलाग्रम्भकनयोगनाशजनकत्वेऽपि तत्राशस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तौ
द्रव्यनाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्वाधेन ‘सयोगमोदन पचती’ ति न
प्रयोगः ।

वस्तुतस्तू निर्वर्त्यकर्माद्यभिध्याहारस्थले ‘सयोग पचती’ ति प्रयो-
गवारणाय सयोगनाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयार्थो वक्तव्य इति
इत प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधनेन ।

तण्डुलमोदन करोति, काष्ठ भस्म करोति, दुग्ध दधि करोती' त्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तत्राशक्तत्वं कृतौ प्रत्याय्यते, विवृतिकर्मोत्तरद्वितीयया च विषयताविशेष उत्यादकत्वं वा मिलित मुभय वा कृतौ बोध्यते । 'काशान् कट करोति, कुसुमानि मौक्तिकानि वा स्रज करोती' त्यादौ काशादिपदोत्तरद्वितीया कृतौ विषयताविशेषमेव बोधयति । काशाणुच्छेदकतायास्तत्र बाधात् । कटमित्यादौ द्वितीयार्थं पूर्ववत् । सगादिपदार्थविन्यासविशेषविशिष्टकुसुमादेर्न कुसुमादयुपादानप्रकृतिविषयता, अपि तु विन्यासादिरूपविशेषणस्यैव, तस्यैव कृत्यधीनोत्पत्तिरिति नञमित्यादिद्वितीयान्तस्य विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमर्थं । विशेषणोत्पादकस्यापि स्वरूपसम्बन्धविशेषरूप विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमक्षतमेव

'अग्नि इयाम रक्त करोती' त्यादावचेतनरतृव्यापारोपककरोति समभि याहृतस्यामादिपदोत्तरद्वितीयाया अपि नोपादानतात्पर्यविलक्षण विषयतार्थनन्वराग्भ्र, अपि तु तादृशद्वितीयान्तेन इयामरूपादिविशिष्टा सत्त्वनिर्वाहयत्वारूप विशिष्टोच्छेदकत्वं तादृशव्यापारे प्रत्याय्यते । 'घट रक्त करोती' त्यादानाप घटादिपदस्वारक्तत्वविशिष्टघटादिलाक्षणिकतया विशिष्टघटात्सत्त्वनिर्वाहकत्वं प्रतीयते । प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मोक्त्यातेन प्रकृते कर्मत्वमेव प्रत्याय्यते, अत 'काष्ठानि भस्मराशि न्दियन्ते' इत्यादावाख्यातार्थविशेष्यताद्यादिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यातस्य न तु निर्वर्त्यभस्मादिरूपविकारवाचकपदसमानवचनता ।

अथैव निर्वर्त्यकर्मवाचकपदात्प्रथमा न स्यात् अपि तु द्वितीयैव, उत्कर्मताया लकारेणानभिधानात् । यत्तु—उभयकर्मत्वमेव लकारेणाभिधीयते, प्रधानाप्रधानकर्मसमभियाहृत-नीषहाद दुहादिरूपादिकर्मकोत्तरकर्मत्वस्यैव वृत्तमन्वयानभिधायकत्वनियमात्, प्रकृते च कर्मत्वस्यैव तुल्यत्वात् । विवृते-राख्यातार्थविशेष्यत्वेऽपि आख्यातस्य त समानवचनत्वानियम "गृह्णाति वाचक. सख्या प्रकृतेर्विकृतेर्न ही" त्वनुशासनसिद्धप्रकृतिविकृतिसमभिव्याहृतलकारीयविसारसखयाबोधकत्वाभाव-युत्पत्तिनिर्वाह इत्युपस्थले न क्रियापदस्यैवचनान्तता । तदर्थान्वितसङ्घटनबोधनस्यैवाख्यातस्य तत्पद-

अजो नीयते ग्राम' मित्यादौ दोहननयनादिक्रियाया धीरग्रामादिकर्मकत्वान-
न्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; प्रकृतिविह्वयुभयकर्मकरस्थले तथा व्युत्पत्तेः ।
यथोक्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते, तथा कर्तृत्वविशे-
षणतयाऽभासमानायामेव क्रियाया तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः
कल्प्या । अन्यथा प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया 'काष्ठ भस्मना
भवती' ति प्रयोगस्य दुर्गतरत्वात् । उत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपविकार
एव 'काष्ठ भस्म भवती' त्यादौ घातार्थः । आधेयत्वरूप तत्कर्तृ-
त्वमेव सम्बन्धमयादया भासते । 'काष्ठेन भस्मना भूयत' इत्या-
दौ भस्माधाधेयत्वमुत्पत्तौ काष्ठाधेयत्व च नाशप्रतियोगित्वे तृतीयोपस्थाप्य
प्रकारतया भासते । कर्तृत्वविशेषणतया भासमानस्य निरुक्तभवनस्या
सर्गतायामेवोत्पत्तौ भस्मादेराधेयत्व सम्बन्धतया भासत इति व्युत्पत्ते,
काष्ठेन भस्म भूयत' इत्यादयो न प्रयोगाः । भासाख्यातस्य कर्तृत्वा-
धोक्त्वात् । कर्मत्वान्तरविशेष्यतापन्नत्वाद्यदौ कर्मत्वस्य सर्गताया
भासन्व्युत्पत्तमिति 'काष्ठ भस्मराशि करोती' त्यादयो न प्रयोगाः ॥

"अधिशीङ्घ्रासा कर्म" त्यादिना यवाधारस्य कर्मसहा तत्र
धारत्वमाधेयत्व वा द्वितीयार्थः । 'स्थलीमधिशत' इत्यादौ तादृशार्थे
द्वितीयाया 'स्थल्या अधिशयिते' त्यादौ वृत्त्ययोगे पृथ्याश्च साधुत्वार्थमव
धर्मसज्ञाविधानात् । अथ कृजधव्यापारा-न्तर घातार्थेऽन्तर्भाव्य शयनादि-
रूपफलविच्छिन्नव्यापारार्थकलोपसर्गशीङ्घ्रप्रभृतिघातार्थतायच्छेदकशयनादिरूप-
लाभयतयाऽऽधारस्य कर्मत्वोपपादनसम्भवात् तादृशसूत्राणा वैयर्थ्यमेव ।
अप्याद्युपपृष्टशीङ्घ्रप्रभृतीनामेव च तादृशार्थे निरुदलक्षणा, न त्वनुप-
सृष्टानाम्, अतो न 'स्थली शेत' इत्यादय स्वारसिकप्रयोगा इति चेन्न, घातो-
र्मुख्यार्थपरत्वेऽपि दर्शितप्रयोगनिर्वाहाय भगवता पणिनिमुनिना तादृश-
सूत्रप्रणयनात् । तदप्रणीतवता शर्व्वर्मप्रभृतीना मुख्यार्थपरत्वात् 'स्थल्या-
मधिशेत' इत्यादिप्रयोगाना साधुताया दुर्गतरत्वाच्च ।

कालापदेशानामकर्मक्रियायोगे कैश्चित्कर्मप्रत्ययार्थे विभाषया कर्मत्व-
मनुशिष्यते । अन्ये तु क्रियान्तरान्तर्भावोक्तरीत्या तत्र पाश्चिक् कर्मप्रत्यय
भ्रमपादयन्तस्तत्रानुशासति । उक्तं च ते —

गत्या सङ्ख्याया पदार्थान्तरत्वोपगमाच्च, सङ्ख्यादिरूपनानादिनादि-
निशानुगतत्रिशब्दादे गुणचत्वात् । एव 'मासमधीते चैत्र' इत्यादाव-
धिहरणतैव द्वितीयार्थः । मासादिपदावयवावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिशब्दादेर्धर्मि-
विशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणताया चैत्रकृतृकाध्ययनाधारतात्वादिव्याप्य-
धर्मावच्छिन्न स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेद्यत्व सत्तर्गतया भासत इत्युपगमेन
सामञ्जस्यात् । यत्किञ्चिदेदमास व्याप्य यत्राधीतम्, तत्राध्ययनाधारतानाम
वच्छेद्यतावच्छेदकाधारतावृत्त्यन्यतमत्वात्प्रोपादिरूपोक्तधर्मावच्छिन्नाऽनतिप्रसक्ते-
न तद्भूत्तिविशत्वेनावच्छेदात् । न्यूनकालाध्ययनस्थले च अतिप्रसक्त
तया तादृशस्य मासत्वस्योक्तरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वाच्चाऽप्रज्ञाति
प्रसङ्गयोरनकामात् । मासादिपदप्रगृह्णितनिमित्तधर्मे चैत्राध्ययनाधारताया
व्याप्यत्वस्य शब्दादलाभे ऽप्यर्थतन्महामात् द्वितायाया अत्यन्तसयोगार्थपरत्व
मिति नातुशासनविरोधः ।

न च 'भूतले घट, भूतल धन्य' इत्यादिप्रत्ययबलादतिप्रसक्तो ऽपि
धर्म आधेयत्राधारत्वयोरवच्छेदक इति वाच्यम्, तादृशप्रत्यये ऽवच्छेदक
त्वमानानुपगमात् । आधेयताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे साव्यसामाना
धिहरण्यावच्छेदधर्मासकध्याति शरीरे मिथ्यादीना स्वरूपसम्बन्धरूपा
वच्छेदकत्वनिवेशस्य व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमिति
तत्स्यस्तीयच्च तामणिरिष्कारविरोधादसम्भनदुक्ततापत्तेः । आधारताया
अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे यद्वैत्वधिकरणत्व साध्याधिकरणतावच्छेदकमिति
तल्लक्षणव्याख्यापने स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वधनेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या
ऽपूर्वित्वा "त्रिद्विदिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य" त्यादिदूषणान्तरेण तत्परित्यज्य
दीधिति कृतामनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वोपवशाया अवञ्जनापत्तेः ।

अस्तु ना ऽन्यासञ्जवृत्तिधर्मस्यातिप्रसक्तस्यापि दर्शितप्रतीतिमलादा-
धाराधेयभासावच्छेद्यत्वम्, व्यासञ्जवृत्तेस्त्वतिप्रसक्तस्य तदवच्छेदक
त्वमप्रसक्तम्, 'क्षितिजलोभय गन्धवत्, केदृग्ग्धोभय क्षिता' वित्याद्य
प्रतीतः ।

अथ वा, द्वितीयाद्यर्थे ऽध्ययनाधारत्वे तत्तन्मासादिरूपप्रकृत्यर्थविशेषणतापन्न तत्तन्मासत्वादिव्यक्तीनां व्यापकतासम्बन्धेन स्वपारतन्त्र्येण विशेषणत्वमुपैयते । तादृशं च व्यापकत्व स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयधर्मवस्त्वम्, तादृशधर्मश्च 'चैत्रो मासमधीत' इत्यादौ चैत्रीयाध्ययनाद्याधारतात्वं विशिष्यैव सम्बन्धे ऽन्तर्भावनीयम् । मासात्परिण्यतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मसत्त्वे ऽपि तत्तन्मासत्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मे उक्तसम्बन्धेन तत्तन्मासत्वाद्यवच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयत्वमक्षतमेवेति यत्किञ्चिदेकमासादिमालव्यापकाध्ययनादिस्थले ऽपि तादृशप्रयोगनिर्वाहः । 'प्रतिमास मधीत' इत्यादौ प्रत्यादिशब्दानां मासादिपदोपस्थान्यानुगतरूपावच्छिन्नमासत्वादिसिद्धिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावधृतिव्यापकतायोषकतया यत्किञ्चिदेकमासव्यापकाध्ययनादिस्थले न तादृश प्रयोगः ।

अथात्यन्तसयोगार्थकद्वितीयाया एकादिपदं विनापि यत्किञ्चिदेकमासादिव्यापकतावोधकत्वे "उपसन्निश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोती" त्यत्र एकपदवैयर्थ्यमिति चेन्न, तत्र मासाधिककालव्यापकत्वे ऽपि मासव्यापकतया ऽधिककालव्यापकस्य होमस्य शास्त्रार्थतावारण्यैकपदोपदानात् । तथा सति तस्य केवलार्थकतया मासमालव्यापकतालभात्तादृशप्रयोजनेऽप्यपत्तेः । अत एव च "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती" तिभ्रुतिबोधिताग्निहोत्रानुवादेन सतिलग्रीहचरुद्रव्यस्य मासैकरूपकालस्य च विधाने वाक्यभेदः स्यादिति तादृशद्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणमिहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विचारिका तादृशी भ्रुतिरिति सिद्धान्ते यावज्जीवकालान्तर्गतमासरूपकालाद्ये ऽप्यनुवादकतासम्बन्धात्प्रातामिहोत्रानुवादेन द्रव्यस्यैव विधानमुचितमिति पूर्वपक्षो निरस्तः । 'यावज्जीव' मित्यादिभ्रुत्या यावज्जीवव्यापकत्वे बाधिते ऽर्पितो मासैरुप्यापकतालाभे ऽपि उपसच्चरुकरणकत्वविशिष्टहोमे तन्मात्रव्यापकताया अलाभेन तस्यापि विधेयतया वाक्यभेदस्य प्रातामिहोत्रानुवादेन द्रव्यविधिपक्षे दुर्वारत्वात् ।

अथ तादृशभ्रुतेर्द्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणमिहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य वि-

भाषकत्वे ऽपि न कथं वाक्यभेदः ? विधेयभेदस्यैतावताध्यपरिहारात् । प्रत्युत धर्मिणो ऽप्यधिकस्य विधानात् । एव च " प्राप्ते कर्मणि मानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येकवचनतः " इत्यपि निर्युक्तिकमिति चेन्न, यत्र विधेयाशे युगपदनेकधर्माणाम् विशेषणतया भानं तत्र विधेयविशेषणभेदे ऽपि विशिष्टनिष्ठविधेयत्वाभेदेन वाक्यभेदविरहात् । अन्यथा ' भूतल नीलपटव ' इत्यादावपि ' नीलवत्पटवत् ' इत्याशाविव वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अनुवाद्याशे विशेषणतया यत्रानेकेषां विधानं तत्र तेषां विधेयता भिन्नैवेति वाक्यभेदः ।

यद्यपि ततोपसञ्चरकरणादहोमाधिकरणतात्वेन वा अधिकारिविशेषकृततादृशहोमाधिकरणतात्वेन वा भासेकव्यापकता मासन्यूनकालहोतृकृतहोमाधिकरणतायामप्यन्यान्यादिने पुरुषान्तरकर्तृकहोमाधिकरणतासत्त्वेनाश्रयः, तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेन व्यापकतायाः भूतितात्पर्यवियमत्वे च विधेयानन्त्यम् ; तथापि विभिन्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकरणताद्वयावृत्ततादृशचरहोमाधिकरणतामात्रवृत्तिधर्मत्वेनानुगतोक्त्य तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशचरहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापकतानां सर्गाविधया विवक्षितत्वान्न दोषः । तादृशाधिकरणताद्वयावृत्तत्वं च, स्ववृत्तित्वस्वनिरूपकहोमकर्तृनिष्ठभेदप्रतियोगिककर्तृकहोमाधिकरणतावृत्तित्वोभयसम्बन्धेनाधिकरणताविशिष्टान्यत्वरूपमनुगत बोध्यम् ।

' मासमधीत ' इत्यादावपि चैत्रादिकर्तृकाप्यवनाधिकरणतात्वरूपव्यापकतावच्छेदकधर्मस्योक्तानुगतरूपैर्वाऽनुगमः कार्यः । अतो ' मासमधीयानो दृष्ट ' इत्यादौ विशिष्य चैत्रत्वाद्यनुपस्थितावपि नाऽव्ययीषादुपपत्तिः । अन्यत्स्वैयमूहनीयम् ।

' दण्डं विना न घट उत्पद्यते, रासम विनापि घट उत्पद्यते ' इत्यादौ विनापदार्थो ऽभाववान् । तत्पदसमभिव्याहृतद्वितीयाया अभावाम्बन्धिप्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वाऽर्थः । अभाववत्त्वोत्पत्त्यावाधारत्वेनावयवः । तथा च दण्डाभाववद्दृश्युत्पत्तिकत्वाभाषवान् घटः, रासभाभानवद्दृश्युत्पत्तिको घट इत्याकारको योधः । यद्यपि विपातार्थे

नामार्थस्य साक्षादपि भेदा-न्वयः तथापि सम्भवति सार्थकत्वे विभक्तेः
निरर्थकत्वमनुचिर्तामति द्वितीयायाः सार्थकत्वमुपेयते ।

‘ भूतले न घटः , चन्द्र इव मुरा ’ मित्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगिता-
सार्थकत्वे प्रथमैव न साधुः स्यात् । प्रातिपदिकार्थान्वयिनोऽन्वयपदेनाभि-
धानस्थल एव “ प्रातिपदिकार्थे ” स्यादिसूत्रेण प्रथमाविधानादिति तत्र
प्रतियोगित्वादिः सम्बन्धविधयैव भासते इत्युपेयते । ‘ दण्ड विना न
घटोत्पत्ति ’ रित्यादौ च विनान्तार्थे घटोत्पत्त्याद्यभावान्वये ऽनुयोगिविशेष-
णदण्डाद्यभावस्य च तदनुयोगितावच्छेदकत्व भासते । ‘ द्रव्ये न गन्ध ’
इत्यप्रयोगात् उपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्ने न नभर्थाभावान्वय इति व्युत्पत्ते-
रिति । ‘ रासभ विना न घटोत्पत्ति ’ रिति न प्रयोग , अतिप्रसक्त-
तया रासभाभावस्य घटोत्पत्त्याद्यभावानुयोगितावच्छेदकताविरहात् ।

अथ वा अभाव एव विनार्थः । ‘ दण्ड विना न घट ’
इत्यादौ च विना-तार्थस्याभावस्य नन्वर्थे घटाग्रभावे प्रयोज्यतासम्बन्धेनैवा-
न्वयः । अत एव ‘ रासभ विना न घट ’ इत्यादयो न प्रयोगाः ।
अत एव दण्डाद्यभाववति घटादेर्दृष्टत्वापि ‘ जायते ’ इत्यस्याभ्याहार विनैव
‘ दण्ड विना न घट ’ इति प्रयोगोपपत्तिः । ‘ रासभ विना घट ’
इत्यादौ च विनार्थस्याभावस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटादावन्वयः ।
हीधितिकृतापि “ अविनाभावो व्याप्ति ” रित्यत्र “ साध्य विना साध्याभाव-
वति यो ऽभाव ” इति यद्व्याख्यात तत्र सप्तम्यन्तेन मतुपा ससर्गविधया भास-
मान तदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तम् , न तु विनार्थत्वेनाधिकरणम् । अभावा-
धिकरणपर्यन्तस्य विनापदार्थत्वे ऽपि सप्तम्या आधेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपताया
आवश्यकत्वात् ।

न च विनापदोत्तरद्वयसप्तम्यर्थ एवाऽभाववतीति सप्तम्या विवृत
इति वाच्यम् , निपातोत्तरनिभक्तेर्निरर्थकत्वात् । अत एव सर्वत्र
निपातोत्तर साधुत्वार्थे प्रथमैवेति शाब्दिकाः ।

‘पृथिव्यामेव गन्ध’ इत्यादावेवकारप्रकृतिकसप्तम्या यदाधेयत्वबोध-
कत्वमङ्गीकृत बोधितिकृदिस्रशापि तेषां न निर्भर । अस्तु वा तत्र
प्रतियोगितया पृथिव्यन्यवृत्तित्वभानानुरोधेनैवकारस्यान्यवृत्तित्वार्थकत्व गौरवा-
नुपेक्ष्य तथाधेयत्ववाचकत्वेन क्लृप्तायाः सप्तम्या कल्पनम् । प्रकृते चाधि-
यत्वस्य ससर्गतयैवोपपत्तौ विनापदसाकाङ्क्षाधेयत्वार्थकसप्तमीकल्पन दुष्कल्प
नमेव । एवकारस्थले चाभावरूप एवार्थेऽन्वयरूपतदर्धान्तरराधेयताराम्यन्ध इति
न सम्भवति, आधेयतादेस्तद्वत्त्वेव सम्बन्धत्वात् न तु तदभावे । न च
आधेयत्वाभावो न प्रतीयते, अपि तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथि-
व्याद्येन्याभाव इत्युपेयम्, तादृशप्रतियोगिताकत्वमेवाऽभावेऽन्यस्य सम्बन्धो
स्त्विति वाच्यम्; आधेयतासम्बन्धस्य प्रतियोगिन आधारस्थानुयोगिन्याधेय-
वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । ‘क्षेत्रं पचती’ इत्यादौ
कृत्यादिसम्बन्धस्वापदार्थत्वेऽपि ‘पाककृतिमा’ नित्यादौ ननुवादिपदेन
विवरणवत्, उक्तस्थले सामानोपेक्षकत्वस्य पदेन विवरणमपि न विरो-
धमापादयति, विवरणोपेक्षकस्याप्यन्यलभ्यत्वेऽपदार्थतोपपत्तेरित्यलमसदा
वेशेन ।

‘विना वात वृक्षः पतित’ इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याश्रयता-
सम्बन्धेन वृक्षेऽन्वयाद्वाताभावविशिष्टो वृक्ष पतित इति शब्दतो लभ्यते ।
पतनेऽनुभवविदो वातजन्यत्वाभावलाभश्चाऽऽर्थः, जन्यतायाः पदानुपस्था-
प्यत्वात् । तदभावस्य तस्य वृत्त्यनियामकसम्बन्धत्वात्तदवच्छिन्नवाताभावस्य
च शब्देन बोधयितुमशक्यत्वात् । ‘पुत्रं विना गत’ इत्यादौ पुत्रादि-
पद लक्षणवा पुत्रगमनादिपरम् । विनापदबोध्यतदभावश्च समानकालीन-
त्वादिसम्बन्धेन गमनेऽन्वेति । समानकालीनत्वपटक कालनिष्ठ स्वाधिक-
रणत्वमनवच्छिन्न बोध्यम् । अतो गमनादिकाले तदनधिकरणदेशावच्छे-
देन गमनाद्यभावसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः ।

केचित्तु = उक्तस्थले असाहित्यमेव विनापदार्थः । तस्य च गमनादि-
कर्तर्यन्वयः । असाहित्यं च स्वकर्तृकसमभिध्याहृतगमनादिक्रियासमानकाली-
नतादृशक्रियाकर्तृत्वरूपसाहित्याभावः, क्रियान्वयिस्वकर्तृकतादृशक्रियाकालीन-

त्वाभाव एव वा विनार्थ । कर्तृत्वे पुत्रादेराधेयत्वेनाशय । विभक्ति
साधुत्वार्थैव । अस्तु वा आधेयत्व द्वितीयार्थ । सप्तम्या आधेयत्वार्थकत्वे
ऽपि न तत्र सप्तमीप्रसक्ति , तस्या कारकविभक्तित्वेन क्रियान्वयिस्वार्थ
बोधकत्वात् । अत शेषपट्टीप्रसक्त्या ताभेवोपपदविभक्तिःद्वितीया द्वाघत
इति “ सर्वा उपपदविभक्तय पठ्यपनादिका ” इत्यस्याऽविरोध इति ।
विनासमानार्थकयो ‘ ऋते ऽ तरेणे ’ ति निपातयोरपि दर्शितैव रेति ।
एव विनायुक्ततृतीयापञ्चमीस्थले ऽपि ।

मर्यादाभिविध्यर्थकयावच्छब्दयोगेपि द्वितीया दृश्यते , तत्र मर्यादा
र्थको यावच्छब्द — “ आरभ्य तस्या दशमी तु यावत्प्रपूनयेत्पर्वतराज
पुत्री ” मित्यादौ । मर्यादा—सीमा, कालरूपा दशरूपा च । कालनिष्ठ
सत्त्व च, तत्कालनिष्ठ समभिव्याहृतकालप्रागभावानधिकरणस्वप्रागभावाधि
करणैस्त्वसजातीययावत्कालवृत्तिसमभिव्याहृतक्रियानाधिकरणत्वम् । एव
चोत्तरस्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियाया शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमात्व
निरूपकत्व प्रत्याश्रयते । तावतैवार्थत शुक्लदशम्या मर्यादात्वं लभ्यते ।
तन्निष्ठसीमात्वनिरूपकत्व च तदवृत्तित्वे सति कृष्णनवमीप्रागभावान
धिकरणशुक्लदशमीप्रागभावाधिकरणतिथिकूटव्यापनत्वम् । तावता योऽश
तिथ्यधिकरणकपोऽङ्गपूजारूपस्यैककर्मणो विधेयतया लाभ । व्याप्य
कालसमुदाये सजातीयत्वविशेषणा पूजायामुक्तविशेषगदयाकातदण्डादिसमुदा
याव्यापकत्वेपि न बाध । अवयितावच्छेदकरूपेण सजात्यस्य विव-
क्षणाद्भुक्तस्थले च तिथिमित्यस्याभ्याहारेण दशमीपदार्थतावच्छेदकस्य तिथित्व
घटितत्वेन वा श्रावणपदार्थान्वयितावच्छेदकतया तिथित्वभानात्तेन रूपेण
दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात् ।

तिथिश्चाऽखण्डकालविशेषरूपा, न तु चन्द्रमण्डलकलारम्भाद्यनुगुण
क्रियाप्रचयेरूपौ , पूनायास्तावत्क्रियावृत्तित्वासम्भवात् । अत्र च प्रागभाव
एव यावत्पदार्थ । द्वितीयार्थ प्रतियोगिःध्वमनुवागिव वा । तत्र तत्र
कृत्यर्थदशम्या अशय । तावता दशमीप्रतियोगकप्रागभावलाभ ।
तस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासम्बन्धेन पूजारूपसमभिव्याहृतक्रिया-

यामन्वये । व्यापकत्वं च स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक
पूजाविशेषत्ववत्त्वम् । स्वाधिकरणत्व च, स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभावा-
वच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेषणतासम्बन्धेन ।

एतेन कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्यान्यावर्तकतया ।
स्वामान्यभेदानिवेशे भाविकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वभादाय नाप्रतिद्धि
तथा सत्यपि तत्तद्दशमीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृष्णनवमी
प्रागभावावच्छिन्नभेदवत्त्वसम्बन्धेन तत्प्रागभावाधिकरणत्वात्तते , न चैव
मपि व्यवहितपूर्वकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदघटितसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्व
कृष्णनवमीपूर्वतिथीनामपि तत्तद्दशमीप्रागभावत्वत्वात्तदधिकरणतिथिव्यापकत्व
पृथाया न सम्भवतीति वाच्यम् , स्वावच्छिन्नकृष्णनवमीप्रागभावानधिकरण
त्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदरथैव प्रागभावसम्बन्धे निवेशनीयत्वात् । स्वा
धिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि तादृशावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वा
वच्छिन्नस्य भेद । अतस्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे यत्कि-
ञ्चिद्दशमीप्रागभावाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायापसिद्धिवार-
णाय विशिष्य तत्प्रागभावरूपस्वपदार्थस्य सम्बन्धमध्ये प्रवेश्यतयाऽननुगम इति
निरस्तम् ।

देशरूपा सीमा च, 'काशीत कौशिकी यावद् याती' त्यादौ ।
तत्र कौशिक्या गमनसीमात्व प्रतीयते । तच्च, काशीपूर्वकौशिकीपश्चिम-
देशव्यापकगमनानधिकरणत्वम् । यावत्पदेन च कौशिक्यनधिकरणत्वे
सति काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्व गमने प्रत्याप्यते । तत्र द्विती-
याथो ऽवधित्वमवधिमत्त्व वा पूतीच्चाद्यन्वयि । निष्कर्षं, पूर्ववत्स्व-
यमूनीय ।

अभिविध्यर्थो यावच्छब्दः 'कार्तिकमारभ्य चैव यावच्छीत भवती'
त्यादौ 'काशीत पाटलीपुत्र यावद् वृष्टो देव' इत्यादौचाभिविधिस्तत्पर्यन्ता-
भिन्यासि । एव च प्रथमे कार्तिकपूर्वकालोत्तरचैतोत्तरकालपूर्वकालव्यापक-
त्व चैतोत्तरकालाऽभुक्तिवसहित शीतभवने, द्वितीये च काशीपश्चिमदेश-
पूर्वपाटलीपुत्रपूर्वदेशपश्चिमदेशव्यापकत्व पाटलीपुत्रपूर्वदेशाभुक्तिवसहित वृष्टौ

यावत्पदेन पूत्याय्यते । विशेष पूर्ववत् । यावच्छब्दसमानार्थक आच्छब्दस्यले
ऽपि दर्शितैव रीतिरवसेया । तद्योगे च पञ्चमी साधु ।

‘यशमनु पूर्वार्थ’ दिस्यादावनुशब्दार्थ कारकत्वरूप हेतुत्वम् ।
“अनुर्लक्षणे” इत्यत्र कर्मपूर्वचनीयसशाविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य कारक
हेतुपरत्वात् । तत्र च यशान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः । हेतुतायाश्च
निरूपकत्वसम्बन्धेन वृष्टाश्चय । जन्यत्व वा अनुशब्दार्थ । तत्र निरूपकत्व
रूपद्वितीयार्थस्य यशान्वितस्यान्वय । जन्यतायाश्चाऽऽभयत्वसम्बन्धेन वृष्टा
वन्वयः ।

“अन्वर्जुन योद्धार” इत्याभापूरुकरूप हीनत्वमनुशब्दार्थ । अर्जु
नावधिकत्व द्वितीयान्तार्थ , तस्य चापकषे ऽन्वय । अवधित्वस्यापादानता
रूपत्वे ऽपि क्रियान्वयामावाप्त पञ्चमीप्रसक्ति “अस्मादय दीर्घ” इत्यादौ
‘भवती’ त्यस्याभ्याहारेणैव पञ्चम्युपपादनात् । अत एच्छब्दपवादतानिर्वाह ।

“वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् , मातर प्रति साधु , यो मां प्रति स्यात् ,
वृष वृक्ष प्रति सिञ्चती” त्यादौ “लक्षणेत्य भूते” इत्यादौ यानुशब्दकर्म
पूर्वचनीयसशकपत्यादि शब्देषु प्रथमे परिचायकत्वरूप लक्षणत्व परिचेपत्व
रूप लक्ष्यत्व वा कर्मपूर्वचनीयार्थ । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनशानाद्दृष्टास्य
परिचायकता । द्वितीयार्थश्चाधेयत्व निरूपितत्व वा । द्वितीये साधुत्व प्रियका
रित्वम् , साधुत्वघटकक्रियान्वयी सम्बन्ध कर्मपूर्वचनीयार्थ । सम्बन्धान्वयि
प्रतियोगित्व सत्तिरूपकत्व वा द्वितीयार्थ । तृतीये भाग स्वत्वाभय
पूर्वात्प्रथमं । तदन्वयी सम्बन्धो द्वितीयार्थ । इत्थ चाऽस्म
त्प्रथमी यो भाग स्यादिति बोध । चतुर्थे कर्मण्येव द्विती
या , गत्ववाच एव सहाणलम् , प्रतिश्च निरर्थक , ‘गृहे गृहे ऽथा’
इत्यादाविव व्यापकताया द्विरुक्तिरुल्लभ्यत्वात् । प्रतिशब्दस्य व्यापकतायैरत्वे
ऽपि तार्थक्येन ‘गृह व्याप्नुवते ऽथा’ इत्यादाविव द्विरुक्तिरेव न
स्यत् ।

न च प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतायैरत्वेन ‘प्रतिदिनमपीत’ इत्यादौ
वचनम् । द्विरुक्तिरेव ‘वृष वृष सिञ्चती’ त्यादौ वचनमिति प्रशब्दे

“सम्बन्धेनान्वतरवैयर्थ्य” मिति न्यायाद्द्रव्योरेव व्यापकताबोधकत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् ; ‘प्रतिमासमधीत’ इत्यादावव्ययीभावे हि प्रथमातिरिक्तविभक्ते-
रुपाधुत्वेन प्रतिशब्देन मासप्रतिव्यपकत्व क्रियाया बोध्यते । विभक्तिः
साधुत्वार्था । ‘वृक्ष वृक्ष प्रतिशिञ्जती’ त्यत्र तु श्लोके द्वितीयार्थकर्म-
त्वावच्छेदप्रकृत्यर्थवृक्षविशेषितव्यापकता बोधयितु न शक्यते । एकविशेष-
णत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वे व्युत्पत्तिविरोधात् । कर्मत्वसम्बन्धस्यैव च
व्यापकताघटकत्वेन स्वीकरणीयतया वृत्त्यनियामकस्य तस्य तथात्वासम्भ-
वाच्च । तस्य श्लोककर्मत्वे आश्रयतासम्बन्धघटितव्यापकताप्रत्याख्यानमपि न
सुगम्यते, प्रकृत्यर्थसुवधेयोरन्तरा नञर्थातिरिक्तभानस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्,
“नामूढस्येतरोत्पत्तेः” “नानुपमृष्ट्य प्राप्तुंभावा” इत्यादी नञर्थमाहस्य
पञ्चम्यर्थहेतुताया विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वेनान्यथात् । तस्मा-
द्व्यतिरनर्थक एव । द्विरुक्तान्वये तात्पर्यवहाद्य सेचनकर्मत्वे वृक्षादेर्न्याप-
कत्व संसर्गतयैव मासते ।

यदि च ‘वृक्ष प्रति शिञ्जती’ त्यादादुपसर्गस्य प्रतेवाङ्ग्यो घोष्यो
वा कश्चिन्न्यो ऽर्थः, तदाऽस्तु स एवाशपि तदर्थः । अत एव तस्यैवा-
स्यापि प्रतिशब्दस्य प्रयोगो नानर्थः । वस्तुतः अनर्थकयोः कर्मप्रक-
चनीयाऽधिपरिच्छेदयोः प्रयोगवत्तादृशप्रतिरेपि प्रयोगस्य प्रयोजनान्तरानुपप-
त्तिश्चिन्त्या । प्रतेर्यत्र व्यापकतार्थकत्वम्, तत्र ‘प्रतिवृक्ष शिञ्जती’ त्यव्य-
यीभावसमास एव नियतः । तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमासविधेर्विभाषाधि-
कतीयताविरहेण नित्यत्वात्, अतो वीप्सया ‘प्रतिवृक्ष शिञ्जती’ तिव-
द् ‘वृक्ष प्रतिशिञ्जती’ तिन प्रयोगः । यत्र व्यापकत्वार्थकेनाव्ययेनाव्य-
यीभावसमासस्तदुत्तर सर्वत्र प्रथमा विभक्तिरेव । न तु ‘उपकुम्भे
गच्छती’ तिरत् ‘प्रतिघटे ऽधा’ इत्यादिरपि प्रयोगः, उक्त-
युक्त्या तत्र प्रतिना ऽधादौ गृहादिव्यापकताया बोधयितुमशक्यत्वात् ।
तदाधारतादिरूपसत्त्वाद्यर्थे च समासार्थस्य गृहादिव्यापकत्वस्याभयतासम्ब-
न्धेन तदर्थस्य व्यापकरूपधर्मिणो वा ऽभेदसम्बन्धेनप्रचये ‘मेवत्ये घटः,
घटवृत्ती घट’ इत्यादिप्रयोगवारणाद कल्प्याया. सप्तम्यर्थाधारतामाह
आश्रयत्वसम्बन्धेनाभेदसम्बन्धेन वा प्रकृत्यर्थानन्वयव्युत्पत्तेर्विरोधात् ।

‘उपकुम्भे निधेहि, उपकुम्भादागत, ‘उपकुम्भेन कृत’
इत्यादौ च विवक्षितस्याधारत्वापादानत्वकर्तृत्वादौ कुम्भसमीपदिग्धेयता-
सम्बन्धेनान्वयस्थापेयत्वाद्) निरूपितत्वसम्बन्धेन तदन्वयस्य वा बोधे न
कश्चिद्ध्युत्पत्तिविरोध इत्युपपद्यन्ते तथा प्रयोगा इति ध्येयम् । ‘स्वा
य मा चान्तर’ त्यादौ “अन्तरान्तरेण युक्त” इति द्वितीयाया
निरूपितत्वमर्थः । तस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वे ऽन्वयः । एवमन्व
सापि, तदर्थस्तूत्रदिशा स्वय परिच्छेद्य ॥

॥ इति द्वितीयाविभक्तयः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कारकपिभक्तिवृत्तीयायाः क्रियात्रयि कर्तृत्वा करणत्रय चार्थः,
“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्यनुशासनान् । कर्तृत्वं च मुख्य क्रियात्रयूल
वृत्तित्वे । सा च कर्माख्यातसमभिव्याहृते ‘चैत्र पचती’ त्यादौ
क्रियाविशेष्यतया ऽऽख्यातेन प्रतिपाद्यते, चैत्रेण पच्यते, शप्यते’ इत्या
दिकर्मभावाख्यातस्थले च क्रियाया विशेषणतया वृत्तीयाया सा प्र-
त्याप्यते ।

यत्तु तत्राप्यन्यातापं एव वृत्तिः, वृत्तीवार्थभाषेयत्वम्, तस्य
धात्यातापवृत्तिविशेषणप्रधान्यस्य कुत्रश्च क्रियाविशेषणतया । तथा वृत्तिवो-
धने धात्मनेपदस्वरस्याख्यातस्य यगादि समाभिव्याहारज्ञानमपेक्षितम् ।
- ‘पचति, पचते’ इत्यादौ तथा तदन्वयवाक्येणात् । ‘चैत्रेण शप्यते,
शप्यते’ इत्यादौ तृतीयाया आधेयतापंकार इत्युक्तेः इति न तत्करणम
विश्रामि ॥

तत्र । 'चैत्रेण पत्र' मित्यादौ तृतीयायाः कृत्यर्थकतायाः
 भावद्वयकात्वात् । तत्र कृत्यर्थकारण्यताविरहेण कृतश्च कर्तृकर्मवाचकत्वेन
 कृत्यर्थकताविरहात् । यदि च-कर्तृकृत कृतवैव शक्तिर्न तु विशिष्टे,
 शक्तिरित्यादौ त्वाभ्रयार्थकतायाः कृत कृतत्वत्वेन तत्र कृत्यन्वयादेव कर्तृत्वम-
 सम्भवादित्युच्यते ! तथापि कर्मकृत कृत्यर्थत्वमप्रसक्तमेव । उक्तप्रत्य-
 यस्य क चित्कर्तृवाचकत्वे ऽपि 'चैत्रेण पाप्यः, दुष्पचक्षेत्रेणौदनः,
 चैत्रेणौदनस्य पाक' इत्यादौ कृता न कृतिबोधकत्वात् । तत्र कृति-
 बोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिवाचकत्वमावश्यकम् । एव च 'चैत्रेण
 पच्यत' इत्यादावपि तृतीयैव कृतिर्बोध्यते । तत्र चैत्रादेः सम्बन्ध
 एवाधेयत्वमित्यत एव निर्वाहे कृतावधेयत्वस्य विशेषणतया भानोपगम-
 स्यानुचितत्वात् । तथा सति तत्सर्गास्यापि विषयताकल्पनाधिक्यात्
 सादृश्यावयवज्ञानपटितशान्दसामान्यानधिकोपस्थितिनिवेधेन च गौरवात् ।

अथ तत्र कृतस्तृतीयार्थतोपगमे 'चैत्रेण पच्यते न चैत्रेण' इत्यादौ तृतीयान्तार्थ-
 मैत्रीयकृतेरभावः पाके ऽन्वेतीत्युपेयम् । तस्याश्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावो
 मैत्रकर्तृकपाके ऽपीत्यतिप्रसङ्गः । जन्यतायाश्च कृत्यनियामकतया तत्सम्बन्धा-
 वच्छिन्नाभावः प्रतिद्वयमेव न । मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वाभावस्य कर्मणि
 तण्डुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा । अधेयत्वस्य
 तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृतावङ्गीक्रियते । न च तथा सति
 मैत्रचैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रीयपाककृतौ मैत्रकृतित्वाभावसत्त्वात् 'मैत्रेण
 न पच्यत' इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, 'मैत्रेण न पच्यत' इत्यत्र
 वर्तमानपाकानुसूलकृतित्वावच्छेदेन मैत्रकृतित्वाभावबोधनात्, उक्तस्थले
 च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रकृतित्वसत्त्वात्तादृशवानयामागम्यात् !
 वर्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया च 'चैत्रेण पश्यते ऽपच्यत न तु पच्यत'
 इत्युपपद्यते, क्रियाविशेषस्य तथात्वात् । यदा मैत्रेणान्यत्क्रियते न तु
 पच्यते, तदा 'मैत्रेण न पच्यत' इति प्रयोगश्च । न चाख्यातेन कालस्य
 कृतिविशेषणतया बोधनात्कालविशेषविशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया
 तदवच्छेदेन नञाऽभावः शक्या बोधयितुम्, न तु कालक्रियाविशेषोभयविशेषित-

वृत्तित्वावच्छेदेन कर्मप्रत्ययस्यले, क्रियायाः कृतिविशेषणत्वाभावेन तद्वर्धितं धर्मस्थान्वयितावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम् ; क्रियाविशेषणघटितधर्मस्यान्वयितानवच्छेदकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसर्गं तथा भानसम्भवेन सामञ्जस्यात् । न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव विशेषणसम्बन्धे भासते इति नियमः । तथा सति 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः' इत्यादौ सप्तच्छदपुष्पोत्पत्तित्वादेः शरद्वृत्तित्वाद्यन्वयितानवच्छेदकत्वात् आख्यातान्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तित्वाद्यवच्छेदेन च शरद्वृत्तित्वान्वयतायादवच्छेदकावच्छेदेनान्वयानुपपत्तेः । अन्यायेतावच्छेदकसामानाधिकरण्यात्तत्रैव च तदन्ययोपगमे 'शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः, शरदि पुष्प्यन्ति धम्पका' इत्यविशेषेण प्रयोगापत्तिः । यदि च तत्र शरत्सम्बन्धः सप्तच्छदविशेषणतया भासते न पुनराख्यातार्थे धातुमात्रार्थे वा पुष्पोत्पत्तौ, अत एव तत्र कारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तर स्वातन्त्र्येण सप्तमी शर्ववर्मणा अनुशिष्टा । एव च क्रियानिमित्तत्वरूपकारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वेन पुष्पोत्पत्तिनिमित्तत्वरूपाख्यातान्तार्थस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन शरत्सम्बन्धेष्वन्वय उच्यमान्तव्य इति कारकत्वस्याख्यातार्थत्वाभ्युपगमे ऽपि "शीतल सरो ऽवगादवतो निदापदुस्त व्यपैती" त्यादाविवोदेषविधेयभाष्यमहिम्नोदेषविशेषणेन शरत्सम्बन्धेन विधेयभूतपुष्पोत्पत्तेः प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य संसर्गमर्थादया भानमौत्सर्गिकमिति धम्पकादिपुष्पोत्पत्तौ शरत्सम्बन्धनिमित्तकत्वाभावाभौत्सर्गितिप्रसङ्ग इत्युक्तस्तरेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयं

भावात् । न चावच्छेदकवच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टतुद्धौ विशेषणशे भानमसम्भवदुक्तिरुम्, 'घटे द्रव्य' मित्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वदिमत्त्वतुद्धौ द्रव्यत्वादिविशेषणस्य स्वरूपत एव भानादिति वाच्यम्; तादृशशब्दबोधे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाऽभेदसम्भवेन विशेषणत्वात् । घटत्वादिविशिष्टे द्रव्यत्वादिविशेषणकतादृशप्रत्यक्षेऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वभानानुपगमे क्षतिविरहात् । तथा च 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यादौ पाककृत्तित्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेऽपि अर्थलभ्यतादृशदमावच्छिन्नत्वस्य ससर्गाशे भान निरासाधमेवेति चेन्न,

'मैत्रेण न पक' इत्यादौ कृतौ मैत्रादिकृत्तित्वाभावबोधसम्भवेन कृत्तित्वजन्यत्वस्य तृतीयार्थता स्वीकृत्य क्रियाया मैत्रादिकृत्तित्वजन्यत्वाभावबोधस्य अधस्यमुपगत यतया 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यादावपि तद्व्योधापगमेन सामञ्जस्यात् । न च यदा मैत्रं सुप्तस्तदा 'मैत्रेण पश्यते न तु पच्यते' इति प्रयागानुपपत्ति, मैत्रकृत्तित्ववर्तमानकृतेरपि इत्या तादृशकृत्तित्वत्वाभावाप्रत्यायनासम्भवात्, वर्तमानत्वाविशेषिततदीयकृत्तित्वजन्यत्वाभावाप्रत्यय च वाधितत्वादिति वाच्यम्, आख्यातार्थवर्तमानत्वोदेनञ्जमभिध्याहारस्थलेऽभवाद्येवाऽन्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा 'विनष्टघट न पश्यती' त्यादौ तादृशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाद्यप्रसिद्धयाऽन्वयबोधानुपपत्ते । प्रकृते च मैत्रीयवर्तमानकृत्यप्रसिद्धावपि वर्तमानकालवच्छिन्नतत्रजन्यत्वाभावात्स्यैव पाके प्रतीत्या सामञ्जस्यात् । पाकत्वाद्यवच्छेदेनैव मैत्रादिकर्तृत्वाभावबोधोपगमान्मैत्रादिकर्तृत्वाकदशायामन्यकर्तृत्वापाके मैत्रादिकर्तृत्वाभावसत्त्वेऽपि 'न पच्यते मैत्रेण' इत्यादयो न प्रयोगा । यत्र मैत्रेणादन पच्यते न तु तेमनम्, तत्र 'मैत्रेण न पच्यते तेमन' मित्यादिप्रयोगनिर्वाहाय तेमनपाकत्वाद्यवच्छेदनैवाभावान्वयबोधोपगम्यते, न तु शुद्धपाकत्वाद्यवच्छेदेन, वाधितत्वात् । यथा च तेन स्त्रेणशब्दादनुपस्थितानपि तदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तद्योपपादितभाषेयत्वस्य तृतीयार्थत्ववादिनैव ।

'घटेन न पच्यते' इत्यादयः प्रयोगा 'आकाश न पश्यती' त्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमा एव म तस्य । अचतनस्य काष्ठस्यात्यादेरपि कर्तृत्वविवक्षया

‘काष्ठ पचति, स्थाली पचती’ त्यादिवत् ‘काष्ठेन पच्यते स्थाल्या पच्यत’ इति प्रयोगात् । तत्र व्यापाररूपे कर्तृत्वे तज्जन्यत्वरूपे तत्कर्तृत्वे वा तृतीयाया लक्षणा । एष ‘चैत्रेण ज्ञायते, इष्यते, गम्यते’ इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आश्रयत्वरूपे कर्तृभवे वा, ‘नश्यते घटेने’ त्यादौ प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वे अनुयोगित्वरूपे कर्तृमये वा लक्षणा । कर्तृपदमपि व्यापारादिमत्त्वचेतनादौ भाक्तमव, अचेतनादौ स्वरसत. कर्तृपदाप्रयोगात् । अत एव च कृञो यत्रवाचकत्वम् ।

न च यत्रयत एव कर्तृपदार्थत्वे “कर्तृकरणशोस्तृतीया” इत्यादौ कर्तृपदस्य मुख्यार्थव्यागे युक्तिविरहात् अचेतन क काष्ठादिवाचकपदयोगे कर्तृप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यम्; सूत्रस्य कर्तृपदाना “स्वतन्त्र कर्ते” ति सूत्रकृपरिभाषित कर्तृपरत्वात् । अन्यथा तत्प्रणयननैयर्षप्रसङ्गात् । स्वतन्त्र च कारकात् स्वव्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वम् । ‘काष्ठं पचती’ त्यादौ स्वातन्त्र्यविवक्षया काष्ठादे कर्तृवम् ।

न च स्वातन्त्र्यविवक्षणेऽपि पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकुलव्यापारवतामेवा मन्यव्यापारानधीनक्रियानुकुलव्यापारवत्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य वास्तविकस्थाभावात् तद्दोषविविभक्तीनामप्रामाण्यदुर्गारमेवेति वाच्यम्, समभिव्याहृतक्रियाकारणान्तव्यापारानधीनतत्क्रियानुकुलव्यापारस्यैव तत्क्रियावाचकपदसमभिव्याहृतविवक्ष्यर्थत्वात् । अनधीनान्तविशेषणप्रयोजनं च, ‘चैत्रेण काष्ठे, स्थाल्या पचती’ त्यादिस्थल ‘चैत्रेण स्थाली काष्ठानि पचती’ ति प्रयोगात्प्रतिपादनम् । यत च ‘चैत्रेण पचति काष्ठं पचती’ त्यादौ समभिव्याहृतकारणान्तराप्रसिद्धिप्रधानधीनान्ताविशेषणं न प्रतीयते एव, तन्निरर्थं एव तत्र लभ्यते. न्वत यत्रकल्पतरुत्वत्पत्नात् । विशिष्टानस्यकशक्त्या विशेषणानिपवचशेषजननात् ।

न च ‘चैत्रेण पचयती’ त्यादौ देवुकर्तृत्वमभिव्याहृतस्य कर्तृत्वे तृतीयानुपपत्तिः, कर्तृव्यापारस्य समभिव्याहृतव्यापाराधीनता

दिति वाच्यम् ; तत्र प्यन्तप्रतिपाद्यपाचनार्थिक्रियायाभेव हेतो कारकतया स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य पच्यादिक्रियाया कारकान्तरव्यापारानधीनत्वात् । स्वतन्त्रप्रयु-
ञ्जानस्य पुत्रो व्यापारमण्डुलकयणादिवत्पाकादावन्यथासिद्धतया न कारण-
मिति पाकादिप्रयोगव्यापारवत्त्वे ऽपि तस्य तत्क्रियाकारकत्वाभावात् ।
अत एव ' चैत्रेण मैत्रेण पाचयती ' त्यादौ ' चैत्र पचती ' ति न
प्रयोगः ।

न च ' पञ्चभिर्हलैः कर्षति गृही ' इत्यादौ भूमिलेखनरूपवृद्ध्यादिका-
याया स्वतन्त्रकर्तृन् पशुञ्जानस्य ग्रहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारा-
दिना ऽभिधानासम्भव इति ' कर्षती ' ति न स्यात् , ' कर्षयती ' ति च
स्यादिति वाच्यम् ; तत्र कृषे. प्रतिविधानार्थत्वात् । उक्तं च—

“ याजका यजन्तीति—यजिद्देवि-प्रक्षेपार्थः ।

पञ्चभिर्हलैः कर्षती ति—कृषि. प्रतिविधानार्थं ” इति ।

यजिर्देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागेच्छाविशेषरूपार्थे मुख्यतया तत्र च यज-
मानस्यैव कर्तृत्वया हवि. प्रक्षेपरूपलक्ष्यार्थपरत्व दर्शितम् । तत्र च ऋत्वि-
जाभेव स्वातन्त्र्यम् । होतृत्वत्तपि हवि.प्रक्षेप एव हुधातेरर्थो न तु
तादृशफलावच्छिन्नस्वारा । तथा सति ऋत्विजस्तत्र स्वतन्त्रकर्तृत्वाविरहेण
होतृवदेन प्रतिपादनासम्भवात् । धात्वर्थतावच्छेदकफलकर्तृत्वमेव कर्तृत्वस्य
येन प्रतिपाद्यत इति ऋत्विजि होतृत्ववहारो न यद्वरि । अतः प्रति-
प्रहीतृव्यापारो न स्वत्यजनक , तथा सति तत्र दातृत्ववहारापत्तेरिति तु
जीमूतपाहन ।

अथास्तु ' चैत्रेण मैत्रेण पाचयती ' इत्यादौ स्वतन्त्रव्यापारस्य ह्यु-
कर्तृ व्यापाराधीनत्वे ऽपि दर्शितरीत्या तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वनिर्वाहः , तथापि
तदाचक्षपशेत्तर तृतीयानुपपत्ति , कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधानादिति चेन्न ;
कर्तृत्वनिर्वाहकत्वसम्भवेन पाकाद्यन्यथिनो हेतुकर्तृ व्यापारस्य णिजप्रत्ययेन स्वत-
न्त्रकर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधानात् । कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारस्य
णिजप्रत्ययमतेऽपि आश्रयोपरत्तस्य कर्तृत्वस्याऽऽयतो भानानिर्वाहण कर्तुरनभिधाना-

तृतीयोपपत्ति । आख्यातस्य धर्मवाचकत्वे ऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधानस्याश्वतत्वात् 'चैत्र पञ्चमी' त्यादौ न तृतीया ।

न चैव मुख्यविशेषतया कृतिबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधानस्य विवक्षाया चैत्रेण पञ्चमीति स्यादिति वाच्यम्, आश्रयातिरिक्ताशे ऽविशेषणतया कृतिबोधनस्यैव कर्त्रभिधानरूपत्वात् । तथा तदभिधानं च लङ्कृतसमासानामेव । अत एव तैरेवाभिधानं कृत्तिकृता विदृतम् ।

इदं त्ववधेयम्—यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारभावा एव तृतीयादेरनुशासनम्, तथापि लाघवात्कृतिरूप एव कर्तृत्वे तृतीयादे शक्तिः । अनेतनव्यापारे निरुद्धलक्षणैव । अनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रमाहकत्वात् लाघवसहकृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्यापारे तत्सत्त्वे ऽपि गौरवेण शक्य सिद्धे । एव च कर्तृत्वरूपकृतिबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं न प्रतीयत इति तदन्तर्भावेन शक्तिकल्पने मानाभावः । व्यापारलाक्षणिकेन कर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेन व्यापारबोधनादेव पूर्वोक्तप्रसङ्गवत्त्वात् । अन्यथा तदन्तर्भावेन कृतिशक्त्यापि तादृशप्रसङ्गस्य दुर्वात्त्वादिति ।

'घटो जायते, ओदनं सिद्धयती' त्यादौ सत्कार्यसाद विद्वेषिणा नैषाधिकानां कारकत्वं कर्तृत्वं च घटोदनादेर्यथाश्रुतयज्ञानुसारेण दुरुपशामम्, मुख्यं च क्रियाकर्तृत्वम्, न क्रियानुसृतकृतिमात्रम् । एकक्रियाविषयक कृतितो यत्र नान्तरियक्रियान्तरनिर्वाहकालतत्कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात् । अत एव 'मत्तो भूतं न तु मया कृतं' मिति व्यवदेश इति । किन्तु तत्क्रियाविषयकत्वं मात तदनुसृतं साकृतिस्तदेव तत्कर्तृत्वम् । अ योद्देशेन नाराचक्षेपाद्यत्र ब्राह्मणवधस्तत्र मरणानुसृतस्य नाराचक्षेपरूपव्यापारस्य कृतिविषयत्वे ऽपि ब्राह्मणमरणानुसृतव्यापारत्वेन तस्याऽनाभसहितत्वात्तेन रूपेण कृतिरिष्यत्वं न तादृशव्यापारस्येति ब्राह्मणवधत्वेन कर्तृत्वं न तादृशव्यापारकर्तृरिति न तस्य सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् । अत एव सम्पूर्णप्रायश्चित्तप्रयोगस्य कर्तृव्यापारस्य लक्ष्यतमिप्रायेण दिगालभजे मणिकृता मरणोद्देशाननुशील-

मानत्वाऽऽद्यद्वाद्वाक्यविशेषणयोक्त्वादानमिति मिथ्याभिधानसङ्कति । मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्य व्यापारस्यावश्यं मरणानुकूलत्वापारत्वेन प्रतिसहितत्वात्तादृशरूपेण कृतिविषयत्वमिति तादृशविशेषणस्य विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाहकत्वात्तद्विशेषणवतो व्यापारस्य नियमन लक्ष्यत्वात्, तच्छून्यस्य चाऽलक्ष्यत्वनियमात् ।

अथ मरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापि व्यापारस्य यत्र स्वङ्गाभिधातत्वादिनैवेष्टसाधनत्वकृतिताप्यत्वधीविषयता न तु मरणानुकूलत्वविशेषितद्रूपेण, तत्र न मरणानुकूलत्वानिष्ठविषयिणी कृतिरिति तादृशव्यापारकर्तृत्वं वधत्वाविशिष्टकर्तृत्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाहकत्वम् ? यदि च मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमित्यस्य मरणानुकूलत्वेन कृतिविषयत्वमेवाऽर्थइत्युपेयते, तदा व्यापारे तादृशविशेषणस्य तत्कर्तृत्वे विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाहकत्वे ऽप्युक्तस्थले स्वङ्गाभिधातादौ तादृशलक्षणव्यगतिदुर्वारैव । तत्र सम्पूर्णप्रायश्चित्तस्य निर्विघ्नतया लक्ष्यताया आवश्यकत्वात् । न च विशेषणीभूतत्वनिष्ठोद्देश्यताकल्पविषयताभिरूपकत्वे सति व्यापारनिष्ठसाध्यताकल्पविषयतानिरूपकत्वमेव विशिष्टविषयकत्वं कृतरित्युपदर्शितस्थले ऽनुक्तस्तासम्बन्धेन मरणवैशिष्ट्यस्य साध्यतारूपकृतिविषयतावच्छेदकताविरहो ऽपि न विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्य मरणकामनाधीनकृतिविषयत्वरूपत्वेति वाच्यम्, 'ब्राह्मणं न ह-या' इत्यादौ धात्वर्थतान्छेदकस्य मरणस्य उद्देश्यकत्वसम्बन्धेन कृतावन्वयपराम्भव एव निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविधिविषयत्वसम्भवात् । व्यापारविशेषणनवोपस्थितस्य कृत्ये विशेषणतया अन्वयस्य व्युत्पत्तिरुक्तत्वात् ।

अथ मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तादृशनिर्धारणपक्षे ऽपि न शक्तिः, अन्योद्देशेन नास्त्यक्षेपस्यापि ब्राह्मणमरणोपधायकस्य नरकसाधनत्वात् । परं तु मरणप्रायश्चित्तविधेरैव तदविषयकत्वमुपपादनीयम्, सच्च मरणोद्देशेन तदनुकूलव्यापार कर्तृत्ववधाकस्य शब्दस्य तद्विधावन्तर्भाव एवोपपन्न इति चेत्, एवमपि ब्राह्मणमरणकामनया यत्र न तन्मरणा-

अन्यथासिद्धत्वात् । मरणोपलक्षितान्यकर्तृकखड्गाभिघातादिरूपवैरित्थं प्रत्येन
 श्वेनस्य हेतुताया वेदेन बोधित वात् । क्रियाजन्यकार्ये तत्क्रियानुकूलकृतहेतु-
 ताया नियमे ऽपि सङ्गाभिघातादावेव श्वेन कृतहेतुत्वात् । तथा चानिष्ट
 विदोपफलजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टपरणानुकूलत्व मरणजनकत्वमेव, न
 तु प्रयोजकत्वम्, अतो ऽदृष्टाद्वारकत्वं न तत्र निवेशनीयम् । कारणत्व
 पर्यन्तनिवेशलाभायैव वा तदुपादानम् । याद च विशष्टान्वयपरताया भेदे
 औत्सर्गिकत्वेन यद्यसाधनताशोधकभ्रुत्या विशेषणीभूतमरणसाधनतापि श्वेन
 स्य प्रत्याप्यते, तदापि श्वेनानुकूलकृतेमरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव । क्रि-
 याजनककृतैस्तेज-यजनकतानियमस्याप्रामाणिकत्वात् । अथान्योद्देशेन नाराच
 क्षेपकर्तृविशिष्टपिप्रयत्नकृतिमत्त्वघटितविशिष्टकर्तृताविरहे ऽपि यथाऽव्यव-
 ज-न्यपापप्रायश्चित्त तथा श्वेनकर्तृविशिष्टाकर्तृत्वात्पापार्द्धस्यावश्यकत्वादवत्व-
 दनिष्ठाननुबन्धित्वाद्यो दुर्वार एवेति चेन्न, अकामकृतेऽप्यर्धप्रायश्चित्त
 स्मरणं मरणावच्छिन्नधापारस्य अवयवतामन तर्भाव विशष्टजनककृतमव्य-
 सम्भन्धेन न्यूनपापे स्वतन्त्रहेतुत्वकल्पनात् तद्व्यवहारेन विशष्टाकर्तृ-
 श्वेनकर्तृविशिष्टजन्यपापानुत्पत्ते । न च लाघवेन मरणोपलक्षितधापार
 जनकत्वमेव प्रत्यासत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम्, श्रुत्यर्धधापादमला
 घवस्थाप्रयोजकत्वात् । वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वे ऽपि श्वेन
 स्य मरणजनकत्व विभ्यर्धधापप्रसङ्गेन मरण प्रति श्वेनस्यान्यथासिद्धताया
 एवोपगतत्वतया तस्य जनकतागर्भहिनस्यर्धतावच्छेदकरूपशून्यताया ऽपि
 सूत्रपादत्वात् । न च यदि सङ्गाभिघातजनकदृष्टव्यवहितस्य श्वेनस्य
 मरणे ऽन्यथासिद्धत्व तदा हतनकर्तृन्धापारो ऽपि तत्रान्यथासिद्ध स्यात् ।
 यच्च व्यापारो मरणे ऽन्यथासिद्धसाधनम्, तत्र तद्वेदु कृतिरेवान्यथासिद्धति,
 मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हेतु स्यादिति वाच्यम्,
 तण्डुलविभ्रन्त्यादिरूपफलव्यवहितस्यापि गुणादिप्रक्षेपस्य तत्करणदशाया पच
 तीत्यादिव्यवहारानुरोधेन यथा ऽनन्यथासिद्धत्व तथा सङ्गप्रक्षेपादिकर-
 णदशाया हन्तीति व्यवदेशानुरोधेन तत्र व्यवहितस्यापि मरणे ऽनन्यथा
 सिद्धत्वमवयवभ्रुपेयमिति सामञ्जस्यत्वात् । तण्डुलकरणदशाया पचतीत्या
 पभाववत् सङ्गादिनिष्ठाणदशाया हन्तीत्यव्यवहारात्तद्व्यापारो मरणे ऽन्य

यासिद्धतया न हिंसा । व्याघ्रमरणोद्देशेन कृतो यन्मार्पणादियथा तत्र
 दैवाद्गवादिमरणे ऽपि न हिंसारूपस्तथा न व्याघ्रादिहिंसारूपो ऽपि ।
 तत्करणदशाया हन्तीत्यप्रयोगात् । अतथात्वे ऽपि तन्मरणोद्देश्यवाद्दृष्ट
 द्वारकत्तन्मरणप्रयोजककृतिजन्यव्यापारस्यापि हिंसावत् पापजनकत्वाद्युक्तस्थले
 गोवधोभिन्नधने गोवधप्रत्यश्चित्ताचरणमित्यवधेयम् ।

एव च 'चैत्रेण पचती' त्यादौ निषयतापटितकर्तृत्वबोधनिर्वाहाय
 यथा कृतौ पाकादेरुपघायकत्वविपयित्वोभयसम्बन्धेनावय, विपयिताया
 सम्बन्धत्वे ऽपि उपघायकत्वनिवेश आवश्यक, पाकाद्यनिषयित्वस्थले
 'पचति, * पक्षती' त्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यवारकत्वात्, तथा 'चैत्रेण
 पच्यते' इत्यादावपि तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्वाविपयित्वोभयसम्बन्धेनावयो बोध्य ।
 कृतेर्जन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे जन्यत्वसम्बन्धमध्य एव स्वरूपकविपयत्व प्रवेश
 नीयम् । कृतिविपयत्वमेव ना तृतीयार्थं । स्वरूपकजन्यत्व विपय
 ताया सम्बन्धमध्ये ऽन्तर्भावनीयम् । 'काष्ठेन पचती' त्यादौ वर
 णत्व तृतीयार्थं । सच्च व्यापारवत्कारणत्वम् । व्यापारे कर्तृव्यापारा
 धीनत्व निवेशनीयम् । अन्यथा कर्तुरपि करणतापत्वा 'चैत्रेण
 पचति, काष्ठे चैत्रेण पचती' त्यादिप्रयोगापत्तेः । न च कर्तृश्रेष्ठादि
 रूपव्यापारस्य तदापहृत्यादिरूपव्यापाराधीनतया तद्विद्योत्पत्तये ऽपि कर्तुः
 कारणत्व दुर्भारमेवेति वाच्यम्, स्वभिन्नत्वेन कर्तुरिदानीयत्वात् । यौ
 केव पाकादिक्रिया चैत्रेण काष्ठादिना चैत्रेण तुषादिप्रक्षेपेण निष्पाद्यते,
 तत्र 'चैत्रेण चैत्रेण काष्ठे पचती' ति प्रसङ्गः समभिव्याहृतत्वं
 व्यापाराधीनत्वस्य तत्करणव्यापारे भानमुपगम्य वारणीयम् ।

न च समभिव्याहृतत्वं न्तर्भावेण तृतीयार्थत्वे कर्तृसमभिव्याहृतस्थले
 करणे तृतीयया अप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, तथापि 'देतो' इति सूत्रेण
 हेतुनामागम्यकर्तृतासम्भवत्, "धनेन तु विपयता यत्" इत्यादि
 षत् न हि ता करण तृतीयया निषयोभावात् । न नैवमुक्त

स्वले 'चैनस्तुपेण पचती' ति प्रयोगस्य 'हेता' विति सूत्रबलादापचापिष्टा-
पत्ति विनोत्तराभावात्समभिव्याहृतकर्षन्तर्भावस्य करणे स्वतन्त्रतृतीयानुशासन
स्यैव वा वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, उक्तस्वले पाके तुपष्टेणुक्त्वाभावनापेऽपि
'चैनस्तुपेण न पचति किन्तु दारुणैवे' ति प्रयोगोपपत्तये समभिव्याहृतकर्ष-
न्तर्भावेण तृतीयायाः शक्तिकल्पनाया आवश्यकत्वात्, तद्माहकतयैव कैले
तृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात् ।

"शरैः शातितपत्तोऽय" मित्यादौ तृतीयाया कारकविभक्तित्व एव
तदर्थाश्रितार्थकघातित्वादिपदेन समासस्य साधुतानिर्वाहाच्च । न च तृतीयाया
समभिव्याहृतकर्षन्तर्भावेण करणत्वार्थत्वे तत्र समभिव्याहृतकर्षभावात् अ-
कारकविभक्तित्व करणे तृतीयानुशासने ऽपि दुर्गारमेवेति वाच्यम्, एत-
दनुपेक्षेन तत्र कर्तुरभ्याहारणीयत्वात् ।

यस्तुतः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वे व्यापारवत्कारणत्वे च तृतीया
याः शक्तिद्वयम्, कर्तृसमभिव्याहारस्वले व्यापारवत्कारणत्वमात्र मती
यत्वे, कर्तृसमभिव्याहारस्वले च व्यापारे तद्व्यापाराधीनत्वमपीति सामञ्ज-
स्यम् । एव हेतुनिश्चिष्टतृतीयायाः "अकर्तृपूर्ण" इत्यनेन बाधनात्करणत्व
विवक्षाया 'धनवता ऋणेन बद्धोऽय' मित्यत्र तृतीयाया उपपत्तये करणे
तृतीयानुशासनस्यावश्यकता । कारणत्व च फलोपधानत्वरूपमेव करणतापद-
कम्, अन्यथा कुठारादिकरणकञ्चिदादौ दातादेरपि स्वरूपयोग्यतया
करणत्वापत्तेः । लिङ्गज्ञानस्यानुमितिकरणतामते 'धूमेन वाह्गनुमिनोमी'
त्यादौ धूमादिपद तज्ज्ञानपरम् । न्यासिषिष्टहेतुज्ञानस्य व्यापारस्वदि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाही परामर्श । स चात्ममनोयोगादिरूपानुमातृपुरुषव्यापा-
राधीन इति तस्य निवृत्तकरणत्वमत्रापि तमेव । धूमादिलिङ्गकवह्ननुमितौ
यत्र लिङ्गान्तराद् घटादिमान तत्र 'धूमेन घटमनुमिनोमी' ति न प्रयोगः ।
अन्वयितापच्छेदकत्रिपेयकानुमितित्वावच्छेदेनैवान्वयितावच्छेदकधूमादिपद
कज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्येन भासमानस्य करणत्वस्य निरूपकत्वमानोपगमात् ।
निरूपकत्व तु करणतामात्रस्य तृतीयार्थतायादिना प्राचा मते समर्थः ।

नव्यमते तु करणतानिरूपकत्वस्यैव नञर्याभावे प्रतियोगित्वेनान्वयानुरोधोक्तविर-
यन्तस्य तृतीयार्थतया प्रकार एवेत्यन्यदेतत् ।

परे तु—लिङ्गज्ञानस्य करणत्वेऽपि 'धूमेन वह्निमनुमिनोमी' त्यादौ धूमा-
दिपद मुख्यार्थपरमेन, 'हेता' विति सूत्रेण तत्र तृतीया, हेतुत्वस्य कार-
णतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपस्य तत्र विवक्षितत्वात् । जनकज्ञानविष-
यधूमादेश्चात्रुमिति कारणतावच्छेदकतया प्रयोजकत्वमक्षतमेव । उक्तसमूहात्-
म्बनस्थले ऽतिप्रसङ्गश्च वह्निविधेयकानुमितिन्वावच्छेदेन प्रयोजकतानिरूपक-
त्वभानाम्बुपगमेन वारणीय । यस्तुतो जनकतावच्छेदकनिष्ठप्रयोजकतानि-
रूपकत्व कार्यस्यैव कार्यतावच्छेदकस्याप्यक्षतम्, प्रतीतिशाक्षिक च । तथा
चानुमितिविशेषणतत्तद्विधेयकत्वरूपमुबन्तार्थ एव तृतीयार्थावय उपगम्यते ।
समूहात्म्बनानुमितिनिष्ठघटादिविधेयकत्वस्य धूमाद्यप्रयोज्यतया नोक्तातिप्रस-
ङ्ग । 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि न घटेने' त्यादावनुमितौ घटादिप्रयोज्यत्वा-
भावो नात्वेति । अपि तु ननोऽसत्त्वे प्रतिभोग्यत्ववित्त्व यत्र तत्र वह्न्या
दिविधेयकत्व एव, अतो यत्र धूमादिलिङ्गक वह्न्यनुमितौ घटादिरूपलि-
ङ्गाधीन द्रव्यत्वादिभान तत्र 'धूमेन वह्निमनुमिनोमि, न घटेने' ति
प्रयोगोपपत्ति । सन्मूहात्म्बनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्यत्वाभा-
वस्याऽसत्त्वे ऽपि वह्न्यादिविधेयकत्वे तदबाधात् । न ह्यनुमितानपि
द्रव्यत्वादिविधेयत्वान्निष्ठस्य घटादिलिङ्गप्रयोज्यत्वस्य वह्न्यादाविविधेयक-
त्वान्च्छेदेनाभावो बोध्यत इति सम्भवति, प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्व विरहात् ।
एतेन अनुमितौ धूमादिलिङ्गज्ञानकरणकत्व तृतीयया प्रत्यास्यते, करण एव
तृतीया तन्नति मते प्रत्युक्तम्, उक्तस्थले ऽनुमितौ नञर्याभ्यययाम्य-
ताया अनुपपत्ते । वह्न्यादिविधेयकत्वे धूमादिज्ञानरूपकरणजन्यतावच्छेद-
कत्वतदभासौ तृतीयान्ततत्त्वर्थाभावाद्वतनम्ब्या प्रत्यास्येता इत्यपि न सत् ।
कारकविभक्त्यर्थस्य क्रियातिरिक्तेऽनन्ययात् । न च उक्तस्थले वह्न्या
दिविधेयकतावच्छेदेन घटादिरूपलिङ्गज्ञानजन्यतावनुमितिमत्वाभाव, पुर-
नित्यो नञा प्रत्यास्यते, तादृशानुमितिर्घटादौ वह्न्यादिलिङ्गत्वभ्रमदृश यो
प्रतिष्ठति वाच्यम्, 'धूमेन वह्न्यनुमानमिदं न घटेने' त्यादावनुमितौ
नञर्याभावोपपत्त्युपपत्तिरिति प्राहुः ।

'पर्वतो धूमेन वह्निमा' नित्यादौ क्रियायोगाभावाद्देतुतृतीयैव, तत्र शापकज्ञानविषयत्वरूप हेतुत्व ज्ञानशाप्यत्वरूप वा हेतुमत्त्वं तृतीयार्थं । हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु शापकपर्यायस्तथापि 'हेता' इति सूक्ष्महेतुपद न समभिव्याहृतनिरूपितहेतुतामालपरम्, अपि तु समभिव्याहृततज्ज्ञानान्यतरनिरूपितहेतुतापरमेवेति समभिव्याहृतवह्न्यादिज्ञानहेतुज्ञानविषयधूमादिपदादपि तृतीया सन्मुखेनानुशिष्यते । गुणहेतौ पञ्चम्या विकल्पेन विधापकसूत्रान्तरमध्यन्तरनिरूपितहेतुताविषयकमेव, अतो जाह्याद्बद्धो जाह्येन चेत्यत्र जाह्यस्य हेतुतावद्बद्धमाह्विमान् धूमेन वेत्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानहेतुता प्रतीयते । हेतुत्व च पूर्वोक्त प्रयोजकत्वमेव । गुणपद च न चतुर्भिर्ज्ञातिपरम्, धूमादिहेतौ तत्त्वासम्भवात् । न च तत्र धूमादिपदतज्ज्ञानपरमेवेति तादृशगुणत्वमेव वह्न्यादिहेतोरिति वाच्यम्, तत्र धूमादिपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वे ऽपि 'अज्ञानाद्बद्ध' इत्यादावभावरूपनन्धादिहेतोस्तथात्वासम्भवात् । नापि धर्मभावपरम्, गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन धर्मतदाऽऽव्यावर्तकत्वात् । समवायादिना धर्मत्व चाभावात्सप्राहकम् । नापि द्रव्याभितत्वम्, 'सत्त्वावान् गुणत्वा' इत्यादौ पञ्चम्यन्तस्यालाक्षणिकत्वपक्षे पञ्चम्यनुपपत्तेः । किन्तु कार्यस्य शाप्यस्य वाऽऽश्रये आभितत्वम् । जाह्यादे. स्वप्रयोज्यरन्धाश्रये धूमादेश्च स्वशाप्यवह्न्याद्याश्रये आभितत्वाद् गुणत्वम् । हेतौ तद्विशेषणप्रयोजनं च, 'पितु. पौण्ड्र्येन पुत्र जाहृतः' 'धूमस्य स्वस्मिन् सन्नेन पर्वतो वह्निमा' नित्यादौ पञ्चमीवारणम् । शापकत्व च तज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वम्, शाप्यत्वमपि प्रमात्र-व्यज्ञानविषयत्वम् । अतो वह्न्यादेर्व्याप्यताभ्रमेण धूमादिशापकत्वसत्त्वे ऽपि 'वह्निना वह्नेर्वा धूमवानय' मित्यादयो न प्रयोगाः ।

प्रमालं च 'यावद्भूमभिन्नत्वरूप विवक्षणीयम्, तेन 'धूमव्याप्यो वह्नि' इत्यादिज्ञानस्य वह्नित्वाद्यशे प्रमात्वमादाय नोक्तार्तिप्रसङ्गः । द्रव्यत्वादे प्रमेयत्ववच्छिन्नवह्न्यादिशापकत्वे ऽपि विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना वह्नित्वाद्यच्छिन्नशापकत्वे ऽपि च 'पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वाद् द्रव्यत्वेन ये' त्यादिर्न प्रयोगः । जन्ववितावच्छेदकवह्नित्वाद्रव्यत्वत्वादि-

ना ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयादिना बोधनात् तन्न तेन रूपेण ज्ञाप्य-
ज्ञापकभावविरहात् ।

एवं ज्ञाप्यबद्धयादिमन्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छिन्नज्ञाणे ज्ञापकत्व
ज्ञाप्यत्व वा प्रतीयत इत्यादि नियमः ; तेन 'पर्वतो बहिमान् महानस-
त्वात्तेन वे' त्यादयो न प्रयोगाः ।

अत्रेदमवधेयम् ; 'पर्वतो बहिमान् धूमाल् द्रव्यत्वान्नापि महान-
सत्वा' दित्यादौ नञा बह्वधादौ द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वाभावबोधने वाच्यः ;
तन्न प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य महानसादौ महानसत्त्वादिज्ञान-
ज्ञाप्यत्वस्य च (सत्त्वेऽपि) सत्त्वात् बहिहत्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञाप्यत्वस्य पर्वतादौ
महानसत्त्वादि ज्ञाप्यत्वस्य चाप्रसिद्ध्या नाभावप्रत्यायनसम्भव इति ज्ञानप्रयोज्यत्वं
ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूप समभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपित विधेयत्व-
ञ्च विशकलित पञ्चम्यर्थः ; विशिष्टलाभो ऽन्वयवलात् । एव चोक्त-
स्थले नञा विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्त्वादिज्ञानप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्या-
य्यते । तत्प्रयोज्यत्व च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नाविधेयताया प्रसिद्धम् । न
चैव 'पर्वतो बहिमान् न धूमा' दित्योदरपि प्रसङ्गः ; धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नविषयकज्ञानाप्रयोज्यतत्तद्बहिहत्वाद्यवच्छिन्नविधेयताया बह्व्यादाववाधित-
त्वादिति वाच्यम् ; पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितबहिहत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वावच्छे-
देन विधेयताया नञा ऽभावान्वयबोधोपगमात् । यन्न बहिहत्वावच्छिन्न-
विधेयतात्वमन्वयितावच्छेदक तत्रैव तदवच्छेदेनेतरान्वयः सम्भवति । अत्र
च बहिहत्वावच्छिन्नत्वाविशेषित विधेयतात्वमेव तथेति कथं तदवच्छेदेनामा-
षान्वय इति तु न शक्यम् ; पञ्चम्याद्यर्थविधेयताया बह्वधादौ बहिहत्वाद्य-
वच्छेदेनान्वयोपगमात्तदवच्छेदेन तदन्वये चावच्छेदकतद्रूपस्य तद्विशेषणाद्ये
धर्मिपारतन्वयेण प्रकारत्वात् । प्रकृते स्वरूपसम्बन्धरूपबहिहत्वाद्यवच्छिन्न-
त्वेन सहितस्य विधेयतात्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वात् । बह्व्यादिपदमेव
तदवच्छिन्नविधेयताशास्त्रज्ञानपरम् तदुत्तरमनुवादिप्रत्ययो विशेष्यतारूप-
सम्बन्धपर इति प्राचीनमते तु बहिहत्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्परस्यान्वयितावच्छे-
दकत्वमविरादमेव । विधेयतापारतन्वयसम्बन्धावच्छिन्नविधेयतात्वेन पञ्चम्या-

अर्थत्व स्वीकरणीयम् । तेन 'अयं जानाति, आत्मत्वाच्च द्रव्यत्वा' दित्यादौ विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाया प्रकृतविशेष्यतानिरूपितज्ञानविधेयताया द्रव्यत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वे ऽपि नावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्वया- ऽयोग्यत्वम्, सम्बन्धविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेना- भाववस्त्वबोधत्वात् ।

एवं ज्ञानप्रयोज्यत्वप्रविष्टं ज्ञानमपि तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकत्व विशेषितमर्थः, तेन समवायेन हेतुत्वपरस्य 'अयं बद्धिमान् तद्रूपान्न तु धूमा' इति प्रयोगस्य नायोग्यता । बद्धिविधेयताया सयोगेन धूम प्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्व सत्त्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारता शालि- ज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यावाधात् । सम्ब- न्धानशेषप्रतिधर्मस्थान्वयितावच्छेदकतया भाननियामकं तु तात्पर्यमेव; बह्वादिविधेयताया व्याप्त्यादिघटकाभावादिज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वे ऽपि 'पूर्वतो बद्धिमानभावा' दित्यादिर्न प्रयोगे, मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव निवेशनीयत्वादिति दिक् ।

'केन हेतुना, कस्मै हेतव' इत्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टे हेतुता बोधयित्वा मशक्या पौनरुक्त्यादिति तु न शङ्क्यम् । हेतुशब्दस्य स्वरूपयोग्यपरत्वात्, विभक्तेः फलोपधानपरत्वात् । 'दण्ड- बान् रक्तदण्डवा' नितिः तत् कार्यविशेषानुपरक्तहेतुताविशिष्टे कार्यविशेषो- परक्तहेतुताबोधे ऽनाकाङ्क्षताविरहाच्च । न चान्वयबोधसम्भवे ऽपि हेतु- शब्दप्रयोगवैयर्थ्यम्, फलोपधायकतालाभे स्वरूपयोग्यताया अर्थात्ताम- सम्भवादिति वाच्यम्; विभक्तेरन्वयार्थताया अप्यन्यत्र दृष्टत्वाद्देतुतापर- त्वनिश्चयार्थं तद्व्ययोगात् ।

'सद्व्यययोगे ऽपि साहित्यप्रतियोगिवाचकपदात् नृताया, "पुत्रेण सदागत" इत्यादौ । अथ यदि सद्व्ययार्थं समभिव्याहृतपदोपस्था- प्यक्रियासमानकालीनक्रियान्वयित्वम्, तदन्वयित्वं च समभिव्याहृतक्रि- याबोधकपदेन क्रियाया यादृश सम्बन्धः साहित्यान्वयिनि प्रत्यास्यते, तादृशतत्सम्बन्ध एव, स च 'पुत्रेण' इत्यादौ कर्तृत्वम्, 'दत्ता

सहोदनो भुज्यत' इत्यादौ कर्मत्वादिः तृतीयागोऽपि स एव सम्बन्धः,
 तथा च पुलकर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्व दधिकर्मक भोजनसमानका
 लीनभोजनकर्मत्वादिक पुरुषोदनादौ तत्र तत्र प्रतीयते इत्युच्यते ? तदा
 सहशब्देनैव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वबोधने क्रियापदवैयर्थ्यम् । द्विधा क्रियाभान-
 स्याऽनुपयुक्तत्वात् । क्रियान्वयिनि क्रियान्वयबोधस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेय-
 योरभेदेन निराकाङ्क्षतयाऽसम्भवाच्च । न च तत्तत्क्रियासमान-
 कालीनत्वमात्र सहशब्दार्थः, तस्य च क्रियापदोपरर्थापत्क्रियायामेवा-
 न्वय इति क्रियापदसहितसहशब्दादेवोक्तविशिष्टार्थलाभ इति न कस्यापि-
 वैयर्थ्यमिति वाच्यम्; एव सति 'पुत्रेण सहागत' इत्यादौ सहशब्दा-
 र्थस्य क्रियापदार्थान्वयित्वेनान्वयसापेक्षतया तेन सह पुलशब्दस्य समासा-
 सम्भवेन 'सपुत्र' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः । न ह्यत्र समासे सहायस्य
 प्राधान्यम्, येनान्वयसापेक्षत्वेऽपि समासो भवेत् । किं तु बहुव्रीहि-
 त्वादन्यपदार्थप्राधान्यमेवेति चेन्न । समभिन्वाहृतपदोपरस्थाप्यक्रियाकाल
 एव सहशब्दार्थः । तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थ एवान्वयः । तादृश-
 कालविशिष्टे नामार्थे क्रियान्वये च क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्व
 भासते । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिरिद्वत्त्वात् ।
 अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामञ्जस्यात् ।

अथ वा आगमनसमानकालीनागमनादिकमेव सहशब्दार्थः ।
 तस्य कर्तृत्वादिसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयः । तादृशसम्बन्धेन तद्विशिष्टे च आगतः
 आगच्छतीत्यादिपदोपरस्थाप्यागमनकर्तृत्वादीनामन्वये न व्युत्पत्तिविरोधः ।
 विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्रकाराभेदाविरहात् । न च सहशब्दार्थान्वयब-
 लादेव तत्क्रियाकर्तृत्वस्य पुरुषादौ लाभे प्रकारतवापि क्रियापदेन तत्
 प्रतिपादनमफलमिति तत्प्रयोगो व्यर्थ इति वाच्यम्; समभिन्वाहृतपदेन
 तत्तत्क्रियाया अनुपस्थाने सहशब्देनापि तत्तत्क्रियाघटितसाहित्यस्य शक्यस्य
 बोधन न सम्भवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । सहशब्दार्थ-
 क्रियायाः कर्तृत्वादिसम्बन्धेन नामार्थेऽन्वयश्च न व्युत्पत्तिरिद्वत्त्वात् ।
 सहशब्दस्याऽध्यागुत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि निपातत्वाच्च । न च

“ प्रातोष्ट शनभ्रमुदारवेष्टमेका सुमित्रा सह लक्षणेने ” त्यादौ शनभ्रमस्यलक्षमणप्रसवयोः समानकालीनत्वाभावात् क्रियाद्वयसमानकालीनतायाः सहशब्दार्थत्वात्प्रभव इति वाच्यम्, तथापि स्थूलकाष्ठघटितसमानकालीनत्वसत्वात् । न च कालत्वेनैव कालस्य तदर्थान्तर्भावे पुत्रागमनपूर्वभाग-तर्हि ‘ आगतो ऽयं न पुत्रेण सहे ’ ति प्रयोग तुपपत्तिः । पुत्रागमनाधिकरणस्थूलकाष्ठवृत्त्यागमनकर्तृत्वसत्त्वेनान्वयितावच्छेदकरूपार्वाच्छब्दप्रतिशेगिताकसाहिन्याभावबाधादिति वाच्यम्, तत्र खगत्वेनैव कालस्य सहशब्दार्थे ऽन्तर्भावनीयत्वात् ।

एव एव एककाले ऽपि विभिन्नस्थले सुज्ञानमधिकृत्य ‘ न सह भुङ्क्त ’ इति प्रमुच्यते तस्मैकशालारूपभोजनाघाते ऽपि सहशब्दार्थे ऽन्तर्भावनीयः । अत एव “ आलायाद्राज्यनक्षत्राणि श्वासाःसहभोजना ” इत्यादिना पतितभोजनसमानकालीनभोजनमात्रस्य पापजनकत्वं न बोध्यते चेन्न एकपदत्वेरेपि एककालवत् विवक्षणात् । एवम्

“ भोजनं योनिस्त्वम्भ स्वाभ्याय सह भोजनम् ।

‘ सयः पतति कुर्वाणः पतितेन न सद्यः । ’

इत्यादौ एकदैक्यात्रभोजनस्यैव सद्य पातहेतुत्वं प्रतीयते । तत्र सहशब्दार्थस्यैव सहशब्देन विवक्षणात् ।

अथ नामार्थस्यैव सहार्थविशेषतयाऽन्वयोपगमे ‘ पुणेण सह नागच्छत्यथ ’ मित्यादौ सहशब्दार्थपुनराहिन्यामात्र एव पुरुषात् नञ् बोध्यत इत्युपगन्तव्यम् ; तच्च नोपपद्यते ; तथा सत्साल्यतायोद्देश्यतावच्छेदकत्वमेव नपथंभानस्योपगन्तव्यतया * प्रसज्यप्रतिषेधस्थले निषेधस्य त प्रति प्राधान्येन भाननियमव्यापारात् । एतन्नागच्छन्तमपि पुरुषमधिकृत्य तथा प्रयोगत्तनायोपताप्रसङ्गाच्च । एतेन तत्र पर्युदासनभ्रवक्रियायोगपरित्याग

६ “ प्रसज्य प्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् । पर्युदासनस्य विशेषो यत्रोत्पत्तेन नञ् ॥ ” इति फारिका बोध्या ॥

इत्युक्तावपि न प्रतीकारः । न च तद्भागमनाभावकाल एव पुरुषान्वयी सदृशस्यार्थः । तथा च पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नाऽऽगमनकर्तृत्वाभावः प्रतीयत इति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम् ; यन्नाऽस्य पुत्र आयाति न स्वयं तथापि तादृशप्रयोगात् । तत्र च पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्याऽऽगमनकर्तृत्वाभावस्य सर्वेऽपि पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमनकर्तृत्वाभावस्यासत्त्वेनायोग्यतापातात् ; मेवम् । सदृशस्यार्थस्तत्क्रियाकालः क्वचित् क्रियान्वयिनिप्रथमान्तपदार्थेऽन्वेति । क्वचिच्च समभिव्याहृतक्रियायाम् । 'सपुत्र आगच्छती' तस्य पुत्रेण सदृशगच्छति य इति विग्रहात् प्रथमान्तान्यपदार्थ एव पुत्रागमनकालान्वयो, न तु क्रियायामिति न पूर्वोक्त समासानुपपत्तिः । न चाऽन्यपदार्थपुरुषालाभः । न चैव समासलभ्यस्य पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुत्रो विग्रहवाक्येनापि प्रतिपादनाद्बहुव्रीहिमात्रस्यैव नित्यसमासत्वमिति भज्येतेति वाच्यम्, बहुव्रीहिमात्रस्य तथात्वानियमात् । प्रथमान्तानुपस्थाप्यान्यपदार्थबोधकबहुव्रीहिरेव तत्त्वाम्युपगमात् । अत्र चान्यपदार्थस्य पुरुषस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात् । न च प्रथमार्थेऽन्यपदार्थबोधकबहुव्रीहिरेवाऽऽशु ; तदुक्तं "प्रथमार्थे न भवति- 'वृष्टे देवे गत' इति " इति वाच्यम्, "अनेक" मित्याद्यनुशिष्टबहुव्रीहावेव तन्नियमात् । अत्र च सन्तरेणैव तद्विधानात् । अत एव तदारम्भोऽपि । 'पुत्रेण सदृशगच्छती' त्यादौ च क्रियायामेव तादृशसदृशार्थान्वय इति पुत्रागमनकालीनागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रथमान्तार्थे प्रतीयत इति सर्वे सुरस्यम् ।

तथाऽपि 'सपुत्रो नागच्छती' त्यादौ पूर्वोक्तदिशाऽनुपपत्तिं द्रष्टव्या । भारमनुद्बहन्त पुत्रमनुद्बहन्त्यामपि गर्दभ्याम्, "सहैव दशभिः पुत्रैः" रित्यादौ वर्तमानेत्यध्याहाराद्दत्तमानत्वक्रियामादावैव साहित्यबोध इति वदन्ति ।

'इत्थम्भूतलक्षण' इत्यनेन लक्षणवाचिपदात्तृतीयाऽनुशिष्यते । लक्षणत्वञ्च व्यावर्तकत्वम्, तच्च (विशेष्यवृत्तित्वे सति) विशिष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतिषेधित्वम् । तदाश्रयश्च घर्मो द्विविधः, विशेष्यस्यलक्षणञ्च ।

विद्यमान सद्रथावर्तक विशेषणम्, पुरुषादौ वर्त्तमानकालावच्छेदेन विद्यमानो दण्डादि । अविद्यमान सत् ध्यावर्तकमुपलक्षणम्, तापसादे कालान्तरीणजटादिकम् । विशेषणस्य सम्बन्धो मनुष्यादिभिः प्रत्यास्यत । अस्मिन् अस्तीत्यर्थे विहिताना वर्त्तमानसम्बन्धार्थकत्वात् । अतो 'जगभिस्तापस' इत्यादावविद्यमानजटादे सम्बन्धविषया मनुष्याद्यनवकाशात् तत्र तृतीयैव । तथा च विद्यमानस्यैव अविद्यमानस्यापि प्रत्यायनात् । विशेषणवाच्यपदादपि तृतीया । यथा "शायमानत्वेन लिङ्ग करण" नित्यादौ ।

अथ तत्र शायमानत्वादिवैशिष्ट्यं तृतीयया लिङ्गादौ न प्रत्यास्यते, अपि तु पदाधिकदेशे करणत्वादावेव तदवच्छिन्नत्वमिति चेत्, तथापि सा विशेषणतृतीयैव, अनुशासनान्तरभावात् । वस्तुतो लिङ्गादौ शायमानत्वा दिवैशिष्ट्यबोधनेऽपि सम्बन्धविषया करणत्वशायमानत्वाशोरवच्छेदावच्छेदकभावभानसम्भवादेकदेशान्वयस्वीकारोऽनुचित । न च सम्बन्धविषया करणत्व एकदेशोऽवच्छिन्नत्वभावेऽप्येकदेशान्वयप्रौढ्यमिति वाच्यम्, करणा भेदरूपे करणत्वे करणस्य सम्बन्धविषया भासमाने शायमानत्वावच्छिन्नत्व स्यारच्छेदकतया भानोपगमेनैकदेशान्वय विनाप्यवच्छेदावच्छेदकभावभानात् । अथ 'दण्डवानयमासीत्, दण्डं गतवा' नित्यादौ दण्डस्यातीततया विशेषणत्वा सम्भवात्मनुष्याद्यनुपपत्तिरिति चेत्, न, प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालावच्छिन्नस्यैव विषयान्तरसम्भिव्याहारस्यल तदाधिकरणकालावच्छिन्नतरन्धस्यापि मनुष्यादिना प्रत्यायनात् । तत्रातीतकालसत्त्वादिरूपविषयाधिकरणातीतादिकालावच्छिन्नसम्बन्धस्यैव मनुष्याद्यर्थत्वात् । अविद्यमानोऽपि दण्डादिधर्मान्तरधरन्धसमानकालीनतया धर्मान्तरा वरिणि विशेषणम् । तत्रकारेण भासमाने धर्मान्तरान्वयबोधो विशिष्टवैशिष्ट्यबोध इत्युच्यते । नन्वसावन्धविद्युपलक्षणम् । न वा तादृशबोधस्तदुपलक्षिता वयबोध इत्युच्यते । क्वचिद्विषयात्तरसमानकालीनमपि विशेषण तदन्वधि उपलक्षणमुच्यते । यथा 'रूपयान् रसवा' नित्यादौ रूपादिक रसावायनि । 'सारनाचान् गोप दवाच्य' इत्यादौ साक्षादिक गवादिपदवाच्ये । यच्चिद्धर्मितवद्धारमन्तरसम्बन्धमपि धर्मान्तरसन्धितानन्वैदकतया धर्मात्तररन्धविद्युपलक्षणम्, अतो दण्डपुरुषादिव्यादिसमूहात्प्रयोगो दण्डानुपपन्नितपुष्पादेविषयको न तु

विशिष्टविषयक इत्युच्यते । विशेष्यसमवासावध्यपि तत्प्रतीघतावच्छेदकतया तद्वति विशेषणम् । अत एव सहाविशिष्टमस्यादिशाने सहादेर्विषयत्वमनङ्गीकुर्वता प्राभाकराणां प्राचीननैयायिकानां च मते तदस्य ज्ञानविषयत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकत्वात्सहादेरप्रकारस्य ज्ञानविषयविशेषणत्वम् । अत एव द्वित्वनाशकालीनाया द्वे द्रव्ये इति बुद्धौ न द्वित्वविषयत्वमापनु द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमेव, द्वित्वरूपविशेषणधीनयत्वादित्याचार्याः ।

एवमप्रतियोगित्वाविशेषेऽपि घटसामान्याभावादिप्रतियोगिनि घटत्वादिक विशेषणम्, नीलादिकमुपलक्षणमित्युच्यते । क्व चिच्च विद्यमानमप्यतद्व्यावृत्तिन्यूनाधिकवृत्तितया तत्र न विशेषणमित्युच्यते, ।क तूपलक्षणम्, यथा विद्यमानापि जटा तापस उपलक्षण, न तूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादिवद्विशेषणमित्यलम् । क्व चिद्विशेषणस्यापि सम्बन्धो मत्वर्थयिन बाध्यते, 'घटोऽयं विनाशी' त्यादिप्रयोगदर्शनादिति दीधितिः कृत, तदसत्, आरम्भकार्थधातूत्तरणिनिप्रत्ययेनापि तत्र विनाशिपदोऽप्युत्पत्तेरिति ।

इति तृतीया ।

अथ चतुर्था ।

“ब्राह्मणाय गा ददाती” त्यादौ सम्प्रदानचतुर्ष्या ब्राह्मणादिसम्प्रदान क्त्व दानादौ बोध्यते । सम्प्रदानत्व च मुख्यभाक्तसाधारण क्रियाकर्मसंबन्धि तथा कर्त्तृभिप्रेतत्वम् । क्रियाकर्मत्व क्रियाजन्यफलशालित्व, तद्वता सम्बन्धसन्नि-
ष्टफलभागित्वमेव । तथा च क्रियान्यफलभागितया कर्त्तुरिच्छाविषयत्व पर्यवसतम् । ‘कर्मणा यमभिप्रेती’ न्यस्य कर्मणा यमभिसवद्धुमिच्छतीति शान्दिकैर्विवरणादुक्तस्यले त्यागर्त्तन्त्रियाजन्यगौनिष्ठस्त्वत्वभागितया दानुरिच्छा विषयो ब्राह्मण इति तस्य सम्प्रदानत्वम् ।

अथ निरुक्तस्य सम्प्रदानत्वस्य कर्मत्वस्याविशेष । “कर्त्तुरीप्सते” ति सूत्रेण कर्त्तु क्रियया व्याप्तुमिष्टस्य कर्मसहाविधानात् । क्रियाया व्याप्तुमिष्टत्वमपि हि क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव । न च तद्युक्तमित्यनेन तद्भागितयाऽनभिप्रेतस्यापि तदाश्रयस्य तत्सहाविधानात्, कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वमेव न त्विच्छागर्भम्, सम्प्रदानत्व त्विच्छागर्भम्, अतो येद इति वाच्यम्, कर्मत्वस्येच्छाऽघटितत्वे सूत्रभेदवैयर्थ्यापत्तेः । न च तदाश्रयत्वेनानभिप्रेतस्यापि कर्मत्वे तत्साधारणक्रियाजन्यफलशालितयेष्टस्यापि ग्रामादे कर्मतोपपत्ताविच्छान्दिततत्त्ववैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, इच्छाऽघटितस्य निरुक्तरूपस्य यत्तत्राश्रयता तदश्रयत्वमपि कर्म प्रत्ययेनपतिपाद्यत इत्येतत्पतिपादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात् । अत एव यलौदनस्य गलाध सयोगेच्छया यो व्यापारस्ततो विपादेरपि तत्सयोगस्तत्र त्रिपादौ क्रियाजन्यफलशालित्वाभाववाधेऽपि तेन रूपेणैच्छाविषयत्वामात्रो ऽग्राहित, तत्र ‘त्रिपत्तेन न मुच्यते’ इति प्रयोगोपपत्तिः, इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च ‘दैवादिप मुच्यते’ इति प्रयोगस्य चोपपत्तिः । न च धात्वर्थताश्चेदकफलशालित्वे नोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमित्यविशेषः ; स्वस्वत्वव्यवच्छिन्नत्वात् एव ददात्यर्थो न तु परस्वत्वव्यवच्छिन्नोऽपीति वाच्यम्, उपेक्षागामपि ददातेर्मुक्त्युक्ततापत्तेः ।

मैवम्— फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वम्, फलसम्बन्धितयेष्टत्वं सम्प्रदानत्वम् । ब्राह्मणादिश्च न त्यागजन्यत्वशाश्रयतया दातुरिष्ट, अपि तु तन्नि रूपकस्यैव, अतो न तस्य कर्मता ।

न चाश्रयत्वमपि सम्बन्धविशेष इति गद्यादेरपि सम्प्रदानत्व दुर्धारम्, आश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले कर्मसङ्ख्या बाधादन्य एव हि सम्बन्ध. सम्प्रदानता षट्क इति यद्युच्येत, तदा 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' 'पत्ये शेते' इत्यादौ सेकजन्यजलसयोगदायनजन्यप्रीत्याद्याश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षपत्यादेः सम्प्रदानत्वा नुपपत्तिरिति वाच्यम्, धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वमित्फलसम्बन्धस्य सम्प्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात् । 'वृक्षायोदकमासिञ्चती' त्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुबूल्लयापारो धात्वर्थ । सम्प्रदानतानिर्वाहकसयोगश्च न तादृश धात्वर्थतावच्छेदक इति तदाश्रयत्व निवृत्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादे सम्प्रदानतानिर्वाहात् ।

न च 'पत्ये शेते' इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वात् तदनुपपत्ति । भेदप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदके फलत्वानिवेशेन प्रसिद्धि सम्भवात् । एव च 'ब्रह्मणायै' त्यादौ ब्राह्मणनिरूपितत्वेनेच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्वजनकत्यागकर्तेति बाध । निरूपितत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्व द्वितीयान्ताभंगोवृत्तित्वा-न्विधात्वर्थतावच्छेदकस्वरान्वयि चतुर्थ्यर्थे । स्वत्वजनकत्यागश्च ददात्वर्थ ।

अत्र केचित्— ददातियोने धात्वर्थतावच्छेदकस्वावनिरूपकत्वमेव सम्प्रदानत्वम्, तदेव च मुख्यम् । तथा च तत्र निरूपितत्वमात्र चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वेऽन्येति । अत एव श्राद्धस्य पितृपक्षया यागत्वमेव, दानत्व तु ब्राह्मणापेक्षयात शूद्राणि । तत्र व्यवमानेऽपि पितृणा स्वत्वानुपपत्त्या सम्प्रदानत्वासम्भवात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्व यदि सम्प्रदानत्व स्यात्तदा पितृणामपि तथात्वाक्षते, पितृपक्षयापि दानत्व स्यात् । नहि श्राद्धे पितृणा स्वत्वभागित्वेन उद्देश्यत्वम् । 'पितरतत्तेऽत्र स्वधे' त्यादि श्राद्धरूपत्यागाभिलाषकत्वघाते त्यागे चतुर्थ्या स्वत्वभागित्वेन पलादरुद्देश्यत्वबोधनत्वात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यस्यापि पिनादे स्वीकाराभावात् स्वत्व, ब्रह्मणाना तत्रानु

द्देश्यत्वेऽपि स्वात्वं प्रतिपत्तितो जायते । अनुद्देश्यत्वेऽपि च सम्प्रदानत्वमुप
 यादितमेव । पितृणामिव ब्राह्मणानामपि च स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वमविरुद्धम् ।
 धात्वर्थतानवच्छेदकफलभागितया यत् सम्प्रदानत्व 'वृक्षायोदकमिञ्चति पत्ये
 शेते' इत्यादौ, ततोद्देश्यत्वाशानिवेश आवश्यकः । यत्रान्योद्देशेन क्षिप्तजलस्य
 दैवाद्वृक्षसंयोगोऽन्योद्देशेन शयनादितश्च पत्नादेः फलसम्बन्धस्तत्र तथा
 प्रयोगविरहात् । अत एव तत्र चतुर्थ्यर्थः स्वनिष्ठतया कर्तृभिप्रेत तत्फल
 प्रति जनकत्वम् । तन्न सेकादिक्रियायामन्वेति । भाक्त च तत्र सम्प्रदान
 त्वम्, उद्देश्यत्वागर्भसम्प्रदानत्व एव लापवाच्छक्तेरितरत्र लक्षणाया अभ्यु
 पगमात् । " पितृभ्यो दद्या " इत्यादावनिराकर्तृसम्प्रदाने चतुर्थी । तत्र
 च तत्र त्यागजन्यस्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव ।

अथ जनान्तरस्य वृक्षादिनिष्ठजलसयोगादिरिच्छाविषयोऽन्येन च जनेना
 न्योद्देशेन क्षिप्तजलोद्देवृक्षादिसयोगस्तत्रापि 'वृक्षायोदकमासिञ्चति जन' इत्यादि
 प्रयोगापत्तिः, तत्तद्व्यक्तित्वस्य पदेनानुपस्थापनात् । तेन रूपेण विद्येभ्यभूतकर्तृ
 व्यक्तीनामिच्छाया भावासम्भवादुपरिथतजनत्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य च वृक्ष
 संयोगादावबाधात् । एव तदीयकालान्तरीणेच्छामादायाव्यतिप्रसङ्गतादवस्थ
 मिति चेत् ; न, वृक्षादिनिष्ठत्वेनेच्छैव हि चतुर्थ्यन्तार्थः ; तस्याश्च स्वाविषयसयो
 गादिजनकत्वस्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन सेकादिक्रियायामन्वयः । उक्तस्थले च
 यत्क्रियाध्यस्त्या जलसयोगादिर्दृक्षादौ जनयते तत्र कालान्तरीणपुरुषान्तरीणे
 च्छायाः स्वाविषयसयोगादिजनकत्वसम्बन्धसत्त्वेऽपि स्वजन्यत्वाभावाशोभवसम्ब
 धनेच्छावैशिष्ट्यमित्ययोग्यतैवेति वदन्ति ।

अत्रेद बोध्यम्— उद्देश्यत्वागर्भत्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्य ददातिसम्प्रदा
 नतारूपत्वे मैत्रोद्देशेन यदत्त तत्र तादृशदानेन 'दम्पत्योर्मध्यग घन' मित्यतस्त
 रफन्या अपि स्वत्वस्य ग्रामाणिकृत्या सम्प्रदानत्वेन मैवपत्यै दत्तमिति
 व्यरहारापत्तेः । नच पत्युः स्व-धमेव पत्नीत्याव जनयति, न तु तत्सामग्रीति
 वाच्यम्; स्वत्ववति स्वत्यागतरानुपत्तेः । तथा च सर्वत्रैवेद्देश्यत्वान्तर्भावः ।
 भवतु च 'पितृभ्यो दद्या' इत्यत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्व चतुर्थ्यर्थ, अस्तु
 वा स्वत्वत्वेच्छाधीनतत्कत्वमेव मुख्यदानरूपक्रियासम्प्रदानत्वं, तथा च पूर्वोक्त

रथले स्त्रियाः सम्बन्धसत्त्वेपि चेच्छाया. स्त्रीविशेषितस्वत्वविषयकत्वम्, अपितु पतिविशेषितस्वत्वविषयकत्वमेवेतिपितृस्वत्वाप्रसिद्ध्या न तेषां सम्प्रदानत्वम्। चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्वत्वान्वयिनिरूपितत्वम्, स्वत्वस्य च स्वत्वव्यसेच्छारूपे त्यागे जनकत्वस्वेच्छाधीनत्वोभये सम्बन्धः । तत्राभश्च विशिष्टस्य धातुशक्यतामते शक्तिरस्य एव, तदन्तर्भावितैव शक्यत्वं गमात् । परज्यापारस्यो पृथक् धात्वर्थतामते आकाङ्क्षावलादेव तादृश सम्बन्धलाभः । पितृभ्यो दद्यादित्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्या पित्रा चान्यथी निरूपितस्वरूपो मुख्योऽर्थो बाधितत्वात् प्रत्याप्यते, अपि तु निरूपितत्वेनेच्छाविषयस्वरूपो लक्ष्यार्थ एव । ददातिस्तु तत्र मुख्य एव, भाद्रस्यापि ब्राह्मणापेक्षया दानत्वात् । श्राद्धे ब्राह्मणस्य सम्प्रदानतानिर्वाह्य 'अस्ति चाद्वे श्यतापि ब्राह्मणस्ये' त्यादिकमभिधानस्य शूलपाणोरपि सम्प्रदानत्वशरीर उद्देश्यत्वाद्यापरित्यागे निर्भरोऽयमभ्यते । कर्मणा यमभिप्रैतीति प्रणयतो महर्षेः पाणिनेरपि समतोऽयमर्थः । 'शत्रवे भय ददाती'त्यादौ जनयतीति भाक्तोर्यः । एव चोत्पादनव्यापाररूपे धात्वर्थे त्रियाफलशालि भयरूप कर्मणः । तद्योगितयो हेतुत्वात् शब्दादेः सम्प्रदानत्वम् ।

युद्धाय सन्नहतीत्यादौ सन्नहनादिक्रियाजन्यफलात्मन्यभाद्युद्धादेर्न सम्प्रदानतानिर्वाह इति नेय सम्प्रदानचतुर्थी, अपि त्वेषानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एषेभ्यो व्रजतीत्यत्रेव युद्ध कर्तुं सोढुं वा सन्नहतीत्यर्थनिबन्धना क्रियार्थोपपदेति सूत्रान्तेरेण । तस्य च स्थानिनोऽभ्रूयमाणस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुवृत्तघातोः कर्मणि स्वार्थनिष्ठकर्मत्वे विवक्षिते स्वोत्तर चतुर्थीत्यर्थः । तथा चाहरणसहनाद्युद्देश्यस्वत्वात् तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम् । अथ 'यदग्रे च प्रजापतये च साय जुहोती' त्यादायन्यादेरिव "सर्वभूतेभ्य उत्सृष्ट मयैतजलमूर्द्धित" भित्तादौ सर्वप्राणिनामिव "पशुना रुद्र व्रजत" इत्यादावपि त्यागविशेषरूपान्नियमा रुद्रादेरनिराकर्तृसम्प्रदानतया चतुर्थी स्यादिति चत्, न, गौरवितप्रतीतिहेतुक्रिया व्यर्थः । तदर्थतावच्छेदकफल प्रीति, तदाश्रयतया रुद्रस्य विवक्षितत्वात्कर्मसहकृत्वेन द्वितीयैव न तु चतुर्थी । त्यागात्मनतादृश क्रियाया निरुक्तानिराकर्तृसम्प्रदानत्वे सत्यापि तदोपपक्षणात् । प्रीतिभागि

तपोद्देश्यस्वरूपसंप्रदानत्वविवक्षाया च रुद्राय यजत इत्यपि प्रयोगः । उभयविवक्षाया परत्वेन कर्म सञ्जया बाधात् द्वितीयैव । जुहोत्युत्सृजन्नादेः प्रीतिरूपफलवच्छिन्नत्यागागोचकतया त्यागरूपाक्रयान्यधीतिभागिनो देवता-
देस्तत्कर्मताविरहान्नैव प्रजापतिं जुहोति भूतान्युत्सृजतीत्यादयः प्रयोगः ।

रजकस्य वस्त्रे ददातीत्यत्र ददातिर्न त्यागार्थकः, अपि तु परायत्तीकरणाधिको गौणः । तदायत्तीकरणं च प्रकृते तत्कर्तृनिर्णयनेच्छापका-
शो व्यापारः । तदेकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य सम्बन्धविवक्षाया शीघ्रिणी पठ्यते । इत्युः पृष्ठे ददातीत्यत्र तत्कर्तृकताजनानुमतिप्रकाशकव्यापार एव ददात्यर्थः । तदेकदेशे कर्तृत्वे इत्युः सम्बन्धविवक्षाया पठ्यते । एव
संग्रहकस्य चरणं ददातीत्यादावूहनीयम् ।

नारदाय रोचते कलह इत्यादौ रुच्यर्थानामित्यनुशासनेन प्रीतिजनकता-
रूपरुच्यर्थव्यवहकप्रीतिभागिनः संप्रदानसञ्ज्ञा विहिता, तत्र चतुर्थ्यर्थं भागि-
तत्वं प्रीतानन्वेति । तादृशक्रियाश्रयतया कलहादेः कर्तृता ।

पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य स्पृहेरीप्सित इत्यनेन संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । तदर्थो विषयित्वम्, तस्येच्छारूपक्रियाभाग्यत्वम् ।

पुत्राय क्रुद्धयतीत्यत्र 'क्रुधद्रुहे' त्यादिसूत्रेण कर्मणः संप्रदानसञ्ज्ञा ।
तत्रापि चतुर्थ्यर्थो विषयित्वं कोपेऽन्वेति । क्रोधस्य द्वेषविशेषात्मकतया
भक्तिभ्रदादिवत् ज्ञानविशेषरूपत्वेन वा सविषयकत्वात् । एव 'शलवे
दृष्टयतीत्यादावपि तेनैव संप्रदानत्वम् । द्रोहोऽपत्तिकीर्णा, अहितेच्छेति यावत् ।
अहितभागितया या इच्छाविषयता तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थं इच्छान्वयी,
अहितान्वय्याधेयत्वं वा । अतः कर्मणेत्यादिसूत्रस्याविषयः । ईर्ष्या अस्वा-
न्तिः, परोत्कर्षासहिष्णुता, परोत्कर्षनोचरो द्वेष इति ताद्विषयस्य
परस्य तेनैव संप्रदानता । असूया गुणिनि दोषाविष्करणम् । ताद्विषयस्या-
प्यनेन संप्रदानता, विषयताविशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थः ।

विधाय शत धारयतीत्यादौ 'धारेरुत्तमर्ण' इत्यनेन धनिकविभादेः
संप्रदानता । अथ कोऽप्य धार्थ्यः ? न तावद् द्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य

परदत्तद्रव्यादानम् ; तथा सत्यादानात्परतो धारयतीति प्रयोगानुपपत्तेः ।
 आदानस्यावर्त्तमानत्वात् । न चेष्टापत्तिः । आधिशोधन तथा प्रयोगात् ।
 नापि तादृशादानध्वस । अधमर्णस्य तदकर्तृत्वात् । नचादानमिच्छा
 विशेष, तद्वत् पुसस्तदाश्रयतया तत्कर्तृत्ववत्तदभ्रसाश्रयतया तत्कर्तृत्वमप्यक्ष
 तमिति वाच्यम्, एवमप्यादानध्वसस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन तदा
 नीमपि धारयतीति प्रयोगापत्त । न च परिशोधनप्रागभावविशिष्टो निरु
 क्तादानध्वसस्तथा, ऋणीकृतद्रव्यान्तरपरिशोधनप्रागभावदशाया परिशुद्धम्
 णमादाय धारयतीत्यापत्ते । न च स्वप्रतियोग्यादाननिर्वाहकाङ्गीकारविषय
 द्रव्यदानप्रागभावविशिष्टादानध्वसस्तथा, यद्व्य परिशोधित तावद्द्रव्य
 च पुनर्यहीत्वा पुन परिशोधनीय तदादाय धारयतीत्यापत्तेः, तदीय-
 परिशोधनस्यापि स्वकर्त्तृत्वतया पूर्वाभ्युपगमविषयत्वात्, तत्प्रागभावस्य पूर्वं
 परिशुद्धिशोधनोत्तरमपि सत्त्वात् । न च स्वप्रतियोग्यादाननिर्वाहकाभ्युपगम
 विषयीभूत यद्द्रव्यदान एकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन ताद्विशि-
 ष्टान्यप्रागभावाविशिष्टादानध्वसस्तथा, उक्तस्यले चोदीच्यपरिशोधनप्रागभाव-
 प्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविषयपरिशोधनविशिष्ट, प्रथमपरिशोधनप्रागभाव
 च प्रथमपरिशोधनोत्तर नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एष
 मपि यस्य ऋणस्य परिशोधनमप्रसिद्ध तदादानपूर्वकालीनस्य तावद्द्रव्य
 मया तुभ्य देयमि यभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेन स्वकर्तृकान्योद्देश्यकता-
 वद्द्रव्यदानमव विषय इत्युपेयम्, तदुत्तमर्णोद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्य-
 दानस्याप्रसिद्धत्वात् । तथा चा-योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानोत्तर तदभ्युपग-
 मविषयद्रव्यदानविशिष्टा यप्रागभावात्त्वाद्धारयतीति व्यवहारानुपपत्तिरिति चेत् ।

अत्राहु — ऋणग्रहणेनाधमर्णनिष्ठः परिशोधननाशवोऽदृष्टविशेषो
 ज्ञायते । तेनैवाहृष्टेन ऋणमपरिशोष्य भूतस्य नरकादिक उत्पद्यते ।
 तथा च द्रव्या तरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्यादृष्टविशेषवत्त्वमेव
 धारयतेरर्थ । तद्ब्रह्मदानान्वयि कर्तृत्व तत्र चतुर्थ्यर्थः । न च
 ऋणाशोधनमेव दुरदृष्टजनकम्, उपपातकमध्ये तस्य परिगणनात्, न तु
 ऋणादानम्, तस्य तथात्वे मनाभावादिति वाच्यम्, ऋणादानस्य
 दुरदृष्टविशेषजनकत्वेऽपि परिशोधनेन तस्य नाश इति बोधनायापरिशोधनस्य

नरकरूपप्रयोजकत्वाभिप्रायेण तस्योपनातकमध्ये परिगणनो
 पपत्ते , ऋणमादायापरिशोधकस्य नरकभागितया ऋणादानस्यैव दुरदृष्ट
 साधनतायाः कल्पनीयत्वात् , गृहीतऋणापरिशोधनापेक्षया लघुत्वात् ,
 अपरिशोधनस्य हेतुत्वे परिशोधनपूर्वकालेऽप्यपरिशोधनसत्त्वे दुरदृष्टोत्पत्तेराव
 श्यकतया परिशोधनस्य तत्राशक्तताया आवश्यकतयाऽस्माकं तत्कल्पनाधिक्य
 विरहात् , परिशोधनोत्तरकाल परिशोधनाभावसत्त्वेन तदवलात्तदुत्तरमदृष्टधार
 णाय परिशोधनध्वंसस्य प्रतिवन्धकताया कल्पनीयतया भवन्मते गौरवान्प्य ।
 न च परिशोधनानुत्तरमरणमेव पापजनक वाच्यम् , तथा च त्रीक्तो
 तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् , गृहीतद्रव्यमपरिशोष्य मरणस्यले तदद्रव्यपरिशाथ
 नाप्रतिष्ठा तदनुत्तरत्वादिपदितरूपेण हेतुताया कल्पयितुमशक्यत्वादित्यलम् ।
 'यूपाय दाढ' इत्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी , अपि तु तादर्थ्यसंज्ञान्तरेण ।
 तादर्थ्ये च ष एवार्थं प्रयोजन यस्य तत्त्वम् । समभिव्याहृतपदार्थे ताद
 र्थ्यविषयाया तद्वाचकान्चतुर्थीति तादर्थ्यं । प्रयोजनत्वं चापि न जन्व
 त्वम् , तु सादे पापादिजन्यतया तु स्वाय पापमित्याद्यापत्ते , नापि जन्वत
 येच्छाविषयत्वम् , स्वर्गादे पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्य
 मित्याद्यापत्ते , नचेष्टापत्ति , तथा साति पन्तु प्रजतीत्यर्थे पाकाय प्रजतीति
 निर्वाहाय तुमर्थेतिस्त्रजणपनयैवर्थात् , पाकादेर्निरुक्तप्रजनाद्यर्भतयैव तद्वाच
 कपदान्चतुर्थ्युपपत्ते , अपि तु समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुबुलेच्छा
 विषयत्वं न प्रयोजन उ तत्प्रयोजनफलरूपतादर्थ्यं चतदिच्छार्थनिष्ठाविषयव्यापा
 राभ्यत्वे , दाहणौ यूपेच्छार्थनिष्ठविषय तक्षणारिहृष्यापारवत्तया यूपार्थकत्व
 मिति तद्विशया यूपपदाद्यतुर्थी । इच्छार्थनिष्ठविषयव्यापावत्त्व चतुर्थ्यर्थे ।
 प्रथमेच्छाया यूपद प्रकृत्यर्थस्य विषयितयान्वय । एव रन्धनाय स्थाली
 त्यादावृत्तम् । तत्र तादृशवापास्तण्डुलधारणादि । पुण्याद स्वर्गेच्छार्थनिष्ठा
 विषयवापारात्ताभ्यतय न स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोग । प्रजनादे पाकान्तु
 इच्छव्यापारानाश्रयतया न पाकाय प्रजतीत्यादावनेन चतुर्थीति तुमर्थेतित्यादि
 श्रुत्म् । तादर्थ्यं तुमन्तपदातुना यादृशीऽर्थं प्रत्याच्यते , समभिव्याहृतक्रिया
 न्यततदर्थपरत्तदातुपत्तिभाहृद ताचतुथाति । पन्तु प्रजतात्यत तुमुप्र वेन

ब्रजने पाकसमानकर्तृकत्वसहितपाकविषयेच्छाधीनेच्छाविषयत्व बोध्यते । तुमुन्णुलावितिसूत्रेण समभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विविक्षितायां तुमुन्णुलोर्विधानात् । एतत्सूत्रस्यापि स्वर्गाय पुण्यमित्यादिर्न विषय इति सोऽसाधुरेव ।

एधानाहर्तुं ब्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो ब्रजतीत्यस्य एधस्य न ब्रजनप्रयोजनत्वम् ; सिद्धतया ब्रजनच्छानुकुलेच्छाया अविषयत्वात् , ब्रजनस्य तदनुकूलव्यापारानामपत्वाच्चेति न तादर्थ्यइति सूत्रस्य प्रवृत्तिः, नापि तुमर्थादित्यादेः, एधपदस्य क्रियारूपभावयचनत्वाभावादिति तत्र क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । तदर्थश्च क्रियार्थोपपदस्तुमन्तो यो धातुरप्रयुक्तस्य तस्य यत्कर्म तत्प्रयोग विना तदर्थकर्मतया यद्विवक्षितं तद्वाचकाच्चतुर्थीति । तत्र चाहर्तुमिति तुमन्तार्थः समभिव्याहृतक्रियान्वयी, स्वार्थकर्मत्वान्वय्याहरण, तादृशार्थकर्मतया एधस्य विवक्षितत्वात्तत्र चतुर्थी । चतुर्थ्या एवार्थस्तत्कर्मकाहरणप्रयोजनकत्वम् । पाकाय ब्रजतीत्यादौ पाक कर्तुमित्यर्थविवक्षायामनेनैव सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्तावपि यदा पाककृतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपपाककर्मकरणप्रयोजनकत्व न ब्रजने विवक्षित, अपि तु पाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूप पाकप्रयोजनकत्वमेव विवक्षित, तत्रापि चतुर्थ्युपपत्तये तुमर्थादिति सूत्रम् । अश्वाय घास इत्यादावश्वपदस्याश्वभोजनपरतया तादर्थ्यचतुर्थ्येव । आह्रियते इत्यस्याप्याहारेणाश्व भोजयितुमाह्रियत इत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदस्यादिसूत्रेण चतुर्थ्युपपत्त्या अश्वपदस्य मुख्यार्थपरत्वोपपादनेऽपि अश्वघास इत्यश्वपदस्य तद्भोजनपरतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्वास्यकत्वात् । अन्यथाऽऽहृतपदस्यपिष्ठतया चतुर्थीसमासानुपपत्तेः ।

नच तथापि समासानुपपत्तिः दुर्बारा-रन्धनाय स्थालीत्यादौ तद्धारणाय(चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसरक्षणैरिति सूत्रेण) चतुर्थीसमासे प्रकृति विकारभावस्य नियामकत्वा नुसरणादिति वाच्यम्, आघासपृहाश्वघासादा चतुर्थीति योगविभागेन शान्दिकैः समासोपपादनात् । नम.त्वस्त्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकपदात् नमः स्वस्तीत्यनेन चतुर्थ्यनुशिष्यते । नम शब्दार्थस्त्यागो नमस्कारश्च, एषोऽर्थः

शिवाय नम इत्यादौ त्यागार्थकः । चतुर्थ्या च तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादे
 र्हेत्वत्व प्रत्याभ्यते । त्यागश्च यदि शिवस्याय भवत्वित्यादिरलच्छाधीन
 स्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदा त्यागोद्देश्यत्व त्यागजनकेच्छाया स्वत्वभागितया
 विषयत्वम् । यदि च त्यागरूपेच्छैव स्वस्वत्व भावमिवाव्ययीयत्वेन व्यञ्ज
 मानयत स्वत्वमपि तत्र विधेयीकरोति, न तु तज्जनकेच्छा, तथा स्वत्वभावि
 तथा त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम् । शिवादेर्विग्रहत्वमते स्वीकाराभा
 वात् तदाकारतया ध्यातमन्त्रस्य त्यागोद्देश्यतामते सुतरा तदसम्भवाच्च ।
 त्यज्यागानोपचारादौ स्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा वि
 सानादिरूपैव । द्रव्यनिष्ठान्यदीयत्वत्वे बाधित शिवादिनिरूपितत्व शिवादि
 निरूपितप्रतिद्वेषत्वान्तरे बाधबाधित तत्तदद्रव्यसाम्यमवधार्यते न च
 स्वत्वान्तररूपफलेच्छा यिना स्वस्वत्वाभावगोचरेच्छैव न सम्भवतीति शिवादि
 स्वत्व त्यागस्यैव विषय इति पक्षोऽसम्भवदुर्धिक इति वाच्यम्, स्वस्वत्वा
 भावविषयकेच्छाया पुण्यादिरूपफलजनकत्वात्तद्विषयस्य पुण्यादिजनकतावच्छे
 दकस्यापि पुण्यादिरूपकत्वात् । अथवा तत्स्वत्वस्यापीष्टाजनकतया स्वतो
 ऽपुरुषार्थतया च प्रथममपि तद्विच्छाया असम्भवेन प्रथमकल्पस्यापि हेतुत्वा
 धातात् । तस्य च प्रथमकल्पे स्वस्वत्वप्रकारेच्छाजन्याय, जन्यता सम्ब
 न्धेन तादृशेच्छावत्त्व वा चतुर्थ्यर्थ । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयता
 विशेषसम्बन्धनान्वय । द्वितीयकल्पे च विषयितायशेष एव चतुर्थ्यर्थ । तत्र
 च निरूपितत्वसम्बन्धेन शिवादेरन्वय । नम पदार्थत्यागस्य च विषयिता
 विशेषसम्बन्धेन द्रव्यऽन्वयः । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्यागे विष
 यिताविशेषसम्बन्धनान्वयः । न च प्रथमतपदार्थस्य मुख्यविशेष्यतानियम
 इति वाच्यम्, भूतले न पठ इत्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया
 मानात् । शिवागोऽसृजतीत्यादाविव नावानिराकर्तृसम्प्रदानता, नम पदार्थस्य
 क्रियात्वाभावात् । नम पदेन च स्वप्रयोगतुष्टुरूपकर्तृकत्वोपक्रमेणैव त्यागो
 ऽभिधीयते । अन्योच्चरितनम पदेनान्यदीयत्वाभावोचनात्, तत्पुरुषोच्चरित
 नम पदात् त्यागोपे सति त्यागे लक्ष्यमानद्रव्य तदीयत्वसदायानुदयात् ।

अत एव त्वाग्रे तदीयत्वबोधनायाह ददे, मयादीयत इत्यादिवदहजम इति न प्रयुज्यते, न वा परकीयत्वबोधनाय चैत्रो नम इत्यादि ।

ऋत्विजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयतत्तद्द्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजाया नम, पद प्रयुज्यते । स चारोपस्तस्य विशेषदर्शनदशायामप्याहार्य-
तयोपपद्यत इति प्रतिनिधिप्रयुक्तस्य दानवाक्यस्येव पूजाशा तादृशनम, पद
घटितवाक्यस्य बाधितार्थत्वेऽप्यदृष्टजनकत्व न विरुद्धम् । अस्मच्छब्दादिभूत्
स्त्रोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषविशेषवाचकान्नम पदाद्विशेषरूपेण अशक्यस्य
चैत्रत्वादेर्भानासम्भवेन तस्यापि वाच्येऽन्तर्भाव स्वीकरणीय । तदनुगमक
चोपलक्षणीभूतमेतन्न लीनोभयावृत्तिशरीरजातित्वम् । स्वत्वाननुगमेऽपि शक्यै
क्य कथं चिदुपपादनीय सर्वनामशक्यैक्यवत् । उपलक्षणरूपप्रविष्टमुच्चारण
वेदीयत्वेन विशेषणीयम् । अत पूजाभिनयादृच्छिकात्रत्यागशोधनायाज्ञ नम
इति न प्रयोग । योग्यतासत्त्वेऽपि तन्न नम पदप्रयोगस्य वेदाबोधितत्वेन
तदुपलक्षिततत्पदशक्यपुरुषोपलक्षणरूपाम्लिङ्गपाऽवाचकत्वात् । अत एव यथा
भीचप्रीतिहेतुक्रियास्थले पूजयतीत्यादिवारणाय पूजयतीत्यादिवाच्यप्रीतौ गौरवित
वृत्तित्व स्वसमभिव्याहृतपदार्थकर्तृपुरुषावधिकोत्कर्षवद्वृत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपे
यते । उक्तस्थले च योग्यतासत्त्वेऽपि नीचवृत्तिप्रतिरोधत्वाभावेन तत्रात्पर्येण
पूजयत्यादेर्न प्रयोग । तथा च नीचोद्देश्यकत्वागतात्पर्येण नम, पदप्रयोगा
नदतिप्रसङ्गवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्वाग एव नम पदशक्तिरिषनादेयम्,
गौरवितोद्देश्यकत्वस्य नम पदार्थशरीरे निवेशेऽपि गौरवितोद्देश्यकपूजातिरिक्त
द्रव्यत्यागबोधनाय नम पदप्रयागवारणायोक्तविशेषणस्योच्चारणेऽप्यवश्य निवे
शनीयतया तत एव तदतिप्रसङ्गवारणात् । इ द्राय स्वाहा पितृभ्य स्वधेत्यादौ
अग्निप्रक्षेपोपहितदेवोद्देश्यकत्वागबोधकत्वाहापदपितृद्देश्यकत्वागबोधकस्वभापदयो
रपि नम पदबद्धेदादेशितोच्चारणकर्तृत्वापलक्षितपुरुषीयत्यागवाचकता । अन्यथा
पूर्ववदेवातिप्रसङ्ग । एव च देवोद्देश्यत्वादरपि न वाच्यान्तर्भाव । अत
दृशत्यागनात्पर्येण स्वाहादिप्रयोगस्य वेदादेशितत्वविरहेणैवानातिप्रसङ्गात् ।
अत एव तास्मिन्नपूजायामर्थाच्चमनीयादिदानेऽग्निप्रक्षेपोपहितत्वम् द्यवतोद्देश्यकत्व

विरुद्धेऽपि स्वाहास्वधाप्रयोगस्य नामप्रवेतार्थतो । एव च सति नमः
 स्वाहास्वधाशब्दानामेकस्वलेऽयप्रयोगस्य वेदयोधितत्वाभावेनैव नातिप्रसक्तः ।
 नतिरूपो नमः पदार्थश्च स्वापकर्षबोधनानुकूलः स्वीयव्यापारः । चतु-
 र्था चापकर्षान्वयविविधमवधिमेव वा प्रत्याप्यते । स्वमुच्चारयिता ।
 तथा च चैतास्वुच्चारितात् नमोहरस्यइत्यादिशब्दाद्वयैवधिक्चैलापकर्षबोधानुकू-
 लभैतीयव्यापार इत्याकारको बोधः । नारायणः नमस्कृत्येत्यादौ नमः
 शब्दयोगेऽपि न चतुर्थी । द्वितीयया कारकविभक्तित्वेन तृतीयस्या वाधात् ।
 अथान्न नारायणादेर्नमस्कारशब्दकापकर्षाधिक्त्वमेव, तच्च न कर्मत्वम्,
 कर्मत्व च क्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपमेव, तच्च न तस्येति द्वितीयया
 नाप विषयः । न चापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं तत्तावाधितमेवे-
 ति वाच्यम्, एव सति नारायणावाधिकापकर्षबोधकदण्डव्यभिचारादि-
 लिङ्गकतादशापकर्षबोधाश्रयतायाः पुरुषान्तरत्वाधारणतया नारायणप्रणामदशा-
 या मनुष्य नमस्करोतीत्यादिप्रयोगापत्तेः । यदि चापकर्षाधिक्त्वमकारक-
 योधानुकूलव्यापारो नमस्कारः, तद्वदकबोधविशेष्यतया नारायणाद् कर्मत्वम्,
 क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापाराद्यनुकूलतासम्बन्धेन विशेषणी
 भूत् फलमेव विवक्षणीयम्, अत्र चानुकूलत्वमेव व्यापाराद्ये विशेषण-
 मित्यपकर्षाधिक्त्वबोद्धुः पुरुषान्तरस्य न कर्मतेत्युच्यते, तदपि नारायण-
 प्रणाम्येतादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु नारायणः नमस्कृत्येत्यादौ, नमः
 पदार्थपटकज्ञानस्य धात्वर्थता विरहेण तद्विषयतायाः कर्मतानात्मकत्वात् ।
 वृत्तिविषयतायाश्च नमः पदार्थव्यापार एव सत्त्वात् । मैवम्, नमस्करोती-
 त्यादौ कृषानुनैव व्यापारबोधात् । अथ च स्वापकर्षाधिक्त्वप्रकारक-
 योधविषयतामात्र निपातार्थः । अत एव समभिध्याद्धतः कर्ता, तथा च
 तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानिति सदुदायाधीनो बोधः ।
 तादृशविषयताश्रयतया नारायणादेः कर्मत्वम् । यतो धात्वर्थतावच्छेदकफल-
 शालित्वं कर्मत्वमित्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकत्वं न धातुशून्यतावच्छेदकत्वम्, अवि-
 द्य व्यापाररूपयोगेऽनुकूलतासम्बन्धेन विशेषणतया धातुप्रतिपाद्यत्वम् । प्रकृतौ
 निपातार्थस्य धात्वर्थेन तादृशान्वयेन तादृशबोधविषयत्वरूपस्य नमः पदार्थस्य

तदवच्छेदकत्वमक्षतमेव । न चैव पूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्व दुर्वार, विभागादौ क्रियाजन्यत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् । न हि विभागादिर्गम्याद्यर्थे कथमपि विशेषणतया भासते । एव च नारायणादेः करोतिकर्मत्वेऽपि ममःपदादिक विना न तद्योगे नारायणादिपदोत्तरद्वितीया । तदर्थान्वयिफलोपस्थापकाभावेन तदर्थानन्वयात्, नापि नारायण फल करोतीति प्रयोगापत्तिः, फलस्यात्र धात्वर्थव्यापारे साक्षाद्विशेषणत्वात् । निपातातिरिक्तनार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्यान्युत्पन्नत्वात् । धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात् । अत एव पुरस्कृत्य शिखण्डिनमित्यादावपि शिखण्ड्यादेः कृतिकर्मता । धात्वर्थव्यापारविशेषणपुर.पदरूपनिपातार्थाप्रदेशावस्थानरूपफलश्रयत्वात् । नारायणो नमस्क्रियते, व्यायान् पुरस्क्रियते, इत्यादौ निपातार्थफल धात्वर्थव्यापारे विशेष्यतयैव भासते । तदन्वितमाश्रयत्व कर्माख्यातादिना प्रत्यागते । अथैवमपि कारकविभक्तेः साक्षाद्धात्वर्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति चेन्न, तादृशानियमे निपातातिरिक्तार्थमद्वारीकृत्येत्यस्यैव साक्षादर्थत्वात् । अन्यथा घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यादित्यादौ कारकपञ्चम्या जन्मर्थान्वयिनि नशर्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रयोज्यत्वादियोधना सम्भवात् । पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमपि प्रयोज्यत्व विपश्चितया तदवच्छिन्नजनकतावज्ञानादौ प्रसिद्धम् । प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेव वा तस्य धात्वर्थः । नन पञ्चम्यन्तार्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावो नञा बोध्यते । उक्तरित्या क्रियायोगे नमस्कार्यस्य कर्मत्वेऽपि स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थी अदकर्णान्वयान्वित्वमात्रविवक्षया ।

केचित्तु-नारायण नमस्कृत्येत्यादौ नम. पद नतिर्नमरम् । तथा च नारायण नतिकर्माकृत्येत्यर्थविवक्षया घट इत्यु करोति मुक्लीकरोतीत्यादौ घटादेरिव नारायणादे. कृतिकर्मता, शिखण्डिन पुरस्कृत्येत्यादौ पुर.पदमप्रशियतपरम्, एव घट साक्षात्करोतीत्यादौ साक्षात्पदं प्रत्यक्षविषयपरम्, एव तु लमाविष्करोतीत्यादावप्याधि.पद ज्ञानगोचरार्थकमिति सर्वत्र पूर्ववद्वितीयानिर्वाह.- इत्याहु । नम.पदस्य धर्मविशेषणत्वे इरिराविर्भयतीत्यादियस्यस्योपपत्तिः प्रयोगप्रसङ्गात् ।

तस्मात्प्रस्तारोति आंविष्करोति पुरस्कारोति अलङ्करोतीत्यादौ नम प्रभृतयो
निपाता धर्मवाचका एव; लाघवात्, तत्तद्दर्माभ्यस्य दर्शितरीत्यैव कर्मतोष
पत्तेः । आधिर्भपतीत्यादिप्रयोगानुरोधेन चाकिरादिवाचाना प्रकृतताभये
धार्मिणि लक्षणोपेयते । शुक्लः पटश्चादौ शुक्लादिवाचानामिव ।

अस्तु वा तत्रापि प्रकटनादिरूपो धर्म एव तदर्थस्तस्यैव धात्वर्थभावे
धर्मरूपेऽभेदान्वयः । क्रियाया स्तार्थाभेदान्वये आविरोदेरेवाकाङ्क्षा रवीक्रियते,
न तु नमःपदादेरिति न नापयणो नमो भवतीत्यादेः प्रसङ्गः । शुक्लीकरोती
त्यादौ च्विप्रत्ययान्तस्यापि शौक्लपादिधर्म एवार्थः । अभूततद्भावे तदनु
शासनात् । अभूतस्य पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य तद्भाष शौक्लपादि
अथ वा अभूतः पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौक्लपादि । शुक्ली
भवतीत्यादौ तु दर्शिता रीति । न चाभूततद्भावपर्यन्तस्य च्विप्रत्ययवाच्यत्वे
गौरवाच्छुक्लादिपदोपस्थान्यपदार्थतावच्छेदकशौक्लयाद्यन्वयि अभूतत्वमेव च्वि-
प्रत्ययार्थोऽस्तु, शुक्लतर ह्यादौ तरवाच्योत्कर्षस्यैव व्यर्थस्यापि व्युत्पत्ति
वैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकेऽवयवसम्भवादिति वाच्यम्; मन्मतेऽपि शौक्लयादि
मावस्यैव च्विप्रत्ययार्थतोपगमेन गौरवानवकाशात् । पूर्वकालावच्छिन्नत्वनिष्ठा
भावप्रतिपोगित्वसहितस्यापेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धतया भानोप
गमात् । शौक्ल्यादावभूतत्वलाभेनैव जलपरमाणु शुक्लीभवतीति प्रयोगा
प्रसङ्गात् । शौक्ल्यादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यता न तु ताद्रूप्येति न शक्यत्वानन्वयम् ।
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्दर्मनिष्ठाधेयताविशेषाणामेव सम्बन्धतया भानोपगमा-
दर्मान्तरस्याभूतत्वमादाय न जलपरमाणुः शुक्लीभवतीत्यादिप्रसङ्गः । प्रकृत्य
र्थतावच्छेदकगतप्रागवियमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमते तु अशुक्लीभवतीत्यादौ
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशौक्ल्याग्रमात्रस्य प्रागपि क्वचिद्वियमानतया तद्भावान्वये
योग्यतानुपपत्तिः, तत्तद्दर्मिण्यविद्यमानत्वस्य व्यर्थत्वे शक्यत्वानन्वयमिति
पूर्वकालावच्छिन्नोऽभाव एवाविद्यमानत्वम् । तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके
सामानाधिकरण्यसहितप्रतिपोगित्वसम्बन्धेनान्वयो वाच्यः । प्रकृत्यर्थे च तादृश
सम्बन्धेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्यमानमुपेयम् । अन्यथाऽन्यत्र स्वाभावसमा
नाधिकरणस्वादीनस्यादेः सर्वदाऽशुक्लाकादावपि सत्त्वेन काकोऽशुक्लीभव-
तीति प्रयोगः स्यात् । अलाभावरूपपदार्थान्तरविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदक

वैशिष्ट्यमान च - प्रकृत्यर्थे न सम्भवतीति प्रकृत्या स्ववृत्तिसहकारेण स्वार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीययादृशसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदक प्रत्याप्यते, पदान्तरसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षयापि प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशविशेषणावच्छिन्नसम्बन्धप्रत्यायनेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशसम्बन्धे-
 च्चिप्रत्ययार्थवृत्त्या प्रकृतिवृत्त्याऽभासमानस्य भानासम्भव इत्यनुपपत्तिः ।
 अस्मन्मते तु भवत्यर्थे भावे च्चिप्रत्ययान्तार्थस्याधेयतासम्बन्धेन पूर्वकालावच्छिन्नस्वाभावाधिकरणविशिष्टस्य अशौकल्यादेः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैवान्वयस्योपगन्तव्यतया तेन सम्बन्धेन चाधिकरणविशिष्टाशौकल्यादिना विशिष्टस्य भवत्यर्थस्यैवाण्याताद्यर्थे आश्रयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन भानात् तादृशविशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाशौकल्याद्यभावाधिकरण एव सत्त्वेन नोक्तातिप्रसङ्गः । अन्यत्वयपूह्यम् । स्वस्ति भवत इत्यादावाशीः स्वत्यर्थः । सा च परहितविषयकस्वेच्छा । स्वमुच्चारयिता, हितान्वयी सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । एव च भवदीयहितविषयिणी नदीयेच्छेति बोधः । कल्याणार्थकोऽपि स्वस्तिशब्दः, “ स्वत्यस्तु मह्य ” भित्पादौ, तत्रापि चतुर्थ्यर्थः सम्बन्ध. स्वस्यर्थान्वयी । इत्यलम् ।

इति चतुर्थी ।

अथ पञ्चमी ।

‘ वृक्षात् पर्णं पतति ’ इत्यादौ पञ्चम्या प्रकृत्यस्य वृक्षादेः पतनादेः क्रिया
 उपादानं च प्रत्याव्ययते । उपादानत्वे च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाभूतक्रिया
 लक्ष्यविभागाशयत्वम् । पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादधिभागजनकपतनाद्युपादानं तथा
 रणाय भूतान्तःक्रियाविशेषणम् । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविभागे च पञ्चम्य
 शक्तिरूपम् । भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याभेद्यतासम्बन्धेन च । प्रतिपा
 दितावच्छेदकत्वमाश्रयत्वरसम्बन्धेन विभागश्च जनकसम्बन्धेन क्रियायागमेति ।

जनकाशयस्य प्रतियोगिताऽनवच्छेदकतया नञात्सम्बन्धावच्छिन्नाविभागा
 भावक्रियाया नोपयितुं न शक्यत इति चेत् ? ताह विभागजनकत्वमेव पञ्चम्य
 योऽस्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तस्यायाभावात्सम्बन्धेन क्रियायाश्च वयं, एत
 च वृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठविभागजनकपताशय पर्णमित्यस्याकारक
 उक्तस्थले वाच्यम् ।

अथ पञ्चमोसगमि-वाहृतनसोक्तया पञ्चम्यर्थनार्हयारवाऽभावस्या शोभते ?
 यथायोगमेकतरस्य वा ? नाथ पक्ष — ‘ पर्णं वृक्षात्पतति न स्वस्मात् ’ इत्यत्र
 स्वनिष्ठपतने स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्सर्वेषु स्वनिष्ठाविभागजनकत्वा
 नात्पञ्चम्येन ‘ वृक्षात्पतति न भूतलात् ’ इत्यत्र पर्णो भूतलादिनिष्ठविभागा
 रिजनकत्वाभावात्सर्वेषु स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । न च स्वोपादानोऽप्युक्त्याऽऽ
 पत्तेः । नापि द्वितीय, — ‘ वृक्षात् पर्णं पतति न पर्णात् ’ इत्यत्र पतननिष्ठपतो
 पतननिष्ठविभागाजनकत्वस्यैव परास्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया पत
 निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापि वाचाऽप्युक्त्याया निर्वाहयितुमशक्यत्वा-
 दिति ।

अत्राहुः - विभागो जनकत्वञ्च पञ्चम्यर्थं , विभागे प्रकृत्यर्थस्याऽवधिकत्व सम्बन्धेन सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य विभागेऽस्य निरूपितत्वविशेषसम्बन्धेन जनकत्वेऽवयव , जाकत्वञ्च फलोपधानरूपम् , विशिष्टनिरूपिततादृशजनकत्वस्य क्रियायाम् , मनुस्य भिन्नाहारस्थले च क्रियावयवभावे प्रतियोगित्वेनाऽवयव । वृक्षफलविशिष्टविभागजनकत्वपत्रादिकर्मैश्च न पत्रावधिकत्वविशिष्टविभागोपधावकम् , पत्रादेः स्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेन तत्कर्मणि विशिष्टविभागसामानाधिकरण्याभावात् , फलापधावकत्वस्य सामानाधिकरण्यगर्भत्वात्तदनुपपत्तिः ।

'वृक्षाद्विभजते' इत्यादावपि वृक्षवधिकत्वविभागे प्रतीयते तत्राऽप्रादा नताया अवधितारूपत्वाद् वृक्षाद्यधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमस्य तेन बोध्यते अतः 'वृक्ष स्वस्माद्विभजते' इति न प्रयोगः । यथा हि स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसयोग स्वस्मिन् न वर्तते तथा स्वावधिकस्य विभागेऽपि स्ववृत्तित्वेऽपि स्वस्य न विशिष्टविभागाधिकरणवमित्यतिवादमत्र । अत्रापि च स्वरूपवन्धविशेषः ।

यद्वा विभागाऽधिकरण्यात् प्रजाजकत्वञ्च 'वृक्षात् पतति' इत्यादौ पञ्चम्यर्थं , विभागवधिकत्वस्य च प्रकृत्यर्थान्वयः , तद्विशिष्टविभागेऽपि निरूपितत्वविशेषसम्बन्धेनाधिकरणतायामवयव , विभागविशिष्टाधिकरणताया निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रजाजकतायामवयव । यत्र विक्रमणि च तदधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितान्यमानविशिष्टाधिकरणताप्रयोजकत्वम् कारणस्यापि अत्रापि तदवयवाधिकरणताप्रयोजकत्वमिति तदमङ्गलम् ।

मनु 'वृक्षात् पतति' 'वृक्षाद्विभजते' इति च 'वृक्षात् पतति' इत्यादिकथं न प्रयोगः I - पञ्चम्यर्थस्य विभागजाकत्वस्य विभागवधिकत्वक्रियाव्यपदेशात् । विभागवधिकत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वयः ।

न च विभागवच्छिन्नविभागा विभाग न्वयोऽव्युत्पन्न उद्देश्यतावच्छेदकानुभवयोरे
 तथादिति वाच्यम्, जनकतात्पत्तेन विभागावच्छिन्ने प्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनक
 त्वावशेषे व्युत्पत्तिविरोधविरहात् । न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वाऽवधिमन्वयोरन्वय
 बोधे धातुविशेषाधीनस्य, पारविभागोपरिस्थितेर्द्वैतत्वोपगमात्तदभावेन त्यजघातूरस्थिते
 तत्तदर्थे न पञ्चम्यर्थान्वय इति वाच्यम्, त्यजिपत्तोऽवधिमन्वयोश्च पर्यायतात्पर्यमद
 श्यात् । त्यज्यर्थत्वापारविभागयोः पञ्चम्यर्थान्वयात् त्यजघातुजन्यतत्तदर्थोपरिस्थिते
 रपि पञ्चम्यर्थान्वयहेतुनाया अवश्य-वाच्यत्वात् । न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वा
 न्वयबोधे धातुजन्यविभागजनकत्वानवच्छिन्नस्यपारोपरिस्थितिरस्तादृशावधिमन्वयान्वये
 च धातुजन्यविभागजनकत्वविशेषकोपरिस्थितिरिति त्यजघातुजन्यविभागत्व-
 च्छिन्नस्यापारोपरिस्थितिविषयत्वापारविभागायोः पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वावधिमन्वय
 न्वयाऽवभव इति वाच्यम्, फलन्यापारयोः पृथग् धात्वर्थतामते त्यजघातोरेति भाषा
 न्वेन विभागस्य तद्वनवच्छिन्नस्य दस्य चोपरिस्थित्या तदुपरिस्थितिविषयतादशार्थवो रपि,
 ततःपञ्चम्यर्थान्वयसम्भवादिति चेत् १,

न, फलवच्छिन्न-पारोपरिस्थित्यर्थतामते उक्तरीत्यैव सामञ्जस्यत्वात् । तयो-
 र्पृथग् धात्वर्थतामते च तयोः फलविषयक व्यापारविषयक बोध जननतु धातुपदमित्ये
 तादृशेच्छात्वा फल-व्यापारोपरिकैव इति पुनरुक्तादिपदवत् न तु फलविषयक व्या
 पारविषयक च बोध जननविवृति समूहात्मन्यात्मकबोधनिष्ठा तत्तद्विषयकत्वावच्छि
 न्नाविभिन्नविषयताशालितश्चेतरुत्वा, तथा सति नानार्थावाविशेषेण कदाचित् फल
 व्यापारयोः रैकैकपरि-त्यागेनापेकैकस्य बोधमसङ्गात्, तथा च विभागे पञ्चम्यर्थोऽव
 धिमन्वयान्वयबोधे सङ्गोपरिस्थितिविषयत्वयोः विभागेतरविषयकत्वानवच्छिन्नत्वाव
 सादिधातुशक्तिज्ञान क्रियायोः विभागजनकत्वरूपपञ्चम्यर्थान्वयबोधे च तादृशबोध
 निष्ठविषयतायोः विभागविषयकत्व नवच्छिन्नत्वावगादिधातुशक्तिज्ञान हेतुभवेति इति,

त्यजधातोस्तादृशज्ञानमन्त्रान्तस्याऽसम्भवीत्यतिप्रसङ्गानवकाशात् । शक्तिद्रवादिबद्ध-
 दर्शितैकशक्तेरपि कर्तृकर्मप्रत्ययस्थले फलव्यापारयोः विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन शा-
 न्दशोधसम्भवात् विशिष्टशक्तवैय विशेषणविशेष्यभावावपयांसाऽनिर्वाहात् ।

यदि च फलव्यापारयोः शक्तिभेदे एकार्थपरित्यागेनाऽपरार्थशोधप्रसङ्गवत्
 उच्यते तत्रैतौपगमेपि पुष्पवन्तपदशक्त्यविशेषण तत एव सकर्मकधातुतोपि विशेष-
 णविशेष्यभावानापन्नस्यैवान्वयशोध स्यात्, न तु तदापन्नार्थद्वयविषयक—
 द्रव्युत्प्रेत ? तदा सङ्केतस्य शोधो विशेषणतया भासमानयोः फलव्यापारविषयक-
 त्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वमपि स्वीकरणीयम् । विशेषणविशेष्यभावेन भा-
 सगानयारेव फलव्यापारयोः विषयताद्वयमवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नमिति तथैव तयो-
 र्भासम् । पुष्पवन्तद्रसङ्केते च चन्द्रसूर्यविषयतयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो न भासते ।
 अतस्तयोः विश्रुद्धलमेव भासमिति न काप्यनुपपत्तिः ।

यदि च ' वृक्षात् स्वर्गते इत्यदिर्न प्रयोगस्तदा सकर्मकधातोः फलवि-
 शिष्टव्यापारवाच्यतामते पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वशोधे विभागानवच्छिन्नफलाव-
 च्छिन्नव्यापारविषयकधातुशक्तिज्ञानजन्योपरिपत्तिः फलव्यापारयोर्नैवैवाप्यनुपरक्तयो-
 र्थावयवतामते च सङ्केतियत्र अनिष्टविषयताशो विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वफलाव-
 च्छिन्नत्वानवच्छिन्नत्वोभयावगाहितज्ञानजन्योपरिपत्तिः कारणमभ्युपगम्येतेष्वल-
 षाधिक्येन ।

' व्याप द्विभेति ' ' द्रव्युत्प्रेत रक्षति ' इत्यादौ " भस्माधाना भयदेव " इत्येतेनाऽप्यादान इव । अत्र च परतोऽनिष्टसभावना, प्राग चानिष्टनिवृत्त्यनुकूलो-
 व्यापारः । तदर्थकधातुयमेतद्विद्योनिष्टजनकमवादानसम्भिति सूत्रार्थः, एवं च
 एतन्मार्गं तत्र प्रयेत्तन्मू, तत्र निरुक्तथा र्थगत्याऽनिष्टेऽन्वेति ।

अथ यस्य व्याघ्राधीन भयमप्रतिद्धमथ च व्याघ्राधीनत्वेनाऽसौ स्वीयमरण
 रिक सभायमिति, तत्पुरुषपर 'व्याघ्रादप विभेति' इति कथ प्रयोग प्रमाणम् ?
 अनिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधादिति चेत्, भयार्थकधातुयोगे प्रयोग्यताप्रकारत्वं
 यच्चमर्थं, तच्चानिष्टसंभाननायाम्भेति प्रकृते च व्याघ्राधीनत्वस्य तत्पुरुषायाऽनिष्टे
 बाधेऽप्यनिष्टसंभाननायाऽप्रकारकत्वमबाधितमेवेति नानुपपत्ति । एव च श्रुभू
 मेण मित्रादपि विभेति इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यनिर्वाह । एव च भयार्थ
 कधातुयोगे भयहेतुत्वेन सम्भावितमपादानमित्येक सूतार्थं, अनिष्टविरहानुकूल्या
 पाररूपत्राणार्थकधातुयोगे तदनिष्टप्रयोजक नदित्यपर । अनिष्ट च तु स्वमेव सर्वं
 शानुगतम् ।

एवञ्च यं तु स्व कस्यापि न प्रसिद्धयति तादृशस्याऽप्यधिकण्टकादेरपादानत्व
 कथमिति चेत्, तर्हि यन्निरुद्धस्तु स्वोपभायकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपा
 दानक स्वकर्मक रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटादचेतनकर्मक रक्षण विनाशोपभाय
 कव्यापारविरहानुकूलव्यापार तदपादानक स्वकर्मक रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटा
 दचेतनकर्मकरक्षण विनाशोपभायकव्यापारविरहमर्थं निर्वाच्यम् ।

'यवेभ्यो गा धारयते' 'कूपारदध धारयति' इत्यादौ "धारणार्थाना मीक्षित"।
 एतन्नेन यवकूपारैरपादानान्, धारण क्रियाप्रतिषेध, तदर्थकधातुयोगे इक्षित
 तत्त्वक्रियाजन्यफलभासितया तत्त्वक्रियाकर्तृरभिधेतेऽपादानमिति सूत्रम्, क्रिया
 च भक्षणमनादिरूपा, तात्पर्यवशात् क्वचित् कस्याभित् प्रतिषेधा धारयत्यादिना
 बोध्यते, प्रतिषेध कर्तृत्वाभावात्पुनरव्यापार । कर्तृत्वान्तरूपत्वात्पर्यतावच्छेदक
 फलशान्तिरयं शब्दात्वादे कर्मता । यवादिपदोत्तरपक्षस्था यवादिगतत्वेनेच्छाविष
 मफलकत्व भक्षणादौ प्रत्याप्यते, इच्छा च भक्षणादिक्रियाकर्तृगवादिनिष्ठा, तदर्थे
 ऽनुत्पत्तीया, एव चाप्यस्या यन्तुर् इति चेत् यवा धारो-उपविषये यो यवाऽ

धस्ययोगोत्तरदेशस्ययोगादिर्वादिनिष्ठतत्त्वफलकन्वापार विशेषकर्तृत्वाभावानुबुद्ध्या
 पापात्तुक्कृतित्वात्तन्वाकारको बोध । अन्वदेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा
 तथाप्यभिमुखदशगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छा वर्तत एवेति, वस्तुगत्या य-
 कूपादिदेशस्तद्वत्त्वेन क्रियाज यस्ययोगस्य तदिच्छाविषय वमक्षतमेव ।

न च प्रकृते यवकूपादिनिष्ठफलविशेषजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु, किमिच्छा
 ऽ तर्भावेनेति वाच्यम्, यत् चैत्रादेर्नास्तरीयकतया विषभोजनादिक प्रसक्त न तु स्वे
 च्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधिभ्यापारकर्तारि 'त्रैत्र विषाहारयति' इति न प्रयोग, अपि
 तु 'सविषाद्वारयति' इत्यादिरेव, तत्र पूर्वप्रयोगवारणाय सूत्रकृता "ईदित्त" इत्यत्र
 सम्प्रत्ययेनेच्छोपदानम्, अत एव यद् यवादिषु केनापि न भुक्त तत्कर्मक
 भोजनाप्रसिद्धावपि भोजनफले सयोगविशेषे तद्यवादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या
 तद्यवाद् गा वारयति इत्यादिप्रयोगोपपत्ति । एव च तत्र भक्षणत्वाद् तद्यवा
 दिकर्मकत्वगवादिकर्तृकत्वोभयाभावबोधाय केपाचित् प्रमासोऽनादेय एवेति ।

'पण्डितात् पुराण शृणोति' 'उपाध्यायोद्भदमधीते' 'रामादधीतस देश'
 इत्यादौ "आख्यातु-आख्यातोपयोगे" इत्यनेनापादानता, तत्र प्रकृत्यर्थं पण्डिता
 दिकर्तृकोच्चारणाधीनत्व पञ्चम्यर्थं, तस्य च ध्वणोच्चारणार्थविशेषणानादिक्रियाया
 प्रत्यय ।

'मृत्विण्डाद् पत्रे जायते' इत्यादौ "जनिकर्तु" इत्यनेनापादानत्वम्,
 तत्र प्रकृतित्वं न विकारित्वम् प्रकृतिविकृतिभावाभावेपि "प्राक् कैकयीतो भरत-
 रगतोऽभूत्" 'वापोर्नात्' इत्यादौ पञ्चमीदर्शनत्वं न हि मुतवपुषो मातापितृ
 शरीरविकारत्वम्, अपि तु तदीयशुक्रशोणितादिविकृतित्वमेव, शुक्रशोणितादे शरीर
 म् वेपि मज्जमादेरिव शरीरवपुष वाभावात् तदवयववारभ्य वत्पेव सविकारत्वात्
 पथात् ।

न च तथा हेतुपञ्चम्येव न ऽपादानपञ्चमीति वाच्यम्, गुणातिरिक्तहेतौ पञ्चम्यनुशासनविरहात्। अन्यथा 'दुग्धाद् दधि जायते' 'मूत्राद्यो घटो जायते' 'शूलाद् धनुर्जायते' इत्यादावपि हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ "जनिकर्तुः" इत्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, तस्मात् कारणत्वमेव प्रकृते प्रकृतित्वम् । 'दण्डाद् घटो जायते' इत्यादयोपि प्रयोगा इत्यन्त एव । अत एवेश्वरस्य द्रव्यादिकार्या ऽप्रकृतित्वेपि "यतो द्रव्य गुणाः कर्म" इत्यादौ पञ्चमी । न च प्रकृतिपदेन कारणमात्र विनशायामपि क्रियाविनशाऽभावादपादानपञ्चम्यनुपपत्तिः, हेतुपञ्चमीश्वोक्तक्रमेण प्रकृतेऽनुपपत्तैवेति वाच्यम्, अगत्या 'जायते' इत्यादिक्रियाप्राहारेण तत्र पञ्चम्या उपपादनीयत्वात् ।

'दिववतो गङ्गा प्रभवति' इत्यादौ "भुव प्रभव" इत्यनेनाऽगारा-
नेता, यत्सद-भात् प्रभवनम् प्रथम, प्रकृता, स प्रभव, प्रथमप्रकाश एव प्रभव-
त्यर्थः । पञ्चम्यर्थः सव-भाषीनत्व तादृशक्रियायामनेति, सवग्ने च दिववदादे
प्रकृत्यर्थस्यान्वयः ।

"उपाध्यायादन्तर्घते छात्रः" इत्यादौ "अन्तर्घौ घेनादर्शनमिच्छति" इ-
त्यपादानता । अन्तर्घि-—अन्तर्घानम्, र्शनशान्त्यकर्तृकदर्शनविरहो हेत्येवको व्यापारः,
एव च व्यापारानुकूलतयाऽन्तर्घानघटको यत्कर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देशः सोऽप्रा-
दानमिति सूत्रार्थः । उक्तस्थलीपत्रचम्या अन्तर्घिघटकदर्शनत्वविषयकृतानि रूपक-
त्वमेवार्थ इत्युपाध्यायान्तर्घुदर्शनविषयताया य स्वागिणीऽभावस्तदुद्देश्यकव्यापारक-
त्वात् छात्र इति तज्ज्ञानत्वमीध ।

इदं तु बोध्यम्— 'अस्मादय क्षीर्ष' 'अस्मादय तार' इत्यादौ नोपादानपञ्चमी;
द्वैर्घ्याद्यवधेरपादानत्वस्याऽननुशासनात् । "भुवप्रपायेऽपादानम्" इत्यनेन ह्य-
ऽपाये-विभागरूपप्रतिपाद्य क्रियान्तरत्वविभागे च, यदवधिभूत तस्याऽपादानत्व-
विधीयते न स्वधियमात्रस्य । यदि चावाप्यपद्-वस्तुमान्तोपलक्षकमुच्यते तदा
तदुपादानमनर्थकं स्यात् ।

अथ त परेन क्रियासामोयमुपलक्ष्यते ' अस्माद् दीर्घ ' इत्यादौ च 'अर्पित' इत्याद्याहार्यम्, दीर्घभयन च दीर्घतैवेत क्रियाया सावधिकत्वम्, आवश्यकश्च क्रिया व्याहार, तद्योगमन्तरेण कारकत्वस्याऽनिर्वाहात् । एवम् ' बलाहकाद्विद्योतते विद्युत् ' इत्यादौ द्योतनादिक्रियाया सावधिकत्वविरहेण 'निस्सृत्य' इत्याद्याह्रियते । अत एव नैरुपादान निर्दिष्टविषयम्, अपि तूपात्तविषयमिति वैयाकरणा । निर्दिष्टत्वम्, उच्चरितत्वम्, उपात्तत्वम् अभ्याहृतत्वम्, विषयोऽवधिकत्वनिरूपक । निस्सरणच विभाग एवेति उक्तस्थले अभ्याहृतक्रियाया सावधिकत्वमिति चेत् !, एवमिति वृद्धत् पतति' इत्यादौ वृष्टादेरसप्रह । तत्रापि विभक्तिक्रियाऽप्याह्रियते इति चेत् !, तत्र निर्दिष्टविषयताप्रत्ययविरोध ।

एवम् ' अस्माद् दीर्घ ' इत्यादावपि क्रियाप्याहारे तत्समशीले ' माधुरा औष्णेभ्य आदयतरा ' इत्यादावपि क्रियाया अभ्य हरणोपतया तत्राऽपादानस्याऽपेक्षितक्रियारूपस्योपात्तविषयान्तर्भवप्रसङ्ग इति तादृशाऽपादानमोरविशेषापत्ति । एव च—

“ उपत्तविषय किञ्चिन्निर्दिष्टविषय तथा ।

अपेक्षितक्रिय चेति लिधाऽपादानमुच्यते ॥ ”

इति शाब्दिकविभागविरोध ।

अथ ऽप्युपदेन क्रियासामोय क्रियाजयविभागश्च विवक्षित, एवञ्च ' वृष्टत् पतति ' इत्यादौ न विभागात्मकक्रियाप्याहार इति तदुपादानमपि निर्दिष्टविषयम् यत्राऽपादाननिर्वाहार्थमेव क्रियाऽप्याहार ' बलाहकात् ' इत्यादौ, तदुपादानमुपात्तविषयम्, यत्र यावत्समाप्तये तद्व्याहारस्तत एव चाऽपादानतानि मांहे यथा ' माधुरा औष्णेभ्य ' ' अस्माय दीर्घ ' इत्यादौ, तत्रापेक्षितक्रियमिति चेत् !, एवमपि ' अपमस्मात्तारः ' इत्यादावगति — तत्र हि तारत्व जाति, तत्रैव न सावधिकत्वमिति कुतोऽपादानता । अथवा ' अपमस्माद् गौ ' इत्यादावपत्ति । न च जातेरेपि तारत्वस्य ' अपमस्मात्तारः ' इति प्रतीतिरप्याद् भव

एव सावधिकत्वमिति वाच्यम्, यदत्र हेतुपेक्षया तारत्व तदेवाभ्यापयथा म द्रव्यम्
 तेषामेतज्जातिद्वयानभ्युपगमात्, समन्यत्वानभ्युपगमो जातिसङ्घटनज्ञात्, तथा च
 तत्तत्त्वाद् सावधिकत्वे स्वपेक्षया यस्तारस्तमेव स्वस्मिन् मन्द्रोपवहार इव
 तारव्यवहारोपि स्यात् स्वपेक्षया यो मन्द्रस्तमेव तारव्यवहारवत् तमेव स्व
 स्मिन् म द्रव्यवहारोपि स्यात् ।

अथ तदपेक्षया तारव्यवह रस्तस्य न यथे स त तत्साक्षात्कारप्रतिर-धक
 तावच्छेदकज्ञा तमस्वरगवलम्बते, अतो न स्वपेक्षया यस्तारस्तपेक्षया तारव्यवहारो
 ऽपेक्षया तरेपि भवतीति चेत्, तर्हि ' अ गच्छार ' इत्यत्र साजात्यमा
 न भिकरणसाध कारप्रतिर-धकताय-न्देकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मकसाजा
 त्ये साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्वये वाच्ये, तावत्तैव दोषोतिप्रसङ्गवारणत-मन्नात्
 साजात्य तदवतिश-न्दत्वजाति, तस्या स साकारस्य च न सावधिकत्वमिति न
 सावधिकत्वलभ्यपादानात् तत्र पञ्चम्यर्थ ।

न च साजात्यपटवजाते सावधिज-त्वाभावेपि नृत्ते सावधिक समस्येव
 एव साक्षात्कारो विलक्षणविपदिताशालिष्ठानम्, तद्विपदिता च सावधिकेवेति तत्र
 पञ्चम्यर्थ-वयेन सामञ्जस्यमिति वाच्यम्, यतो नृत्तेर्विपदितावाद्य स्वाधारव्यपप्रति
 योगिकत्वमथ न ह तदवधिकत्वम्, तदवधिकत्वत-प्रतिबो-गक-वयोर्बन्धुतो भेदात्
 अ-वयो ' घट वर्तते ' ' घटमवगाहते ' इत्यत्र ' घटाद्वर्तते ' ' घटादवगाहते '
 इति प्रयोगस्य घट-त्वाऽपादा-त्त्वेन दुर्बलत्वात् । अत एव प्रतियोगिताया अपादा
 नत्वाना मकत्वयाऽ-यादिशब्दयोगे प्रतियोगिकाचकपदात् पञ्चमी सूत्रान्तरेणातुष्टिः,
 प्रतियोगित्वस्वाऽपादानत्वरूपत्वे तत्सूत्रवैयर्थ्यापत्ते ।

अथाऽ वादिवा-न्दार्थभेदाद् क्रियात्वाभावेन कारणत्वात्सम्ब इति मुनि क
 ल-तर प्रानामेति चेत्, तत् किं तार्थादिश-न्दार्थघटकतारत्वादे क्रियात्वमनु
 म-पत्ते भयता ' तरमादत्त पञ्चभ्युपपादक सूत्रान्तरमनुपगतमिति ।

न च 'घटाद्भेद' इत्यादौ क्रियायोगादपादानपञ्चमेव भातृपदाव्यपदानमं
 गियोगिताया अपादानत्वरूपत्वे 'घटे वर्तते' इत्यादौ । चामीप्रयोगस्य परत्वेभाषिक-
 रणवत्त्वादिना वाभादेवाऽनवकाशात् अभावीयविलक्षणप्रातयोगिताया एव वा स-
 थात्वात्, 'घटादग्न्यक्षम्' इत्यादौ चाऽपादानत्वात्तद्वेत्प-व्यपदयोगेनैव पञ्चमी,
 तन्मात्रपदादिशेषपक्षयो भासमानभेद एव पञ्चम्यर्था-व्यापणमात्रं न तु भावप्रत्ययात्
 भाषान्येन भासमाने तस्मिन् अन्यपदार्थैकदेश इव वृत्त्यर्थैकदेशस्य ससम्बन्धके मतिवो-
 गित्यसङ्ग-भा-वस्य व्युत्पत्तिविद्वादिनि वाच्यम्, प्राधान्येन भावप्रत्ययान्तासमानो-प-
 न्तत्वे घटपदादिप्रतियोगिकत्वा-वशविवक्षया घटाद-य-वम्' इति प्रयोगात् तत्र
 वाच्यैवाऽन्वयेतरपदद्वयोपादानात् ।

अथ वा " सुवसपथे " इत्यादाऽपि-त्वमेव विवक्षितम्, न तु प्रतियोगित्वम्-
 अभयानुपपत्तकत्वाभावादिति 'घटाद्भेद' इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तयेऽन्वयेतरपदे-
 पादानम् ।

वस्तुतस्त्वन्वयेतरपद स्वरूपपरमेव अर्थपरत्वे 'घटाद-य' इतिपद 'घटा-
 रेक' इति प्रयोगापत्तेः ।

यदि चैकपदस्या-प-त्वत्वेण नाऽप्यर्थकता, अपि तु सममित्याहता यत्नेनल
 धितनिष्ठकतृशुद्धिनिपयत वच्छेदकघटत्वादिनैव 'इत एकमानपति मैलधा
 ऽपाम्' इत्यादौ घटत्वपत्त्यादिनैवाऽऽयनक मतादिप्रतीतेर्न तु घटघटाव्यवस्थादिना
 न यत्त्वान्वयिप्रतियोगिवाच्यरूपदासमि-याहारात्, अ यथा तद्योगे पञ्चम्या असाधु
 र्त्वेपि 'घटस्यैक' इति प्रतियोगिनि पठ्यापत्तेर्दु-रत्वादि-पुञ्जते ' तद्वाच्य-वार्थ-
 कतदादिदयोगे पञ्चमीप्रयोगापत्त्याऽर्थमदशासभव एव, तथा च 'घटाद्भिन्नम्' ' घ-
 टाद्भिन्नते' इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहाय तत्राऽपादानत्वमेव कथञ्चिदुपपादनीयम् ।

तथा हि भिदभातोर्नाऽ-योग्याभावोऽर्थ 'घटाद्भिन्नसि घट' इति प्रयोगा-
 पत्तेः सिद्धते घट इत्यादिमदीगानुपपत्तेश्च कर्तारिवगागनेपदासम्भवात् भिदभावे-

अद्वैतादिकत्वात् परस्मैपदिवाच इत्यन्त्रात्मनेपदयोरनयकात् । अकर्मकधातुप्राये
 कर्मकर्तृविषयाया अप्ययोगात्, कस्यचिदकर्मकस्य प्यर्थां तर्भावेन कर्मकर्तृत्वमुप
 पादनीयम्, अ-यो-याभावस्याऽऽजन्तया तदर्थकभावोरर्थेति प्यर्थांतर्भावस्य दुष्क
 रत्वात् । ' भिद्यते कुसूल. ' इत्यादौ भिदेविदारणार्थकत्वेन सकर्मकतया कुसूला
 देः कर्मकर्तृत्वसमवात्, अतोऽ-यत्वेन शापन भिदेरर्थः, शापनम् ज्ञानविषयताप्रयो
 जकव्याप्तिपक्षधर्मता, तदाभयोऽसाधारणधर्म एव भिदादिकर्तृत्वाद्भेदक उप्यते.
 अ-यत्त्वप्रकरकागुमितिविषयता रूपभात्वर्थावच्छेदकत्वात् । भिदादिकर्मतया
 भेदः, एव च ' पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते ' इत्यादौ पृथिव्यादेः कर्मतेव न केवल
 कर्तृता । अन्योन्याभावे साध्ये कथंतां त्रिकाणा तादृशप्रतिशलेखन केया चिदनय
 चाभेन । प्रतिशालेष्वङ्ग्यादिपद षड्ग्यादिज्ञानविषयत र्थकम् । हेत्ववयवस्यपञ्च
 म्या ज्ञाप्यत्व नायोऽपि तु प्रयोग्यत्वमेवेति मणिकारादिमतानुसारेण केया चिदि
 ति संज्ञविषयनचतुराः ।

' अर्जुनः क्रोधात्तरस्य विध्यति ' ' अथ भुवत्वाऽय द्रव्यदानोक्ता ' इत्यादौ
 " मत्तमीपञ्चम्यो कारकमभ्ये " इति पञ्चमी प्रकृत्यर्थयोरप्यकालो, कारकद्रव्य
 रस्यथापकृतामभिधत्ते, तथा च स्वाभिहितदेशानन्तरक्रोधात्मकायवभागानन्तरदेश
 मथ स्रष्टव विष्य-र्जुन इत्याद प्रथमसंज्ञे बोधः, मत्तमिव्याहृतकर्मभिहितदेशा
 नन्तर्ये विद्येदणमया प्रकृत्यर्था-वयि, विशेष्यतया प्रकृत्यर्था-वयि चान्तरदेशस्यैव
 पञ्चाप्यर्थः । र्थोपकार्यान्वित परपदार्थान्वितारणार्थबोधकस्यमप्यत्र म्बु-वसितैवैव
 च द्रव्यपदस्य र्थान्तिपते । भे जनकुर्यादिकरणैतादृशज्ञानन्तरद्रव्यदान तरादिनवृत्तिभो
 जनवृत्तिमन्वयमित्य कारकरोपधरमस्यभे । कारकपदेन क्रियातुक्कव्यापाररूपकार
 कपदार्थत-वच्छेदकस्यापि विषयतया पक्षविषय-तुक्कव्यव्यविति प्रकृत्यर्थक साऽन
 न्तर्काव्यापारवत् प्रकृत्यर्थविद्येदणमप्यदपरक्रिय नुरूपकृत्यविकरणकाज्ञानन्तरस्य
 च बोधकत्वेन पञ्चागुपयति । कारकद्रव्यमध्यर-गिता चाम कालमथ नोपपद्यते-
 द्दुर्बेवदन्, मत्त पञ्चागम् " कर्तृत्वमभ्ये चैव कालः " इति ॥

॥ इति पञ्चम्यर्थनिरूपण समाप्तम् ॥

अथ षष्ठी ।

इसम्बन्धविषयाया कारकविभक्त्यप्रसङ्गे: “ शेषे षष्ठी ” इत्यनेन ‘शेषस्यैवम्’ इत्यादौ षष्ठी विधीयते । ‘शेषस्य इवम्’ इत्यादौ स्वत्वस्य, ‘शेषस्य स्वम्’ ‘षट्स्य कारणम्’ ‘शेषस्य हस्तः’ इत्यादौ निरूपितत्वावयवत्वादीनां सम्बन्धत्वेनैव परत्पर्यता, न तु विशिष्य-शब्दान्यन्यप्रसङ्गत् । सयोगादिसम्बन्धस्यैव ‘शेषस्य नेह वासः’ इत्यादौ स्वत्वादिसम्बन्धविशेषबोधतात्पर्येण यत् नञ्प्रयुज्यते तत् विशेषरूपेण षष्ठ्या लक्षणेन, “ सुवृत्तिभक्तौ न लक्षणा ” इति प्रवादस्य ‘अनुशासनाऽस्यै एकविभक्त्यर्थेऽपरविभक्तेर्न लक्षणा’ इत्येतत्परत्वात् । अत एव च “ कृद्योगापि हि षष्ठी सम्बन्धत्वेनैव बोधयति ” इति विभा । इत्येव च सम्बन्धत्वेन कर्मत्वादिपित्रशायाम्, ‘मातुः स्मृतम्’ इत्यादौ “ अर्धीगर्भ ” इत्यादिषष्ठ्यनुशासनस्य नियमपरतया सार्धक्योपपादनशक्तिरुक्तानुपपद्यते, सम्बन्धविशिष्टसम्बन्धविषयाया “ शेषे षष्ठी ” इत्यस्य षष्ठ्यविभायकत्वेतादृशानुशासनस्य विविधमेव स्यात् । अत एव च “ आम शूद्रस्य पत्न्याम् पत्न्याश्चिद्व्युच्यते ” इत्यस्य ‘पत्न्याम्’ इत्यन्तानुपपद्यमानायाः षष्ठ्या सम्बन्धत्वेन कर्तृत्वमर्थो न तु स्वत्वम्— शूद्रकर्तृकत्वयोस्मै चरुहोतानुपपत्तेरिति नवीनस्मार्तानां मतमनुपपद्यते ।

न च तत्त कृद्योगा षष्ठी कर्तृत्वत्वेनैव बोधयतीति वाच्यम्, निष्ठायोरेतस्या निषेधात् । अत एव “ नाग्निस्तृपति काष्ठानां न पुनः वामलोचना ” इत्यादौ करणत्वादेः सम्बन्धत्वेन विषयषष्ठा षष्ठ्युपपत्तिः, तृतीयादिभिधियप्यतया विशेषरूपेण करणत्वादिसम्बन्धविषयाया षष्ठ्यनुपपत्तेः ।

अथ सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वे ‘पुरुषस्य दण्डः’ इत्यादिवत् ‘दण्डस्य पुरुषः’ इत्यादिरेषि मयोगः स्यात् । एवम् ‘दण्डी पुरुषः’ ‘रूपवान् पटः’ इत्यादिवत् दण्डरूपादेः पुरुषपटाद्यनाभारत्वेपि ‘पुरुषो दण्डः’ ‘घटश्चूषम्’ इत्यादिः षष्ठीगो दुर्वारं — ‘तदप्रारित’ इत्यर्थे इव ‘तदस्य’ इत्यर्थेपि मत्तुपो विधानात्, दण्डरूपादिवदोत्तरषष्ठ्या ‘शेषपटादिनाद्वतदस्यसम्बन्ध

न च भेद एव पदप्रत्ययः, तत्र च क्षत्रियादिवदापरस्य प्रेतिसोमिन्वेनाऽन्यस्य च
 क्षत्रियात्पत्त्यनरादिन्यावृत्तत्वलाभः शक्तिभेद विनैवेति वाच्यम्, एवमापि कथयतिर
 क्तिभक्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव मानमिति व्युत्पत्तिविरोधाऽपरिहारत् ।
 'नरेषु क्षत्रियाणामेव शौर्यम्' इत्यादी क्षत्रिवादेर्विभक्त्यर्थविशेषणतयोपरिव-
 त्तस्य भेदे विशेषणतया भानोपपत्तेः "एकत्र विशेषणे" इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधाच्च ।
 अपारत्वं सञ्जया नरादिपदादेव क्षत्रियान्तरत्वादिविशेषणरूपेणोपरिर्णीतरिति
 चेत्, अशुद्धम् ।

व्यावृत्तत्वं किं तावत्? कुत्र वा तदन्वयः ? । व्यावृत्तत्वं तदनुचितम्, शू-
 रतमादिपदोपस्थापिते भवेत् तदन्वय इति चेत्, न- पदार्थतावच्छेदकेन पदा-
 र्थान्तराऽनन्वयात्, 'पदानां जातिमति राना' इत्यादी जातिमदन्वयपदार्थवृत्ति-
 त्वसामान्याभावरस्य सत्तादौ याधितावात्, तादृशपदार्थसमनेतत्वाद्यभावरस्य जाऽप-
 सिद्धेर्णावृत्तिवोधासामान्याच्च । एवम्— 'द्रव्येषु कम्बुमीवादिमात्रं घटः'
 इत्यादौ घटत्वादिर्षिर्मदराऽन्वयितावच्छेदकरूपेणानुपरिचयत्वात् तस्य व्यावृत्त-
 त्वस्योपेक्षो दुर्घट इति ।

अत्र केचित्— 'नराणां क्षत्रिय शूरः' इत्यशौ क्षत्रिय इव सञ्ज-
 यया क्षत्रियान्येपि क्षत्रियपदार्थं, शूरपदस्यपि शूर इव तदन्वयार्थः, पदार्थो-
 ऽभेदः क्षत्रिये तदन्वयिर्मन्वेति । तथा च नराभिन्न- क्षत्रियः शूरो नराभिन्न
 क्षत्रियान्यो न शूर इत्यर्थः । 'नराणां क्षत्रियेषु शौर्यम्' इत्यत्रापि क्षत्रियपदं
 प्राग्गुणपर्ययकम्, शौर्यपदं च तत्तदन्वयताभावायैकम्, तथा च नराभिन्नक्षत्रिये
 शौर्ये तदन्वयिर्मस्तदभाव इति शेषः । उद्देश्यविभेदयोर्षाब्दसम्बन्धो भावात्
 ययोरे भासते तत्सम्बन्धाच्छिष्टप्रविशेषाभावात् उद्देश्यवाचकविभेदवाचकपदयोर्वै-
 धिकरण्यस्यैव विभेदपदत्वार्थः, तयो रसामानाधिकरण्यस्यैव तु विभेदपरिधि-
 च इति सामान्यतो व्युत्पत्तिरित्याहुः ।

तत्र शोभनम्-तथा एति 'तस्यै पुरुषोत्तमस्य नमः' इत्यत्र तत्पदा-
 न्तत्पदन्वयस्यैव पुरुषपदार्थाऽभेदविधये उच्यतेऽपरेनाऽसामान्यात् समासाप्रसक्तोः

तत्र कर्तृपटितपरम्परासम्बन्धवच्छिन्नापारताया एव सप्तम्यर्थत्वेन सर्वसाम्बन्ध
 रथात् । परम्परासम्बन्धस्यापि प्रतीतिवत्त्वेन इच्छिदाधारतानिषामकत्वोपगमात् ।
 अत्रन्वयेताविशेषोऽप्याधारसप्तम्यर्थः । यथा बोधायान शब्द, कर्णे शब्दः
 पृथग्रे कविषयोग इत्यादी । एषु स्थलेषु कारकतानिर्वाहाय भवतीत्य
 आहारः ।

अथ वा "सप्तम्यधिकरणेचेति" चकारेणकारकाधारवाचिनोऽपि स -
 तमी । अत एव साध्यवद्विचक्षणभाभावप्रवृत्तित्वमिदत्र साध्यवद्विज्ञे यः
 साध्याभावात् इति सप्तमीतत्पुरुषेण व्याख्यानं सङ्गच्छते । तत्र क्रियाध्याहारं
 सापेक्षतयाऽसामर्थ्येन समासात्प्रपत्तेः ।

'चर्मणि शीपिनमि' आदौ "निमित्तात्कर्मयोग" इत्यनेन सप्तमी प्रकृत्यर्थच
 मीर्द्दनादिक्रियाविमित्तत्व बोधयति । निमित्तत्व च न कारणत्वम्, चर्मोदेई
 गनादिक्रियाकारणत्वे मानायत्वात् । पूर्ववर्तित्वेऽपि इच्छाकृपादिनाऽप्य
 यांसिद्धत्वात् । अपि तु क्रियाशक्तिका वा विनियोज्यत्वेनेच्छा ताद्विपत्त्यम् ;
 स्वपिपत्कतादशाऽधीनत्वमेव तत्र क्रियात्वयोः सप्तम्यर्थः । तदेकदेशविषयि
 ताया निरूपितत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः । चर्मोदेर्वात्यन्वाभादे, सम्बन्ध न सप्त
 म्यर्थः, अपि तु सप्तम्भा, ताद्युत्वे स्वरूपसप्तपेक्षितः ।

'गोष्ठु दुहामनासु गत' इत्यादौ "यस्य च भाविने" ल्यनेन गवादिप
 दात्सप्तमी । तत्समानाधिकरणदुहामनादिपदाद्य 'नीळ घटमानये' आदौ नाला
 दिपदात् द्वितीयाद्यद्विशेषणपदस्य विशेष्यरहसमानविभक्तिकत्वनिश्चयात्सप्तमी ।
 विशयस्य सृजे च भावपद क्रियापरम् । तथा च नदिशेषणकृदन्तार्थविशेषणताप
 जक्रियया क्रियान्तरस्य लक्षण-भ्वावर्तनं तद्वाचकपदात्सप्तमीति तदर्थः । उक्त
 स्थले यमनादिक्रिया दोहनदिबमानकालीनत्वादियुरकारेण साध्यतयाभिप्रेता ।
 अतो भ्वावर्तकविशेषणप्रविष्टतादशक्रियाया अपि न्यायवर्तयतया तत्कर्मार्थमेदा
 न्यविगवादिपदात्सप्तमी । अथ तादृशसप्तम्भा, समानकालीनत्वादिकर्मसम्ब-
 न्धः, तत्र दुह्याद्युपस्थापितदोहनदिर्निरूपितत्वेना-न्वादेशोद्भवसमानकालीनत्वादि
 यमनादौ सम्भवति इति द्व न युक्तम् ; दुह्याद्युपस्थापिताक्रियाया, कृदर्थविशेष
 णतयोपरिभूताया, समानकालीनत्वादिविशेषणत्वात्प्रभवात् । प्रकृत्यर्थतादिना

न्विताभ्यं सप्तम्या बोधनासम्भवात् । किं तु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव स-
प्तम्यर्थः । तस्याश्च समानकालोन्त्वादिक क्रिया-तरे सम्बन्धः । तत्र वर्तमा-
नार्थकवृत्तसमभिव्याहारस्थले समानकालान्त्य 'दोहभ्यासु गत' इत्यादि
भविष्यदर्थकस्थले प्राक्कालीनत्व 'दु-भ्यासु गत' इत्यादावतीतार्थकवृत्तस्थले
उत्तरकालीनत्व सम्बन्धतया भासते ।

'पायसि पीते तुषा शाम्यती' त्यादावतीतार्थकवृत्तसमभिव्याहाराकार्य-
कारणभावोऽपि सम्बन्धतया भासत इत्यादिकमूहनीयम् ।

'गुणान्यत्वे सति क्त्वा' दित्यादौ सतीत्यनन्तर सत इत्यभ्याहार्यम् ;
अन्यथा लक्ष्णयक्रियाभा नोक्तसूत्राविषयतया सप्तम्यनुपपत्तेः । तत्र चाऽऽरथा-
तोरर्थ आधारता, गुणा-मत्वादाधारतायाश्च सदाधारताया तद्विद्युत्त्व सम्बन्ध-
तया भासत इति चिन्तामणिकारोक्तसमानाधिकरण्यलाभनिर्वाहः । * 'द्यया-
नेन चैत्रेण भुक्त' मित्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वमने-
ऽपि तत्र लट्प्रत्ययेणैव समभिव्याहाराज्ज्ञानादिसमानकालीनत्व शयनादिक्रि-
याया रोप्यते, अतो न सप्तमी । अन्यतस्तदनभिधान एव सप्तमी-
विधानात् ।

॥ इति सप्तम्यर्थनिरूपणम् ॥

अथ सम्बोधनम् ।

'चैत्र त्वया भुज्यता' मित्यादौ "सम्बोधने च" ति प्रथमा
सम्बोधनमेवाह । तच्च दक्कुरव्यवहिनशब्दजन्यबोधोपाश्रयत्वेनेष्टम् । प्रथमार्थ-
सादृश-ऽपि नियमतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भागम् ।

अथ सम्बोधनपदान् विनापि 'त्वया भुज्यता' मित्यादिवाक्याधीनस्य
चैत्रादेर्वाक्यार्थबोधस्य भोजनादिप्रवृत्तेश्च निर्वाहात् चैत्रेत्यादिप्रथमात्तरदप्रयोगो-
ऽनर्थक इति चेन्न ; सम्बोधनानुमायकासाधारणमिषुष्ट्यादिरिरे विशि-
ष्य चैत्रस्याप्यवच्छिन्ने युष्मत्प्रदशतिमहनिर्वाहस्यैव तत्प्रयोजनत्वात् । चैत्रत्वा

* दयानक्षेत्रे भुक्तवानित्यादि पठः ।

एषच्छेदो सम्बोधनत्वप्रद विना सम्बोधनत्वच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नत्वात्
 क्तवदस्य विशिष्य चैतत्प्रायश्चित्छेदो शक्ते निश्चेत्तुमशक्यत्वात् । न चैवमपि
 यत्रानुत्तरवाक्य न युष्मच्छब्दपदितं ' चैतन्न प्रतोऽस्ती ' त्यादौ, तत्र
 सम्बोधनप्रदसार्थस्य दुरुपपादमेवेति वाच्यम् ;—तत्रापि तत्तद्वाक्ये स्वीयवा
 क्यार्थव्योषार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव तत्पदप्रयोगात् । तादृशतात्पर्येति
 मय विना भूतादपि तत्तद्वाक्याच्चेत्तादेः शाब्दबोधासम्भवात् । चेषस्याशान
 दनादिवोषाय मेवमस्य च लवणानयनादिवोषार्थोच्चरितात् ' तैश्चयमानये ' ति
 वाक्याद्वैपरिन्त्येन चैवमेवयोस्तत्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तदीयतदर्थबोधे तदीय
 तद्वाक्यार्थोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् । सख्यातिरिक्त
 सुषर्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते इति नियमे सख्याभेदस्य तस्योपनभेदो
 ऽपि निवेशनीयः ; अतः सम्बोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानेऽपि न
 शतिः । सम्बोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैत्र वा भानमुपेयम् । वस्तुतो नामा
 येस्य प्रत्ययार्थमन्तराकृत्यैव क्तिपान्वय इत्यनुरोधानुवर्धकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशे
 ष्यतयैव भानमुपेयते, न तूक्तनिपमानुरोधेन, तथा नियमे मानाभावात् । सम्बो
 धनविभक्त्यन्तप्रकृत्यर्थस्यान्वय विशेषणतयाऽन्वयात्सम्बोधनस्य विशेषणतया
 भान निर्युक्तिकम् । इति कृत विस्तरेण ।

॥ इति सम्बोधनविभक्त्यर्थनिरूपणम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

प्रातिपदिकप्रकृतिकाः ' स्त्रिया ' मित्यनेन विहिताष्टावादयः कश्चित्स्त्रीर्ष
 प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोधयति—अना, अथा, शूद्रा, इयाना, चण्डला,
 जाम्बवी, शौची, मुक्तेशी, गर्भिणीत्यादौ । स्त्रीत्व एव योनिमत्त्वम् । न च स्त्री
 परपदात्साधुःसार्थंटावादिप्रत्ययो न तु स्त्रीत्व तस्यार्थः, क्वचित् स्त्रीत्वबोधश्च
 स्त्रीमत्वप्रकृतिपाठपर्यभिपत्यककालिङ्गज एवेति वाच्यम् ; सन्तादौ स्पष्टिवा
 रेण तादृशहेतोः स्त्रीत्वाभावकात्वात् । प्राणित्वेन विशेषणेऽपि देवतादौ
 स्पष्टिवात् ।

यस्तुतस्तुप्रत्ययि अना नास्तीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्य नचर्थाप्यविताव-
 च्छेदकतया मानवावश्यकम् ; अन्यथा पुत्राचारणजातिविशेषावच्छिन्नाभावस्य

वाधेन तादृशप्रयोगस्य प्रामाण्यानुपपत्तेः । न च प्रातिपदिकार्थ एव स्त्रीत्वम् ,
तस्य च तदर्थ एव ज्ञात्यादिमति विशेषणत्वेनान्वयः , स्त्रीप्रत्ययास्तु
श्रोतका एव ; अत एव-

“ स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च सत्या कर्मादिरेव च ।

अमी पञ्चैव नामार्थास्तयः केषां चिदभिमाः ॥”

इति शान्दिकानां कारिकापि सङ्गच्छते ; तत्र स्वार्थो ज्ञात्यादिरूपेण
गवादिपदमुल्यार्थः , द्रव्य गवादिरूपस्तदर्थः ; तन्मते औपचारिको गवादि
पदार्थः ; लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेव , नाल ब्राह्मणोऽपि
ब्राह्मणीत्यादौ पुस्त्वबोधकपदान्तराभावेन तद्बोधानुपपत्तेः ; ब्राह्मणादिपदाश्च
ज्ञात्यादेर्द्रव्यस्य च मान नियतमेव , लिङ्गमान तात्पर्ययोग्यताधीनं वा
चित्कम् , ब्राह्मणीत्यादौ पुस्त्वबोधकादिति वाच्यम् ;—उक्तयुक्त्या पुस्त्वस्य
प्रातिपदिकार्थत्वेऽप्यनन्तानां प्रातिपदिकपदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात् ला-
घवेनास्पीयसा स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात् । अत एव स्त्रीत्वसङ्ग्रह-
हास्ये ‘प्रातिपदिकार्थे’ त्यादिश्लोके लिङ्गग्रहणम् । अन्यथा प्रातिपदिकार्थ-
एव तदन्तर्भावेन पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः ।

काचित्स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीत्वं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति— भा-
चार्याणी, मानवी, शूत्री’ त्यादौ । भार्यात्व सम्बन्धाविशेषः । तत्रैव च निरूपकत्वेन
प्रकृत्यर्थान्वयः । खट्वाऽऽदीदेवतादिपदे च स्त्रीप्रत्यया नार्थबोधकाः ; तत्र प्रकृत्यर्थ-
योनिमत्त्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्यतयाऽनन्वयात् । न च शब्दगत स्त्रीत्वादिरूपधर्मा-
न्तरमेव तत्र परम्परासम्बन्धेनार्थगततया भासत इति धीपतिदत्तोक्तं युक्तम् ,
तद्धाने मानाभावात् । “यूष्मात्प्रा” विसृज्य स्त्रयाख्यपद स्त्रीलिङ्गशब्दपर-
न तु स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरम् । तेनाटव्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वे
ऽपि न नदीसज्ञानुपपत्तिः । अत एव भीभूषभृतीनां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावेन
स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेऽपि नदीसज्ञाप्रसक्त्या ‘नेयकुवद्दृश्यानावि’ति निषेधस-
ङ्गतिः । न चैव सेनान्ये स्त्रिये इत्यादावपि नदीसज्ञा स्यात् , सेनान्वादि

शब्दस्य तत्र विशेष्यनिष्पन्नतया स्त्रीलिङ्गत्वादिति वाच्यम् ;—प्रयोगानुसारेण विशेष्यसमभिव्यक्तिवाहारात्तन्नामाः स्त्रीलिङ्गताया विवक्षणीयत्वादिति सूत्रेणः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययविवेचनं समाप्तम् ।

अथ तद्धितप्रत्ययाः ।

तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः क्वचित् प्रकृत्यर्थेन स्वार्थैकदेशस्य

कश्चिन्न तेन स्वार्थैरन्वयवशेष जनयन्ति । तत्र ' गार्गिः ' इत्यन्तापत्यार्थविहिततद्धितार्थस्याऽपत्यस्यैकदेशे जन्यत्वे निरूपकतया प्रकृत्यर्थगर्गाङ्गत्वः । ' गार्ग्यः ' इत्यादौ तद्धितार्थगोत्रापत्यैकदेशपुत्रत्वपटकजन्यत्वे तथा तदन्वयः । ' गार्ग्यायणः ' इत्यादौ तद्धितार्थस्य युवापत्यस्यैकदेशे जन्यावे गार्ग्यस्य " जीवति तु वश्ये युवा " इति परिभाषितयुवायंपत्रकजीवने च गार्गाङ्गत्वः, तेन गार्गादिजीवनकालीनो गर्गगोत्रापत्यस्यापत्यमवयम्— इति बोधः ।

' मञ्जिष्ठं वासः ' इत्यत्र " तेन रक्तम् " इत्यर्थे तद्धिता विहित. । तत्सम्बन्धाधीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेन रक्तत्वम् । ' शङ्खः पीतः ' इत्यारोपमादाय शङ्खादेरागेष्यपीतिमाद्याभपहरितालादिरक्तत्वस्य नारणायाम्पि नास्तमारोपे विशेषणम् । पटादेःशुक्रादिना रक्तत्वस्य नारणाय तदीयत्व रूपविशेषणम् । अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशसम्बन्धे प्रतियोगितत्वा रूपे चाभयतयाऽन्वयः ।

' शूलम् ' ' उख्यम् ' इत्यादौ तद्धितार्थसंस्कृतैकदेशे पाकादिरूपस्य रकारे शूलोत्वादे प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनावयवः ।

' पौषी रात्रिः ' इत्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थे तद्धितः, कालस्य नक्षत्रयुक्तत्वं च तत्रशशिशिभोगाभयत्वम् । तदेकदेशे शशिशिभोगे कर्मतया तत्रान्वयः ।

' पौषो मासः ' ' पौषो वर्षः ' इत्यादौ ' षाऽरिमन् ' इत्यनेन विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीपटितत्वात्पण्डितोऽर्थः, पौर्णमास्या ' प्रकृत्यर्थे पौषादेरभेदेनावयवः । पौषादिपदं च न केषल वैयिकम्— पौषः पशुः ।

इत्यादिव्यवहारविरहात्, अतो रूढमपि । अत एव सूत्रे सशामरणम् । रुढि
निरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठशुद्धप्रतिपदादिदशान्ततिथिसमुदायत्वम्, ननु किं
शक्तिधरूपमाहस्वमात्रम्, यत्किञ्चिद्व्यवधिकशक्तिशक्तिधिसमुदाये मासव्यव-
हारेण चान्द्रसौरपौषादिबहिर्भूतपौष्यादिप्रतिशक्तिशक्तिधिसमुदाये पौषादिव्य-
वहारविरहात् ।

अथैवमपि सौरे पौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया धनुःस्वधरविविशिष्ट
स्वमेव न कश्चिदपौषादिपदशक्यतावच्छेदकमुपेत इति चेत्, न- सौर पौ-
षादौ पौष्यादिपूर्णिमाया अरुभे योगरूढिलभ्यपौषपदायंबिलोपापत्तेः । न च
तत्र रूढिमात्रमवलम्ब्यैव पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ मुख्य इति वाच्यम्,
तथा सति योगार्थव्युत्पादनवैयर्थ्यात् ।

अथ विलुप्यतां वर्षविशेषे पौषादिपदमुख्यार्थः, (व्यवहारः) का
वृत्तिः । तत्र लक्षणया सौरमासे पौषव्यवहारस्योपगन्तव्यत्वात्, स्वल्पपौषादौ
पञ्चजम्बवहारवदिति चेत् । तर्हि तत्र पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाऽऽदिक
भादादिविलोपमसङ्गः ।

यथाभूतशुल्पाणिमन्थानुसारिणस्तु- धनुरादिस्वधरव्यवहारशुद्धप्रतिपदादिद-
शान्तेषु धनुरादिस्वधरविसमाप्तमकरादिस्वधरविसक्रान्तिमन्मासभिन्नधनुरादिस्वधर-
व्यधिकरणशुद्धप्रतिपदादिदशान्तेषु वा पौषादिपदस्य रूढत्वमेव स्वीकुर्वन्ति न
तु पौगिकत्वम्- “ अन्वयोपान्वयौ विभौ ज्ञेयौ ” इतिवचनात्, पौषादिमासीय
पौर्णमास्यां पुष्यादियोगस्यानियमत् । न च योगानादरे लापत्वात् तत्तत्राणि
स्वधरविविशिष्टकालरूपसौरादिपदशक्तिवचिरेति वाच्यम्, - “ वा वैशालस्या
ऽमावास्या या रोहिण्या सम्बधते ” इत्यादिभूतिबलाच्चाग्र एव वैशाला
दिपदशक्तिरिति ।

वस्तुतः “ ननु ज्ञेयं युक्तः कालः ” इत्यत्र नक्षत्रयोगयोग्यत्वमेव वि-
चिन्तय- पुष्याद्युक्त्यामपि पौषादिपूर्णिमाया पौष्यादिव्यवहारात्, अ-वधा

“ माया यदि मया नास्ति ” इत्यादेराज्ञत्यापत्तेः । पुण्यादयोऽयोग्यता च
 भनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयत्व तद्व्याक्रान्तपौर्णमासीघटितत्वरूपयोग्यत्वमप्यतन्वते
 इक निवर्तमेव पौषादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यौगकत्वनिराकरणसम्भवात्तद
 रानाम् ।

अथैव निरुक्तरूपस्य पुण्याद्यघटिततया तेन रूपेण पूर्णिमायोधरूपीया
 दिशम्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति, ‘ पौषा राशि ’ इत्यादी पुण्या
 दियोग एव प्रतीयत न तु निरुक्त योग्यत्वम्—मन्त्रादस्थरव्यारब्धपक्षीय
 रस्यादावपि तथा व्यवहारमिति “ नक्षत्रेण युक्तं काल ” इत्यत्र योग एव
 विरक्षणीयो न तु योगयोग्यत्वमिति । पौर्णमास्या र्णस्यादिपदस्य न यौगिक
 भगम्भव इति चेत् ? भवतु पौष्यादिपद निरुक्तरूपावच्छिन्नपूर्णिमारूढमेव ।
 पौषादिपदानां तु तत्रोपपुरस्कारेण माघवाचनत्वे वाचकाभावाद् यौगि
 कत्व कथं प्रत्याख्येयम् ? ।

न च “ सारिमन् पौर्णमासी ” इतिपुत्रस्य ‘ अस्मिन् पौष्यादिपूर्णिमा
 योग्यता ’ इत्यर्थविवक्षया भनुरादिस्थरव्यारब्धपक्षीयपक्षीयपदादिदर्शान्ते तद्धि
 ता-तसमुदायकृदिग्राहकतायापत्तौ योग्यकृद्विरीकाराऽनुचित इति वाच्यम्, केव
 लकृद्विपक्षे समुदायकत्वसाधन-उद्देश्येति आरब्धा-वविशेषणप्रक्षेपेण गौरवात्,
 पौषतैपमाघादिगानापदानां मुख्यार्थवच्छिन्न शक्तिरूपनमपेक्ष “ सारिमन् ”
 इत्यर्थेऽणः प्रत्ययस्यैकशक्तिरूपनाधिक्यस्योचितत्वात् ।

न च योग्यकृद्विपक्षे पौषादिपदानां योगार्थरूपत्वभिदा-व्यवशेषजनक-
 त्वकल्पनाधिक्येन गौरवमिति वाच्यम्, भन्-मतेपि तत्तदर्थं यौगिककृद्व
 भ्रमदशायां कति च तत्तदर्थभिदा-व्यवसरूपप्रहे तथा-व्यवशेषस्य दुरग्रहवतया
 तस्य तादृशानर्थहेतुताकल्पनस्यापत्तत्वात्त्वादिति दिव् ।

‘ वैष्णवी ऋक ’ ‘ ऐन्द्रं हवि ’ इत्यादौ देवतागणहिततद्वितरय
 श्रेयसाकात्म्यमर्थः । मन्त्रस्य तद्देवतात्वं तद्देवक-व्याकरणत्वेन वेद-
 बोधितत्वम् ।

अथ मन्त्रस्य व्याकरणत्वं बोधितमेव— विनापि म तमिच्छाविशेषरू
 पस्य तस्योत्पत्त्या व्यभिचारात्, इष्टतावन्ताज्ञानघटितवलेसतामप्रया अन्यथा
 सिद्धत्वाच्चेति मन्त्रस्य कारणता का वेदो बोधोत् ? बोधवन् वा प्रनाग
 भवेत् ? सत्यम्— म तस्य व्याकरणत्वं व्यागाङ्गोच्चारणत्वं न तु तज्जनकत्वम्,
 अतो न बोधः । हविस्तद्देवतात्वं च तद्देवक-व्याकरणत्वम्— तस्यार्थे
 श्यताया एव तद्देवता व्यपदार्थत्वात् न चैव धृत दिव्य-दाननाशयस्य फुतादिद
 ता-वापत्ति, उद्देश्यपदेन वेदबोधितद्रव्यस्वामित्वमनारिगच्छाविषयताया एव विव
 श्रितं तत् मन्त्रदाने च स्वामित्वस्याऽबोधितत्वात् ।

न च त्यागोद्देश्यतायाः अनुर्थ्यापि बोधनात् तद्विदितचतुर्थ्योर्देवतात्वबोधकतायां
मन्त्रिशेषात्-

‘ तद्धितेन चतुर्थ्यां वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः ।

देवतात्त्वं हि तत्र दुर्बलं तु परं परम ॥ ’

इत्यनेन विशेष इति याच्यम्, त्यागोद्देश्यतायां वेदमेवत्यर्थ्याधिकारमन्त्रिवेशनाय
तया चतुर्थ्यां तदसाऽबोधनेन तत्रयोपायात्तरबोधयतया चतुर्थ्यधीनदेवतात्वबोधक
विलिखिततया तद्विज्ञापेभ्यश्च चतुर्थ्यां जघन्यतोपपत्तेः । देवतार्थविहितत्वादिनेन तु
देवतात्वघ्नतदसायापि बोधनात् ।

अथ चतुर्थ्यां वेदमेवत्याशयसाक्षादबोधनेपि त्यागोद्देश्यत्वस्य साक्षाद्बो
धनेन पिशादीनां संहित्यावच्छिन्नानाम्, “ पितृभ्यो दद्यात् ” इति चतुर्थ्यधीन
त्यागोद्देश्यतया बोधय “ पितरो देवता ” इति तद्विदितसमानार्थकदेवतापदाधीननि
र्येधत्वाद्देवत्वबोधोपादेश्याऽऽविलिखितत्वेन “ साहित्यावच्छिन्नानां निर्येधानां
वा आदोद्देश्यत्वम् ” इत्यत्र चतुर्थ्यपेक्षया देवतापदस्य बलवत्त्वस्य शून्यापिपर्या
वृत्तित्वात् निनिगमकं न सङ्गच्छते इति चेत् १, न- “ पितृभ्यो दद्यात् ” इति
चतुर्थ्यां संहित्यावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यताबोधे एतन्न वेदसमानार्थकमतिपादयज्य
त्वमेव सत्येवाऽऽशामोष्यसङ्गानुदयः । तादृशमेव च विलिखितम् । देवता
पदात् त्यागेऽप्येवत्याशयसाक्षादबोधने वेदवाधितत्वावगाहा
स्यसिद्धिप्रामाण्यसङ्गत्वात्पुनराशय न शानांतरमेवैतत्- स्वस्यैव सा मकोद्दे
श्यताबोधोपादेश्याऽऽशामोष्यत्ववर्तकवेदजन्यत्वावगाहनत्, अशामोष्यसङ्गत्वात्
तत्र बोधो जतोऽप्येवकिञ्चित्कर इति देवतापदस्य सातिनि निश्चीयमानप्रामाण्यबो
धनकतया बलवत्त्वेन निनिगमनाया उपपत्तेः ।

एवं आद्वैतार्थावगाहनप्रसङ्गात् “ पितरः ” इत्यादिमन्त्राद्बहुवचनोपधा
वित्साहित्यावच्छिन्नाऽऽवाहनबोधेन साहित्यावच्छिन्नानां भाद्वेवतात्वलाभेपि म
न्त्रलिङ्गस्य विशेषबोधकताऽऽदिसापेक्षयातिनिश्चयाधीनतया सुतरां “ पितरो देवता ”
इत्यत्राद्युच्यतेति बोध्यम् ।

‘ कापोतम् ’ ‘ रागतम् ’ ‘ जनता ’ इत्यादौ समूहार्थविहितस्य तद्विदितस्य
पर्यायसमुदायत्वावच्छिन्नोऽर्थः, पर्यायो प्रकृत्यर्थकपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्वयः । क
पातशुक्लारिकदिपयसिसमुदायस्य पर्यायसिद्धेर्न न्यूनवृत्तवृत्तत्वादिनाऽवच्छि
द्यते । अतः न तादृशसमुदाये कापोतादिव्यवहारः । पर्यायसंबन्धेदकत्वे चऽन्य
तद्वृत्तित्वमेव तत्र न त्वानतिरिक्तवृत्तित्वमपि । अन्यथाऽऽकाशत्वादित्थं घटत्वा
देश्ये द्वित्वादिपर्यायसंबन्धेदकत न स्यात् (तथा च) ‘ आकाशः ’ इति यत्
‘ घटो ’ इत्यपि न स्यात् । इत्थं च कपातमात्रवृत्तित्वस्य दिपयसावप्यतिरिक्त
वृत्तित्ववृत्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वनिर्वाहान्त्तवृत्तित्वस्य तादृशोपधा कापोतादिव्यवहारोऽपि
पर्यायवृत्तिसंबन्धस्य तदनवच्छेदकत्वे सत्यन्तरचित्तनीयम् ॥

॥ इति तद्विदितप्रत्ययार्थविबेचनं समाप्तम् ॥

॥ अथ धातुप्रत्ययाः ॥

धातुप्रकृतिकाश्च लकारकृत्सन्मङ्गिचप्रभृतय प्रत्यया केचिद्वात्वं
 धान्वितमधिकमर्थं भुवते । अर्थान्तरमभिधानाश्च केचिद्वाक्क्षानिर्वा
 हकृतया प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधन एवोपकुर्वते । तत्र लडादिदशलकाराणा
 “ ल. कर्मणि च भावे चाऽऽकर्मकेभ्य ” इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेष्वनुशि
 ष्टाना कर्तृत्वसामर्थ्यमर्थः— तावन्माभिधानेनैव प्रथमात्पदोपस्थाप्ये
 विशेषणतया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य कर्तृबोधनिर्वाहात् । लकारस्य तद्वो
 पत्तया न “ लः कर्मणि ” इतिसूत्रविरोध—बोधकताया एव तत्र सप्त
 मर्थत्वात् । न तु वाचकतायाः, गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्वाधात् ।
 ‘ चैत्र. पचति ’ इत्यादौ लकारे प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यमवाप्तस्याऽभे
 देन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेऽपि कश्चिदुपपादनसंभवात् ।

तृतीयया. साधुतानियामक लकारादिना कर्तुंनभिधानमपि कर्तृत्व
 विशिष्टाऽबोधनमेव न तु विशिष्टशक्त्या विशिष्टाऽबोधनपर्यन्तम् । अतो
 विशिष्टस्य लकारावाच्यत्वेऽपि ‘ चैत्र. पचति ’ इत्यादौ न तृतीयापत्तिः—
 अन्वयबलेन विशिष्टबोधात् । ‘ चैत्र पक्ता ’ इत्यादौ कृतप्रत्ययस्य धर्मिणि,
 शक्तापि न क्षति । शक्यतेनविशिष्टबोधसाधारणबोधस्यैवाऽनभिधानादा
 र्थप्रतियोगित्वात् । “अनभिहिते कर्तारि तृतीया” इत्यनुशामनेऽपि सप्तमर्थो,
 बोधस्त्वमेव; तथा च ‘ चैत्रेण पच्यते ’ इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य
 प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भानान्न कर्तृत्वविशिष्टधर्मिणोपकत्वमिति सूत्राऽविरोध ।

यदि च तत्र कर्तादिपद धर्मपरम्, तथा च समभिध्याहृतलकाराद्य,
 मभिहितं कर्तृत्व तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः, ‘ चैत्रेण पच्यते ’ इत्यादौ कर्तृ
 त्वस्य तृतीयामात्रार्थत्वाल्लकारेण तदनभिधानं सुषट्मित्युच्यते । तदा तत्रा
 नभिधानशब्दार्थो भवत्यैव निर्वक्तव्यः, न तावदवाचकत्वं तदर्थं—लकार

गैवम् — “ अनभिहिते कर्तारि तृतीया ” इत्याद्य ‘ कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थेऽविवक्षिते तत्र तृतीया ’ इत्यर्थः, ‘ प्रातिपदिकार्थे विशेषणतयैव कर्तृत्वेऽविवक्षिते ’ इति वाच्यः, अत्राधारणतया च ‘ प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षिते तदुत्तरं तृतीया ’ इति पर्यवसितम् ।

अत्रैव ‘ चैत्रः पचति ’ इत्याद्याम्पातेन कर्तृत्वबोधनात् “ उक्तार्थानामप्रयोगः ” इतिन्यायान्न तृतीयापत्तिरिहात् ‘ प्रातिपदिकार्थान्वयितया कर्तृत्वविशेष्यता ’ इत्येव साम्यम् किं विशेष्यतयाऽनुचित्वपर्यन्तनिवेशनेनेति “ अनभिहिते ” इत्यनुचितिरकण-तावत्पर्यन्तता भस्यैव तदनुचितिकत्वत्वादिति नाशङ्क्यम्, ‘ संन्यातिरिक्तानुसर्षे य मकृत्य भविष्यतयैवान्वयः ’ इति व्युत्पत्तिसूत्रकत्वेन विशेष्यतया-व्यित्वपर्यन्तस्यावश्यं विवक्षणीयत्वात् । यथाश्रुतपूर्वार्थानुरोधेन कर्तारि लकारतृतीयापत्तिरित्योः शक्तिवादिभिर्व्याकरणैरपि ‘ प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तारि विवक्षिते तृतीया ’ इत्येव सूत्रार्थो वाच्यः, अन्यथा ‘ चैत्रेण पच्यते ’ इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्योक्तवगेन कर्तृत्वानभिधानवद्दुर्बलत्वं पत्तेरित्युक्तमधिकेन ।

अथ “ अनभिहिते कर्तारि तृतीया ” इत्यन्योक्तार्थकत्वे, चैत्रादि कर्तृत्वविशेष्यतयापत्तादिविवक्षया ‘ चैत्रेण पचति ’ इत्यादिप्रयोगापत्तिः, न च परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयविशेष्यथिरहात् तथा प्रयोगः— विशेष्यतयापि कर्तृत्वबोधसंभवात् चैत्रमैत्रोभयकर्तृत्वात्कस्ये “ चैत्रकर्तृत्वात्कर्ता मैत्र ” इत्यन्वयतात्पर्येण ‘ चैत्रेण पचति गैवः ’ इति प्रयोगस्य दुर्घारत्वञ्च ।

न च कर्तृत्वातिरिक्ते विशेषणतापजायां, कर्तृत्वे वा विशेषणतानां प्राथम्येव क्रियाया तृतीयाथकर्तृत्वान्वयो व्युत्पद्यति इति वाच्यम्, ‘ चैत्रेण पचयति मैत्र ’ इत्यादौ पर्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापत्तेः प्राथम्ये चैत्रादिकर्तृत्वं

शब्दान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरसिद्धेः । न च लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापक्ष क्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वं सुपां व्युत्पन्नमिति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्, उक्तस्थले ' चैत्रेण पक्वान् गैत. ' इति मयोगापत्तेः ।

मैवं-आश्रयातिरिक्ताविशेषणतापक्षकर्तृत्वविशेषणतानापक्षक्रियावामेव विशेषणतया कर्तृत्वं तृतीयया बोध्यते इति नियमः ' चैत्रेण पाचयति ' इत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो णिजर्थस्तत्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापक्षक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वविशेषणत्वे न किञ्चिद्दोषः । ' चैत्रेण पचति मेत्रः ' इत्यादयश्च न प्रयोगाः--तत्राश्रय एव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतापक्षक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनाऽसंभवात् । कृतिविशेष्यबोधनिप्रयोगेण ' चैत्रेण पचति ' इतिवारणायऽऽश्रयविशेषणत्वमुपेक्षयाऽऽश्रयातिरिक्ताऽविशेषणत्व निवेशितम् । " अतमिहिते कर्तारं तृतीया " इत्यस्यापि निरुक्तक्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थाभ्यधिकर्तृत्ववैचक्षया तदुत्तरं तृतीया भवति' इत्येवार्थ इति दिष्टम् ।

कर्तृत्वं च ' चैत्रः पचति ' इत्यादौ क्रियानुक्ता कृतिरेव । तस्याश्चाऽनुकृतित्वेन कृतित्वमात्रेण चाऽऽख्यातवाच्यता । ' रथो गच्छति ' ' काष्ठं पचति ' इत्यादौ च क्रियानुक्तव्यापाररूपे कर्तृत्वे निरूढलक्षणा । कृतित्वजाते. प्रकृतिनिमित्तात्वं लाभवात् ।

मीमांसकास्तु — व्यापारत्वेनैव शक्ति — ' पचति ' इत्यादावपि तेनैव रूपेण बोधोपगमात् । एवं चाऽचेतनेषु प्रयोगो मुख्य एव । कृतित्वस्य लाभवं चाऽऽधिष्ठात्वरम् । यत्र लघुगुरुरूपान्यां बोधो निर्विवादस्तत्रैव लघुरूपवाच्येच्छने शक्त्युपगमात् । तथापि तदवच्छिन्ने शक्त्युपगमे तत्राऽमुख्यार्थानादितात्पर्यरूपदनायां गौरवात् । एवं ' बीजादिनाऽङ्कुरः कृतः ' इत्यादौ विनापि यत्नं कृत्वा प्रयोगात् तस्यापि व्यापारासामान्यार्थफलात्, अतः करोतिविशेषणार्थकत्वेपि नाख्यातस्य यत्नत्वावच्छिन्नवाचकता

न वा ' किं करोति ' ' पचति ' इति प्रश्नोच्चारयो समानपकारबोध
चनकत्वानुरोधेन तत्रात्मम् ।

अत्र केचित्—' पचति ' इतिवाच्यजन्यबोधे सति यत्त्वावच्छिन्ने
वर्तमानत्वसंशयानुदयात् तत्र यत्त्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वबोधकत्वसिद्धौ
सदवच्छिन्ने शक्तिर्लाभनात् सिद्धयति । न हि यत्त्वाविनामृतक्रियाविशेष
लिङ्गकानुमानलभ्येन यत्त्वावच्छिन्नेन समं वर्तमानत्वान्वयबोधकत्वना
क्यात्तस्यार्थाध्याहारमतेपि संभवति-लडादिजन्यवर्तमानत्वान्वयबोधे लडा
दितत्समभिग्याहृतघत्वन्वयतरजन्यविशेष्योपस्थितः कारणताया आवश्यक
त्वात् , अन्यथा निराकाङ्क्षयतादिपदमात्राघन्नाशुपस्थितावपि तत्र वर्तमान
त्वादेर्लडादितो बोधप्रसङ्गात् ।

न चार्थाध्याहारादिना ' द्वारं पियानं कृति. ' इत्यादितो द्वारक
र्मकृतेरिव ' पचति यत्तः ' इत्यादित् ' पाकयन्ो वर्तमान. ' इत्या
घाकारको वर्तमानत्वादेर्बोध इष्ट एवेति वाच्यम् , परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्व
यान्वयबोध एवाध्याहृतम्येव निराकाङ्क्षपदादुपस्थितस्याऽर्थस्य विषयता
याम्निरुवगमान् , तत्रान्वयानुभावकसाकाङ्क्षपदसत्त्वात्, प्रकृते चान्वयबोध
स्याऽऽकाङ्क्षानुषयोगिपदार्थद्वयविषयकत्वेन तेषामप्यसम्मतत्वात् । तत्स्य
कारे निराकाङ्क्षस्याप्यनुभावकत्वस्वीकारापत्ते , शाब्दबोधे आकाङ्क्षानुष
योगप्रसङ्गाच्चेति । तत्र तत्र तात्पर्यलिङ्गेन यत्त्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वानु
मितेरेवोपगमात् । तादृशवर्तमानत्वप्रतीतौ शाब्दत्वमतीते सधियादत्वा
दित्याहु ।

अत्र नैयायिका — ' रथो गच्छति ' इत्यादावाश्रयत्वमेवाख्या
तार्थो न तु व्यापार —अन्यदीवगमनानुकूलनोदनादिलक्षणव्यापारवति
' गच्छति ' इत्यप्रयोगात् । एवं च ' घाष्ठं पचति ' इत्यादिप्रयोग
एव व्यापारशक्तिमाख्यातम्य साधयेद्यदि स्वारसिद्धे. एतान्; तद्वेव न,

न हि 'चैत्र पचति' इत्यादिप्रयोगेण 'कष्टं पचति' इत्यादिप्रयोगस्याविशेषः । एवमचेतने स्वरसत् कर्तृपदाप्रयोगात् कृञोऽपि यत्त्वविशिष्टार्थः । एवम् 'चत्र एव पचति पाककर्ता न त्वचेतन काष्ठादि' इत्यादिप्रयोगत्कारणस्य कृञश्च यत्त्वविशिष्टार्थकतायाः, आवश्यकत्वात्त्वात् तत्रैव शक्तिः । व्यापारे लक्षणेति ।

न च यत्त्वस्याख्यातावाच्यनिवृत्तिर्जीवनर्यानियन्तसाधारणतया लकारशक्यतावच्छेदकत्वाऽसंभव इति वाच्यम्, निवृत्त्यादियत्त्वस्याख्यातवाच्यनोपगमे क्षतिविरहात्, निवृत्त्यादेः पाकानुभूतताविरहेण तत्काले 'पचति' इति प्रयोगापत्तिविरहात् । इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेरेव वाच्यातपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपगम्यते, अत एवेश्वरकृतेर्जन्यमात्रजनकत्वेऽपि, 'ईश्वर पचति' 'ईश्वरो भुङ्क्ते' इत्यादयो न प्रयोगाः ।

न चैव 'ईश्वरो वैद शक्ति' 'मधुराया कृष्णो विहरति' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अत्राख्यातस्य लक्ष्यार्थव्यापारबोधकतोपगमात् । ईश्वरकृतेसाधारणधर्मस्याऽऽख्यातप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽपि तत्र व्यापारलक्षणायाः आवश्यकत्वात्, तथा हि— 'आत्मा पचति' 'शरीर पचति' इत्यादिस्वारसिकप्रयोगविरहादाख्यातार्थकृतेऽद्देश्यतावच्छेदकशरीरविशेषाऽवच्छेदेन समवायेनाऽन्यनियमस्वीकरणीय — चैत्रादिसदस्य शरीरविशेषविशिष्टात्मपरतया 'चैत्र पचति' इत्यदौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसमनात् । 'गौर पचति' इत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीरात्मनि आख्यातत्वैव वा व्यापारे लक्षणोपगमात् । एव नेश्वरकृते शरीरानवच्छिन्नत्वादुक्तस्थले कृते स्थान्वयासुभय इति व्यापारलक्षणाऽऽवश्यकी ।

ईश्वरकृतिसाधारणयत्नत्वावच्छिन्न एव वाख्यातार्थ , असाधारणानु-
कूलत्व हि यत्ने नियाया सवन्धतया भासते न स्वनुकूलतामात्रम्—
असाधारणानुकूलताया एवाकाङ्क्षानिरूपकत्वोपगमात् । अतोऽस्मदादि-
कर्तृकपारादिक्रियानुकूलकृतिसिद्धय, न ' ईश्वर पचति ' इति प्रयोग ।
वेदवचनादौ चेश्वरकृतेरेवाऽसाधारणकारणत्वात् ' ईश्वरा वेद वक्ति ' इ-
त्यादय प्रयोगा इत्यपि कैचित् ।

अथ कृतेराख्यातस्य कृञश्च वाच्यत्वे ' करोति ' इत्यादौ कृते
द्विधा भागं स्यात्— धातुप्रत्यययोर्द्वयो कृतिबोधकत्वादितिचेत् , न-
' एक ' ' द्वौ ' इत्यादावेकत्वद्वित्वादिबोधकरूपट्टिप्रत्ययोग्यरात्त्वेक-
भैवेकत्वादिधीयत् प्रकृतेषु बाधकाभावात् , तत्र विभक्ते साधुत्वार्थकृते
प्रकृतेषु तथात्वात् ।

अथ तर्हि ' करोति चैत्र ' इत्यादौ मातिपदिकार्थे साक्षादेव
कृत्यन्वय स्यात् । स च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याऽव्यु-
त्पन्नत्वात् न सम्भवति, नामार्थधात्वर्थयो साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादि-
बोधकविभक्तेरसत्त्वेपि ' तण्डुल पचति ' इत्यादौ कर्मतादिसम्बन्धेन
तण्डुलादे पाकादावन्वयसम्भवेन तादृशवाक्यात् तण्डुलकर्मरूपाकादिबोधा-
पत्ते । न च प्रातिपदिकार्थप्रवारकक्रियान्वयबोध एवाऽव्युत्पन्नो न तु
क्रियाप्रकारकप्रातिपदिकार्थविशेष्यबोधोपीति वाच्यम्, ' घट करोति '
इत्यादित् कर्मतादिसम्बन्धेन कृत्यादेर्घट्टादावन्वयाभावात् , क्रियाप्रकारक
नामार्थविषयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वादितिचेत् , न उक्तातिप्रसङ्गवारणाय
धातो कर्मतादिसम्बन्धेन क्रिया वयाऽबोधकत्वव्युत्पत्तेरुपगमात्तत्वाश्रयतासम्-
बन्धेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयाऽबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यदोषात् ।

न च तादृशप्रातिपदिकप्रवारणाय धातुजन्यकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधे
अत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेर्हेतुता वाच्या, तादृशकारणाभावात् प्रातिपदिकार्थे

विशेष्यबोधोपि न संभवतीति वाच्यम् , कर्मत्वादिसंबन्धेन कृत्यादिप्रकारबोधस्याऽप्रसिद्ध्या सामग्र्यरूपनेनाऽऽशब्दकाभावात् तादृशकारणताया अकल्पनात् ।

न च ' क्रियते चैत्रः ' इत्यादौ कृत्यादिप्रकारकान्वयबोधवारणायैवोक्तकारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, सति तात्पर्ये इष्टत्वात् । कर्तृविशेष्यकान्वयबोधपरधातूत्तरयोऽसाधुत्वादिषु प्रामाणिकानां न तथा प्रयोगः । ' करणं चैत्रः ' इत्यादौ चैत्रादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासंबन्धेनाऽन्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न— तादृशाऽन्यबोधे आख्यातान्तधातुनामसमभिप्राहारज्ञानहेतुतपैवोक्तस्थले तादृशबोधवारणसंभवात् ।

दीधितिकृतस्तु— ' गच्छति ' ' जानाति ' ' करोति ' इत्यादिवाख्यातस्याश्रयत्वे निरूढलक्षणायाः स्वीकारान्न नामार्थं क्रियायाः साक्षादन्वय इत्याहुः । तन्मते यद्यप्याश्रयत्वसंबन्धस्याधिकम्य 'जानाति चैत्र' इत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयताकल्पनेन गौरवं तथापि यत्र ज्ञाधातोर्ज्ञानाद्याश्रयत्वे लक्षणाम्रहः शक्तिभ्रमो वा तत्र चैत्रादिविशेष्यको ज्ञानाद्याश्रयत्वप्रकारको बोध आश्रयतायाः संसर्गनावादिनामप्यनुगतः । चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्रकारकशब्दबोधस्तु दीधितिकारमते कचिदपि न प्रसिध्यतीति तादृशशब्दबोधे योग्यताज्ञानादेर्हेतुताकल्पनं तथाविधशब्दबोधार्थीकर्तुर्मणिकारस्य मते आवश्यकमिति गौरवम् ।

वस्तुतस्तु— ' चैतेण ज्ञायते घटः ' इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले याघतां पदार्थानां प्रकाशता तावतां ' चैत्रो जानाति घटम् ' इत्यादिकर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वं परं तु विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यम् , एवं कर्मप्रत्ययस्थले यस्य ससंबन्धिरूपदार्थस्य यदशे विशेष्यता कर्तृप्रत्ययस्थले तान्तिरूपकनादास्तदशे प्रकारतेत्यनुभवस्य दुरपह्वत्वाभिप्रायेणाऽऽश्रयत्वस्या

ख्यातार्थता दीधितिकार उररीचकार । ' चैत्रेण ज्ञायते ' इत्यत्राभेयत्व
रूपानुवायार्थस्य चैत्रविशेषत्वात् ' ज्ञेने जानाति ' इत्यत्राभेयतानि
रूपकत्वरूपाधारतायार्थशाश्वत्कारणे तादृशानुगमपिरोभात् ।

न च ' चैत्रेण ज्ञायते ' इत्यत्राप्याभेयत्व ससर्ग एव न तु वि
शेष्यमिति वाच्यम्, तद्य सति ' आत्मना ज्ञायते न घटेन ' इत्यादौ
घटादिबृष्टित्वाभावबोधानुपपत्ते - आभेयत्वस्य तृतीयार्थताविरहेण तृतीया
न्तादृशघटादिबृष्टित्वरूपप्रतियोग्यनुपस्थिते, आभेयत्वमन्वयव्याभावप्रतियो
गितान्बच्छेदकतया च तत्प्रवन्धावच्छिन्नघटाभावबोधस्य तत्रोपगमास
भात् । तादृशसम्बन्धस्याभात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वे ' ज्ञाने न घट '
इत्यादिवाक्यमन्वयप्रत्यये ज्ञानाद्यधिकरणकतादृशसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभाव
स्यप्यवगाहनसम्बन्धात् ' घटे ज्ञानं न वा ' इत्यादिसंशयनिरासाय कदा
चित् ' ज्ञानं न घट ' इत्यादिरूपमपि प्रयुज्येत । अत एवानुसृत्युक्तिम
त्त्वादिरूपसंज्ञित्वदेरपि ' चण पचति ' इत्यादौ प्रकारता मणिः तापि
स्वीक्रियते न तु ससर्गता - ' न पचति ' इत्यादावन्वयबोधोपाऽनिर्वा
हत् । तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामनयाऽभावप्रतियोगितान्बच्छेदकत्वेन
तत्संबन्धावच्छिन्न क्रियाविरहप्रत्ययस्य तत्रोपगमासम्बन्धात् ।

एवम् - ' चैत्रेण ज्ञायते ' इत्यादावाभेयत्वस्य तृतीययाऽभिव
क्षणे प्राप्तिरदिकार्थसाधनविवक्षया तद्विषयानुशिष्टप्रभवेव स्यात् । ' जानाति
चैत्र ' इत्यादौ चाख्यातेऽ कर्तृत्वाविवक्षणे धात्वर्थरूपभावमानपरतया परस्मै
पदस्य श्राविविकरणस्य च उसाधुतपत्ति - " भावकर्मणो " इत्या
त्मनेपदविधायकानुशासनविषयत्वात्, " कर्तारि " इत्याधिकारीयकृत्वा
दिभ्य श्रेयनुशासनाविषयत्वान्नेति तत्राख्यातस्य कर्तृत्वबोधकृतायुक्तिस्तु
न स र्थायसी - इतराविशेषणतया क्रियाबोधपर वरूपभावविवक्षया आत्म

नेपदानुशासनविषयतोपगमादुक्तस्थले परस्मैपदसाधुतायाः, तादृशभावविषया
दिविरहस्य श्लाघनुशासनविषयत्वोपगमेन श्लाघिविकरणस्य साधुतायाश्च
निर्वाहसम्भवात् ।

‘ पचन् पचति ’ इत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदकविधेयाभेदेन ‘ जा
नन् जानाति ’ इत्यादेर्निराकाङ्क्षतानिर्वाहायापि ‘ जानाति ’ इत्यादा
याख्यातम्याश्रयतार्थकतोपगम आश्रयक, अ-यथा कृद-तप्रतिपाद्यताव
च्छेदकज्ञानाश्रयत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्य ज्ञानादिरूपविधेयभिन्नतया नि-
रानाङ्क्षताविरहेण तथा प्रयोगापत्ते । एतेन तत्राश्रयताया प्रकारतोपगमे
‘ जानाति चैत्र ’ इत्यादिवाक्यज्ञानपटितशाब्दसामग्र्या भिन्नविषयकप्र
त्यक्षादिप्रतिबन्धकतायामाख्यातज-याश्रयत्वोपस्थित्यादिरूपाविकारणाना
निवेशे गौरवेणाश्रयताया संसर्गत्वमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयम् ।

‘ नश्यति ’ इत्यादौ प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वमाख्यातार्थः, तादृशस
बन्धस्य वृत्त्यनियामकनयाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन ‘ न नश्यति ’
इत्यादौ नाशप्रतियोगित्वाभासशोभस्यैव स्वीकरणीयतया न संसर्ग-
तासम्भवः ।

अथाख्यातस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदक रूप दुर्बलम् । न च ति
इत्वं तथा; तिस्रमादिसाधारणतिङ्त्वस्य दुर्बलत्वात् । न च पाणिनीयसङ्घे
तसंबन्धेन तिङ्प्रदवत्त्वमेव तिङ्प्रत्नम्, तिस्राद्यष्टादशसु तत्प्रदसङ्घेत्या-
हक च “ आदिरन्त्येन ” इतिसुत्रमेव, तत्सङ्घेतमविदुषामनधीतपाणिनी
यतन्त्राणां सिप्त्रादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध इति वाच्यम्, एव सति
घटादिवाचरूपघटादिपदैश्वरि कस्यचिच्छब्दस्य पुरुषविशेषीयसङ्घेतसम्भवेन
तुल्ययुक्त्या तत्रापि तच्छब्दस्यैव शक्ततावच्छेदकतापत्त्या तिवादिषु पाणि
नेस्तिङ्प्रदसङ्घेतवत् तत्र शब्दान्तरसङ्घेतन्याप्यन्यपुरुषीयस्य संभवात् तद्य
च्छब्दानामपि मञ्जुविनिमित्ततायाः सुवचनसङ्घिनियमनानुसन्दे ।

अत्र केचित्— तिवादिस्थानिनो लकारस्यैव स्त्वजातिपुरस्कारेण कृतिवाचकता, 'पचति' इत्यादौ लकाराऽग्रभेदेऽप्यंदेशेन तिवादिना स्थानिन स्मरणात् तत एवार्थोपस्थितिः । आदेशादेशिभावमपिदुपा तु तिप्त्वादिना शक्तिभगादेवार्थोपस्थितिः । यच्च तिवादेर्लादेशित्वज्ञान नास्ति अतल्लकारार्थोपस्थितिस्तत्र 'पचति' इत्यादियाक्याच्छब्द बोधस्मरणाय 'पचति' इत्याद्यानुपूर्वाज्ञानजन्यभेदे तिवादेर्लादेशित्वज्ञान मपि हेतुः । न चोक्तस्थले धातुसाराङ्क्षत्प्रज्ञाने भवत्येव शब्दबोधस्तद् सत्त्वे च वारणाभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम्, 'पचति' इत्यादौ तिवादिना लकारस्योपस्थापनेपि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षतया तत्स्मरणकाभावेन तच्छब्दबोधोपपत्तेः — लकारे धातुसाकाङ्क्षत्वग्रहस्य शब्दबोधहेतुत्वा ऽसंभवात् । न हि तत्तद्धातुसाकाङ्क्षत्वेन लस्तिवादिस्थानिता, येन तद्रूप वच्छिन्नमेव तद्वदि स्मारयेत् । अपि तु लक्षणेनैव तत्तत्त्वमिति । एव तत्तद्धातुपदाब्जबहितोच्चारत्वरूपतत्साकाङ्क्षत्वेन येन पुस्तान् लकार श्रुत स्तस्य तेन रूपेण तत्तत्स्मरणाऽसंभव इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते — लकारतिवाद्योरनतिप्रसक्तस्थान्यादेशभावस्य दु र्बलत्वात् तिवादिस्मारितलकारस्य वाचकत्व न विचारसहम् तिवादेरेव यत्र वाचकताग्रभत्तदनुरोधेन 'पचति' इत्याद्यानुपूर्वाज्ञानस्य तिवादि जन्योपस्थितिसहकारेण शब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकत्वात् । ल कारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वाज्ञानतिवादिधर्मिकलादेशित्वज्ञानधटित सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण लघवात् तिवादेरेव ताद्रूप्येण शक्तिरूपनाया उचितत्व चति दिक् ।

आख्यानसामान्यस्य कर्तृत्व इव तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्ति, न तु यथाश्रुतग्राहिवैयाकरणमत इव कर्मरूपधर्मिवाचकत्व गौरवात्, प्रथमान्तपदार्थे कर्मत्वान्वयबलादेव कर्मताविधि धर्मिलामसंभवात् ।

न चात्मनेपदस्य शानच्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्ते 'पच्यमानमानय' इत्यादौ पच्यमानादिनिष्ठानयनकर्मत्वाद्यनुगेवेनावश्यकं वात तत एयोऽपत्तायाख्यानरूपात्मनेपदस्य धर्मिणाचरन् निर्युक्तिरुभिति वाच्यम्, तद्शानच्साधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्व एव तथोक्तिसम्भवात् । तादृशात्मनेपदस्य चाऽङुरोर्निर्वचनसाध्यात्, पाणिन्यादिसङ्केतसबन्धेनात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकताया उक्तरीत्याऽभवदाशात् । अतस्तादीनां तेषु द्वेषेण शक्तिरूपनस्यावश्यकतया लाघवात् कर्मत्व एव तत्कल्पनात् ।

कर्मत्व च 'त्यज्यते ग्राम' गम्यतेग्राम इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकामृतसयोगविभागादिरेव विशेष्यतया तद्वाच्य । 'चैत्रेण गम्यते ग्राम' इत्यत्र तृतीयार्थस्त कर्तृकत्वरूपमाधेयत्व, तस्य धात्वर्थे सयोगात्मकफलाय च्छिन्ने स्पन्दलक्षणे व्यापारे तस्य च जन्यतासबन्धेनात्मनेपदार्थसयोगरूपफले तस्य चाश्रयतासबन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामेऽन्वय इति चैत्रवृत्तिर्ये सयोगावच्छिन्नस्पन्दस्तज्जन्यसयोगवान् ग्राम इत्याकारकं शाब्दबोध । 'चैत्रेण त्यज्यते ग्राम' इत्यत्र सयोगस्थाने विभागमन्तर्भाव्य बोध उपपादनीय ।

अथ चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यसयोगविभागादेर्ग्रामादाविव चैत्रादावपि सत्त्वात् 'चैत्रेण त्यज्यते- गम्यते चैत्र' इत्यपि स्यात् । न स्याच्च 'चैत्रेण न गम्यते न त्यज्यते चैत्र' इत्यादीति चेत्, अत्र दीप्ति फारप्रभृतय — फलमिव तत्र क्रिया-बधि परसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थं, परत्वे च भेदरूपे प्रतियोगितया फले आप्रयतयान्वयिन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यान्वय — चैत्रे चैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसयोगादिमत्त्वस्याऽन्वयाऽयोग्यत्वात्, तादृशसयोगाद्यभावस्य च तद्वान्वययोग्यत्वाच्च तत्तापत्त्यनूपपत्त्योरवशात् इत्याहुः ।

तत्रेदं चिन्तयन्ति — प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मणोऽन्वयितावच्छेद
 कावच्छिन्नत्वाऽविशंपितप्रतियोगितया भेदाशेऽन्वयोपगमेपि चैत्रेपि चैत्रस्य
 द्वित्वादिना भेदमभवेन तत्समवेतक्रियाया परसमवेतत्वाक्षतेरुक्तदोषोद्वारा
 समन । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया तत्र तद्भानस्वीकरो '
 ' चैत्रेण द्रव्यं गम्यते ' इत्यादावनुपपत्ति — द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नरागवे
 तत्वादे क्रियासौ भाषात् ।

न च तत्र द्रव्यपद लक्षणया चैतान्यद्रव्यपरमिति वाच्यम्, 'मलेन
 गम्यते मल ' इत्यादौ मलपदस्य महान्यमलपरत्वासभवात्, महान्यस
 मवेतमलवृत्तिक्रियाया अपसिद्ध्याऽनुपपत्तितादवम्यात्, अननुगतमलगतत
 एद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वैवत्यात्, कर्मव्यक्तिभिन्नमलत्वेन लक्षणाग्रहस्य ता
 दृशवानयजन्यधीपूर्वं नियमतोऽसभवात् । न च फलविशेषमव्यक्त्या तत्र
 द्रव्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासबन्धेन परत्वेऽन्वयात् सवन्धोपस्थितेभ्यान्ने
 क्षणाद्याऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्, सर्वातास्वज्ञानानुरोधेन तदुपस्थितेरपि शा
 ब्दबुद्धावपेक्षणीयत्वात् । ' तद्रूपकत्या तद्रव्यक्तिर्न गम्यते ' इत्यादा
 वभावप्रतियोगिकोऽपि विद्वत्तद्रव्यक्तित्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतक्रियाया स-
 मसिद्धे ।

ये तु फल भेदश्च कर्मप्रत्ययार्थ, फले नायतासबन्धेन भेदे च
 स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसबन्धेन क्रियाया अन्वय, भेदफलयोश्च कर्म
 ष्याश्रयतासबन्धेनान्वय, चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रो नाभय
 इति तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेपि तस्य ' चैत्रेण चैत्रो गम्यते ' इति
 न प्रयोग । ' मलो मलेन गम्यते ' इत्यादेरेकमहादिनिष्ठक्रियावच्छिन्न
 भेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य महान्तरे सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति ब्रुवते, तन्न
 तेपि ' चैत्रेण चैत्रो न गम्यते ' इत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वारैव—चैत्रे चैत्रसमवेत
 क्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेपि तादृशक्रियाजन्यफलाभावस्य चाषात्

न च फलभावो नञ् न तत्र प्रत्याय्यः । अपि तु भेदाभाव एव कर्मणीति वाच्यम्, यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते तदापि तादृशमयो गानुपपत्तेः— तादृशभेदाभावस्य ग्रामे बाधात् । न च भेदस्य सामानाधिकरण्यसंबन्धेन फलेऽन्वयस्तादृशसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य क्रियाजन्यफलस्यैव चाभावो नञ् कर्मणि प्रत्याप्यते इति न दोषः— विशिष्टाभावस्योभयत्र सत्त्यादिति वाच्यम्, एवमपि मल्लेन यत्रापरमल्लो न गम्यते अपि तु ग्रामादिरेव तत्र ग्रामाद्यगन्तारि, मल्ले मल्लान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्य स्वात्मरुमल्लनिष्ठक्रियाजन्यग्रामादिसंयोगस्य सत्त्वेन विशिष्टाभावनाधान् ' मल्लेन मल्लो न गम्यते ' इत्यादेरनुपपत्तिः ।

यदि च फलमेव कर्माख्यातार्थस्तस्याऽऽश्रयत्वानुल्लक्रियावच्छिन्न भेदवच्चोभयसंबन्धेन कर्मण्यन्वयः, नञ्प्रसमिव्याहारे च तदुभयसंबन्धा वच्छिन्नक्रियाजन्यफलाभाव एव तत्रान्वेतीत्युच्यते, तदापि यत्र चैत्र मैत्रयोर्भयकर्मजसंयोगस्त्र चैत्रनिष्ठतादृशसंयोगस्य चैत्रे आश्रयत्वत्वानुल्लक्रियावच्छिन्नभेदवच्चोभयसंबन्धेन सत्त्वात् ' चैत्रेण चैत्रो न गम्यते ' इत्यस्यानुपपत्तिः ' चैत्रेण चैत्रो गम्यते ' इत्यापत्तिश्च ।

अत्रोच्यते— भेदः फलं च कर्माख्यातार्थः, स्वावच्छिन्नप्रतियोगि ताकृतसंबन्धेन चैत्रादिनिष्ठक्रियाविशेषितभेदस्य स्वसामानाधिकरण्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबन्धेन फलेऽन्वयः, विशिष्टफलस्य नञ्प्रसमिव्याहारे विशिष्टफलाभावस्य नञ्प्रसमिव्याहारे च कर्मण्यन्वयः । चैत्रमैत्रयोर्भयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रेऽसत्त्वेन विशिष्टफलाभावोऽक्षतः । यत्र मल्लेन ग्रामो गम्यते न तु मल्लान्तरं तत्र मल्लनिष्ठग्रामसंयोगं मल्लान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्य तन्मल्ला

न्तर्भावेन सत्त्वेऽपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमल्लान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्व
स्याऽसत्त्वात् तदघटिनोभयसंबन्धेन मल्लनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य फल
स्याभावो मल्लेऽक्षत एवेति न कश्चिद्दोष

कर्तृप्रत्ययस्थले चाधेयतया प्रकृत्यर्थान्निनस्य फलस्य भेदरूपा
ऽपरार्थे सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्त्वोभयसंबन्धेना
न्वयः, तादृशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबन्धेन क्रियायाम् ।
यत्र चैत्रक्रियया प्रीमे न सयोग अपि त्वन्मत्र तत्र ' ग्राम गच्छति
' चैत्र ' इतिप्रयोगवारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य ,
' चैत्रो ग्राम गच्छति ' इत्यादौ ' चैत्रश्चैत्र गच्छति ' इतिप्रयोगवार
णाय सामानाधिकरण्यस्य सत्र-धम प्रे निवेश । चरमस्थले चैत्रग्रामस
योगस्य तादृशभेदे -सामानाधिकरण्यविरहाच्चैत्रक्रियाया तद्भेदप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि नातिप्रपञ्च ।

' चैत्रश्चैत्र न गच्छति ' इत्यादौ च तादृशभेदान्वितक्रियाकर्तृ
-रूपाभाव एव चैत्रे प्रतीयते न तु क्रियाया द्वितीयार्थविशिष्टभेदस्य प्रति
योगितावच्छेदकत्वसंबन्धवच्छिन्नाभाव - तादृशसच घस्य वृत्त्यनिष्पन्नक
त्वात् । यदि तत्पर्यवशेषतया क्रियानुयोगिकोप्यभाव कश्चित् प्रती
यने इत्यनुभवमिदम् ' तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि द्वितीयार्थत्वमुप
गम्य विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् एव तत्रोपगन्तव्य
इति दिक् ।

फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपातूना फले व्यापारे च शक्तिद्वयम् ।
कर्त्राख्यातस्थले फल धात्वर्थव्यापारविशेषणतया भासते, तत्र द्वितीयार्थधि
यन्वान्वय । कर्त्राख्यातस्थले फल धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया
भासते । तस्य विशेष्यतयाऽऽख्यातार्थे आश्रयत्वम् [भासने], तद्वि
शेष्यतया धर्म (भासने) इति दीर्घनिष्ठम् ।

कैचित्तुः संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां फले शक्तिरूपानामपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फले शक्तिरूपानमेव लवीयः, धातूनां च व्यापारमालवाचिता । धातोः फलबोधकतामने नामार्थवात्पर्ययोराधाराधेयभावसंबन्धेन साक्षादन्वयसंभवात्, फलाश्रयत्वस्य कर्मणि प्रकारतया भानस्योद्गन्तव्यतया तत्संसर्गस्याधिकस्य भानरूपानेनापि गौरवम्, फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च तदाश्रयत्वं संबन्ध एवेति लाघवम् । न च धातूनां व्यापारमालवाचित्वे 'ग्रामं त्यजति' इत्यादितोषि 'ग्रामं गच्छति' इत्यादिना इव संयोगादिरूपफलावच्छिन्नस्पर्शबोधोपापत्तिः 'ग्रामस्त्यज्यते' इत्यादितोषि 'ग्रामो गम्यते' इत्यत इव स्पन्दजन्यसंयोगादिमत्त्वेन भानप्रपञ्च इति वाच्यम्, कर्मप्रत्ययस्य, संयोगविभागादिरूपनानाफलवाचिरूपेण तद्वत्फलबोधे धातुविशेषसमभिव्याहारज्ञानस्योपेक्षयाऽतिप्रमत्तत्रिरहात् । 'त्यजति' 'गच्छति' 'स्पन्दते'— 'त्यागः' 'गमनम्' 'स्पन्दः' इत्यादौ कर्मासमभिव्याहृते बोधबैलक्ष्यं च तच्च धातूनां फलविशेषावच्छिन्नव्यापारलक्षणोपगमेनोपपादनीयम् । कश्चिन्नित्यर्थव्यापारबोधरूपं सकर्मकरूपं गम्यादेः स्वभावधीनम्, तदभावात् स्पन्दिप्रभृतिष्वकर्मकत्वव्यवहार इत्याहुः ।

तत्र — यागमिप्रभृतीनामिव त्यजिष्मिप्रभृतीनामपि पर्यायतेति भगवद्दशायां 'त्यजति' 'गच्छति' इत्यादाविव. 'त्यजति' 'गच्छति' इत्यादितोष्यविलक्षणबोधोत्पत्त्या धातुविशेषसमभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकनाकरूपनामंभवात् । न च, 'ग्रामं त्यजति' इत्यादितः संयोगावच्छिन्नव्यापारबोध तात्पर्यसत्त्वे उपपत्त एव— स्वन्मतेषु तात्पर्या, नुरोधेन लक्षणया तद्वोपे त्वत्तेगवदयकस्यात्, परं तु तत्र विभागादिरूपफल एव फलप्रत्ययानामर्थस्यानादिना संयोगादिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्वः

सतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम्, विना शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च ' प्रामं
त्यजति ' इत्यादित सत्यपि तात्पर्यं संयोगावच्छिन्नव्यापाराऽप्रतीतेरानुभवि
कतया धातो. फलविशेषमाचिताया आवश्यकत्वात् ।

' ज्ञायते इष्यते क्रियते घट ' इत्यादौ विषयत्वरूपं कर्मरं
तुल्यर्थः । न च कृतिविषयताया. फलतत्साधनतदुपादानसाधारणतया यत्
' घट. क्रियते ' इत्यादि प्रयुज्यते तत्र ' जलाहरणं क्रियते ' ' कपाल
क्रियते ' इत्यादिप्रयोगभ्यापत्तिरिति वाच्यम्, कृत्यर्थरूपातुसमभिव्याहृत
कर्मप्रत्ययस्य चिकीर्षाप्रयोज्यसाध्यतास्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थः, उक्तस्यै
च कपालादौ कृतेरतादृशविषय-वाभावान्नोक्तप्रयोगप्रसङ्गः । ' काशाः कटाः
क्रियन्ते ' इत्यादौ साध्यतास्यविषयताश्रयकर्मन्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्य
येन व्यापार्यत्वरूपविषयतापि प्रत्याच्यते, अन उपादानतया कृतिविषयका-
शादौ साध्यत्वरूपकृतिविषयताविरहात् न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः । तादृ
शकर्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् ' काशा क्रियन्ते ' इत्यादौ
काशादौ व्यापार्यत्वबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति ।

∴ ' काशा. कटा. क्रियन्ते ' इत्यादावपि विशेष्यभेदेन वाक्यार्थ
भेदात् कर्मद्वयवाचरूपदयो समभिव्याहारे व्यापार्यत्वबोधानुपपत्तिः,
एवम्— ' क्रियते ' इत्यत्र विषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकानुपधाय
ककृतिमादाय ' पाकोऽकारि ' इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यादि क तु दूषणे
निरादृतमभ्यन्तात् ।

कर्तृकर्मवत् कालविशेषेऽनुशिष्टा लडादयः कालविशेषमपि बोध
यन्ति । तत्र लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्तिः, ' पचति ' इत्यादौ
श्रुत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययव्यवस्थाप्यकालमन्तादृशव्यापार एवान्वेति न
तु क्रियायाम्—यदा पुरोधो यत्तद्गुणस्तदधीनाप्रिसंयोगादिरूप पचयादे
र्थे विद्यते तदा ' अय न पचति ' इतिप्रयोगान्, ' अय पचति ' इत्युक्ते

'इदानीमय पाकयज्ञवान् वा' इतिसशयनिवृत्ते, पूर्वापरीभाषापक्षस्याप्यारोपणादिव्यापाराणां विशिष्य पच्याद्यर्थघटनत्वेन प्रत्येकतद्व्यापारेषु काश्चिन्न्ययोधापेक्षया कृत्यादिरूपैकार्थं तदन्वयस्यैव लाघवेनोचितत्वाच्च ।

वर्तमानकालश्च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थः, अतो नैककालप्रयुक्तलडादितोऽपरलडादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृत्यादावन्वयः । स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्व स्वत्वानुगमाच्छब्दघानन्त्य सामान्यतोऽन्युत्पत्तेर्दुर्यटतयाऽपूर्वव्यक्तियोधानुपपत्तिं सर्वनामविचारदांशितरीत्या समाध्यस्यते — विशिष्य तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुभवेतिद्वयतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थितवच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्तकं वाच्यम् । न च तत्कालस्यैवमप्यवाच्यत्वे तद्भानानुपपत्तिरसमाधेयैवेति वाच्यम्, शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात् ।

अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मा वर्यत्वादिकमपि । कालद्वयावृत्तिधर्मत्वनिवेशोप्येतद्रूपमासत्त्वादिव्यावर्तनमशक्यम्, क्षणद्वयावृत्तिक्षणवृत्तिधर्मत्वेन तद्द्वयावतने चाध्ययनाद्यनधिकरणेऽध्ययनाद्यधिकरणस्थूलकालान्तर्गतक्षणेऽसमाप्तारब्धाभ्ययने पुंसि 'चिन्तामणिगयमधीते' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः ।

यदिच — स्वप्रागभावाधिकरणस्वाश्रयकर्तृरूपकृतक्रिमानाशप्रागभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिकरणकाल एव वर्तमानकाल आधेयतासबधेन कृतावचेति, अनो नोक्तस्थले 'चिन्तामणिगयमधीते' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, आरम्भावपि समाप्तेपर्यन्तस्य स्थूलकालस्यापि तद्यत्वेन शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपान्तरालकालेऽध्ययनाद्यनुकूलकृतिविच्छेदेऽपि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षितान्गस्थूलकालवृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियानुकूलश-

ताववापेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते । तदा य सगमचिन्तामणिग
पीत्य किञ्चिदकालोत्तर पुनश्चिन्तामणिमध्येष्यते तत्तान्तरालदशायामपि
'अथ चिन्तामणिगर्भति' इति प्रयोगापत्तिः । यदि स्तुतिपाठादि
ब्रिच्छेददशायामपि 'प्रत्यङ्गय स्तुतिं पठति' इत्यादिवदुक्तस्थलेऽपि
दर्शितप्रयोग इष्ट एवेत्युच्यते । तदारि स्वपदेन विशिष्य तत्तदङ्गी
नामुपादानेनाऽन एवो दुरुद्धर एव इति चेत् ।

न — शब्दप्रयोगाधिक्रमवृत्तिशालत्वव्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनाऽनु
तीकृततत्तत्क्षणदिनसामर्थत्वाद्यनच्छिन्न एव काले लट शक्तिः । कि
यारम्भात् पूर्वं धर्ममाप्स्युत्तर च 'अधीते' 'पचति' इत्यादिप्रयो
गवापणाय वृत्त्यदिरूपाभ्यासैस्तद्वशात्कालस्य स्ववृत्तिपागाभावप्रतियोगित्वस्व
श्रुतिध्वसात्प्रतियोगिकृतकियाकर्तृनिष्ठान्या विशेषितेनाधेयनासच्छेनाऽन्य
यनियम उपागन्वच्य, तत्तत्कृतारम्भपूर्वमपि त मप्युत्तरमपि वा वर्तने
यस्तत्तत्कियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्वस्य दर्शितविशिष्टाधेयनामवधस्ताद
शक्यते तन्निष्ठेऽपि द्वौ वेति न शब्दप्रयोगाधिकरणनाहशक्यत्वात्तदापि दर्शित
प्रयोगापत्तिः । तन्मध्ये स्वादार्थस्य विशिष्य निर्देशेऽप्युपपत्तिश्चिन्त्या ।

न च निमानुलूकनिश्चयान्तगलदशायाम् स्तुतकालमादाय 'पचति'
'अधीते' इत्यादिवत् तादृशवृत्त्यधिकरणक्षणेऽपि स्थूलकालाच्छिन्नाया
यमादाय 'न पचति' 'नाधीते' इत्यादिप्रयोग — तत्र, नन्वो वर्त
मानक्षणमात्तान्निष्ठतादृशकियानुवृत्तद्वारा तत्रापोधनानियमात्, उक्तरीत्या
विशिष्य शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपकालम्यादि लट्प्रत्ययेन बोधनमा
भवात् ।

नन्वपगमिवाहारमर्थेऽपि प्रतियोगिन्येव कान्यन्वय इति तु न मनः
तत्तत्क्षणवृत्तिसाक्षरिहृत्वेरगतम्यान्वयज्ञापच्छेदेन तदानीन्मन्मूलकाला
बच्छेदेऽपि तादृशवृत्तिगति मत्त्वेने कानिप्रगतस्य दुर्वागत्वात् ।

न च कालानवच्छिन्नाधिरतासंबन्धे नवार्थस्य पुरपेऽन्वयाधोक्ता
तिवसक्त इति वाच्यम्, तादृशस्थूलकाले यत्रात्मनि पाकादिकृतिस्तादृश
कालं तर्गततादृशकृत्यनधिकरणक्षणे ' न पचति ' इत्यादिप्रयोगोपपद्ये
तत्तन्क्षणवच्छिन्नाकादिभूत्यभावबोधम्यैव तत्र तत्र स्वीकरणीयतया
कश्चित् प्रतियोग्यमसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ।

व्यापाराबन्धेन च लडादिप्रत्ययेन क्रियायागेव वर्तमानत्वाबन्धो
बोध्यते ' जानाति ' इत्यादौ न तु लडर्थाश्रयत्वाद्दौ — ज्ञानाद्यमस्वेपि
तदाश्रयत्वादिसंबन्धे सात ' जानाति ' इत्यादिप्रयोगापत्ते । ज्ञानादि
विशिष्टे आश्रयत्वाद्दौ काला वयमुपगम्यातिप्रपञ्चकारणे ' विशेषणे ज्ञाना
दावपि तद्वचनस्यावश्यकत्वे तस्यैव स्वीकाराच्चित्यात् ।

' नश्यति ' इत्यादौ क्रियाया कात्रा वयस्वीकारे विनष्टत्वावपि
' नश्यति ' इत्यादिप्रयोग स्यादिति तत्रोत्तरेपि लडाद्यै वगुणगम्य
वत्तैव कालावयवदधितिद्वयवजगाम । वस्तुतस्तु — नाशत्वमुत्पत्तिमद
भावत्वम्, तथा च धातुप्रतिपाद्यनावच्छेदके तत्रावेव काला वय इत्येव सा
धीय वर्तमानकालस्योत्पत्तिपत्रयेन धात्वर्थेऽवयव इत्यपि वदति ।

लृट्प्रत्ययेन ' पश्यति ' इत्यादौ प्रत्ययार्थकृतौ, ' ज्ञास्यति ' इत्यादौ
क्रियाया भाविष्यत्त्व प्रत्याम्यते । यद्यपि भुव उत्तरस्यर्थवत्तमाऽना
गतकालोत्पत्तिकत्व भाविष्यच्छब्दार्थं तथापि ' पश्यति ' इत्यादौ प्रत्यया
र्थकृत्यादाननागतत्वमात्रस्य प्रतीतिरुपेयते — उत्पत्तिप्रतीतिष्फलत्वात् ।
' भाविष्यति ' ' उत्तरम्यते ' इत्यादौ च धातुनैव तादृशोत्पत्ति प्रत्या
म्यते । ' नश्यति ' इत्यादौ च दर्शिता गति । तत्र च वर्तमान
प्रागभावप्रतियोगित्व प्रतियोगितामबन्धनाऽवयवी वर्तमानप्रागभावो वा
लृट्प्रत्ययार्थः । प्रागभावानतीकारे वर्तमानकालध्वंस एव तदर्थः, ध्वंस

स्ये कालोपाधित्वेन स्वसमानकालपदार्थाधारतयाऽऽधेयतासंबन्धेन । अ
नागतकृतेर्वर्तमानकालध्वंसोत्पत्तिमत्तया उत्पत्तिसंबन्धेन वा कृत्वा—
दावन्वयः ।

अ ४ पचमानेषुदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय ' पश्यति ' इत्या
दिप्रयोगोत्पत्तिः, पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन चाऽनागतत्वबोधस्वीकारो न
सभवति— पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ तद्वाधात्, पश्यमाणेषु ' पश्यति ' इति
प्रयोगानुसारो । तत्तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयाऽसंभवः—
तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थिते । नापि यत्किञ्चित्पाकानुकूलाऽऽप्रकृतित्वावच्छे
देन सद्भवः— आचत्वोपस्थापकपदाभावात् । तत्तद्व्यक्तिमनन्तर्भाव्य
दुर्वचत्वाच्चेति चेत् ! न— प्राग्भाष्यस्य वर्तमानत्वं . शब्दप्रयोगाधिकरण
क्षणवृत्तित्वम्, वर्तमानप्राग्भाष्यस्य प्रत्ययार्थेन तस्य स्वविशिष्टकारुत्तिकृ
तिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन वर्तमानकालव्यस्यतदर्थत्वे
च स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टाधेयत्वसंबन्धेन कृत्यंशेऽन्व
योपगमे उदीच्यकृतौ वर्तमानप्राग्भाष्यदेर्दिशतविशिष्टसंबन्धाऽसत्त्वेनाऽपि
प्रसङ्गभिरहात् । ध्वंसपूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव ।

न चाऽऽन्तरालिककृतिजन्यस्य पच्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्यापारानुकूल
कृत्यजन्यतयाऽऽन्तरालिककृतेः पूर्वकृतिजन्यपाकानुकूलत्वमक्षतमेवेति तस्या
अपि निरुक्तविशिष्टसंबन्धेन वर्तमानप्राग्भाष्यदिमत्प्रसङ्गतमेवेति वाच्यम्,
कृतिजन्यपाकेत्यत्र कृतिजन्यव्यापाराधीनफलानुकूलव्यापारस्य विवक्षि-
त्वात् ।

' पक्वा ' इत्यादौ लुटोऽनघतनभविष्यत्त्वमर्थः । अनघतन-
भविष्यत्त्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवशाऽऽवृत्तित्वे सति शब्दप्रयोग
कालीनप्राग्भावप्रतियोगित्वम् । शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्ति-
कृत्वं वा !

केचित्तु— भविष्यत्त्वमेव तस्यार्थ, क्रियाया कृतेर्वा स्वरूप
सदनघतनत्वमेव तत्साधुतानियामकम् । असाधुत्वादेव 'अद्य पक्ष्यति'
इत्यादौ 'पक्ता' इति न प्रयोग इत्याहुः । तत्र— तथा सति, भवि
ष्यत्त्वादिकमपि नाख्यानार्थं स्यात्, स्वरूपसद्भविष्यत्त्वादिकमेव लडा
दिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम्, असाधुत्वादेव 'पक्ष्यति' इत्यादौ
'पक्ता' इतिवत् 'पचति' इत्यादौ 'पक्ष्यति' इति प्रयोगविरह
इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

'पचति' 'पक्ष्यति' इत्यादेरविलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरु
द्धमिति कालविशेषबोध आवश्यक इति चेत्, तदा 'पक्ता' 'पक्ष्य
ति' इत्यादेरपि अलक्षणबोधजनकत्वस्याऽऽनुभविक्तया अद्यतनतदन्वयबो
धोपि दुर्वार । यदि च 'पक्ष्यति' इत्यादियाक्यजन्यबोध सति भविष्य
त्त्वादिसशयानुदयाद्भविष्यत्त्वादेः शाब्दधीविषयत्वमावश्यकमित्युच्यते ।
तदाऽनघतनबोधेऽपिदृशीमेव युक्तिं गृहाण ।

एवम् 'न पक्ष्यति' इत्यादावभावेऽनागतकालावच्छिन्नत्वभानमाव
श्यकम्, अन्यथा पक्ष्यत्यपि वर्तमानवृत्तिपाककृत्यभावमादाय 'न पक्ष्य
ति' इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात् । न च पक्ष्यत्यप्यनागतयत्किञ्चित्काला
वच्छेदेन वर्तमानमभावमादाय 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगो दुर्वार एवेति
वाच्यम्, अनागतकालावच्छिन्नत्व हि तत्र वर्तमानक्षणध्वसावच्छिन्नत्वम्,
सादृशध्वसनिष्ठानच्छेदकता चाऽनवच्छिन्ना प्राज्ञा, अनागतकृतिमति च
पुंसि तदभाववृत्तौ वर्तमानक्षणध्वमरूप काल प्रतियोगिवृत्तावप्यवच्छे
दक इति विरोधभङ्गनाय सादृशकृत्यनवच्छेदकाऽवान्तरकाल एवानच्छेदक
उपेय इति नोक्तातिप्रसङ्ग इति ।

उक्तयुक्तत्वाऽनागतत्वस्य यथा लुडाद्यर्थम्बम्, तथा 'अथ पश्यति न पक्ता' इत्यत्रानद्यतनकालावच्छिन्नत्वस्याभावेभाने धः पश्यत्यप्यद्यतनाऽनागतकालावच्छिन्नताकृत्यभावमादाय 'न पक्ता' इति प्रयोगप्रसङ्गेन लुटोऽनद्यतनार्थत्वमावश्यकम् ।

अनागतानद्यतनकालावच्छिन्नत्वमप्युक्तरीत्यानिगमसङ्गतरणाय प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणदिनध्वंसनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकनाकरूपं शाश्वत् । अत्रच्छेद्यावच्छेदकभावश्च संबन्धविधया भासते ध्वंस एव पदार्थ इत्यवधेयम् ।

अथ गन्तमगिष्वाहारम्भलेनि कृतावेव कालान्वयोस्तु । अनागतकालेनैव गहाप्रत्ययस्याऽवामाणिकनया सर्वत्रैव प्रसिद्धयतीनि न प्रतीयोमप्रसिद्धिः, अभावान्वयश्चात्मनि कालानवच्छिन्नाश्रयनासंबन्धेनोपगम्यता गिति चेत् 'न— यदुत्तरकाले चैर्वायौदननाकादिक्रममिच्छं तदा गौम्, 'चैत्र भोदुर्न न पश्यति' इति प्रयोगानुपपत्तेः— अनागतचैत्री यौदनकर्माकपाकानुकूलकृत्यमसिद्ध्या तदभावप्रत्यायनासंभवान् ।

न चाभावे कालान्वयोपगमेति यत्तण्डुलव्यनत्यादिकर्मकपाक एव प्रसिद्धस्तद्व्यवहारिपरस्य 'एतत्तण्डुल न पश्यति' इत्यादिवाक्यस्याऽवगाणतारतिः— 'गानिणोपपत्तिहेतुर्वास्तादिति तत्र पाके तद्व्यक्तिवर्मकत्वात् एव नन्वा दोष्यने इत्युपगन्तव्यम्; तथा चोक्तस्थलेति तत्तत्राके चैर्वायौदनवर्मकत्वाभावबोधोपगमेनोपपत्तिरिति वाच्यम्, पाके तत्कर्मकत्वाभावबोधोपगमे तादृशपाकानुरूपानागतकृतेः कर्तारि भानस्योपगमः तत्पत्ररा तदुत्तरं पदाचिदपि येन न पश्यने तादृशकर्तृमगिन्या

इतदर्थितवाक्यस्य प्रामाण्योपपादनाऽसंभवात् । अगत्या तु यत्कर्मको
यत्कर्तृकः पाकोऽपसिद्धस्तादृशकर्मकर्तृवृत्तिनार्थकनल्पद्वयत्वाद्यस्याऽयोग्य
त्वोपगम्यते ।

केचित्तु तत्रापि पाके तत्कर्मकत्वाभावात्स्य तादृशे च कर्मरि पाक-
कृत्यभावस्य बोधमुपागम्य प्रामाण्यमुपपादयन्ति— तात्पर्यसत्त्वे एतेनापि
नन्वाऽभावद्वयबोधनसंभवात् । न चैव तण्डुलमात्रं पचति पश्यति वा
क्षेत्रेपि ' तण्डुलमयं न पचति न पश्यति ' इति प्रयोगः स्यात्—
तण्डुलाऽकर्मकपाकानुकूलवर्तमानादिकृत्यभावाऽव्याधादिति वाच्यम्, यतः
सुवर्धप्रतियोगिरूस्वार्थाभिव्याप्तिक्रियाकर्तृत्वाभावबोधकत्वात् ननुः ' आ-
काशं न पचति घटः ' इत्यादावपि न स्वीक्रियते— तादृशबोधजनकताया
अव्युत्पन्नत्वात्, येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात्, किं तु ' पाक आकाशाकर्मकः
पाककृत्यभाववान् घटः ' इत्यादिसमूहालम्बनबोध एव, उक्तस्थले च
क्षेत्रे पाककर्तृत्वभावनायाश्च प्रामाण्यप्रसङ्गः । अस्तु वा तत्राभावान्वितक्रि-
याकर्तृत्वाभावविषयकोऽयमूहान्तररूप एव बोधस्तथापि न दर्शिताति-
प्रसङ्गः— तादृशबोधेऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन प्रथमाभावभावनियमात्
पाकत्वावच्छेदेन च तण्डुलादिकर्मकत्वाभावान्वये योग्यताविरहात् । ' अ-
न्ध आकाशं न पश्यति ' इत्यादावपीदृशी गतिः ।

अथ यत्तण्डुलादिकर्मको यत्पुरुषकर्तृकः पाकोऽपसिद्धस्तत्पुरुषे
ऽन्यकर्मकपाककर्तृत्वस्य तत्तण्डुलादौ चान्यपुरुषपच्यमानत्वादेर्भगदशायाध्
' तण्डुलमयं न पश्यति ' इत्यादियुक्त्यस्य बोधकताया अनुभवसिद्धर-
नाऽपाकर्तृमशक्यत्वाभेदप्रकारः लभ्यते— विगोधिनिश्चयगत्त्वेन

तत्पुरुषे पाककर्तृत्वसामान्याभाव य पाकत्वावच्छेदेन तण्डुलकर्मकं वामावर्य-
च प्रतीत्यसंभवादिति चेत् !,

न—सत्र तादृशवाक्यस्यैकाभावाद्यगाहिभ्रमजनकत्वोपगमात् । न
च सर्वत्रैव तदुपागमौचित्येन प्रयासवैफल्यमिति वाच्यम्, विशेषदर्शिभिर-
प्रतारकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात् तस्य प्रतिद्वार्थकतासंपादनस्यावश्य-
कत्वात् । न च तच्चण्डुलादिकर्मकत्वम्—तन्निष्ठविकल्पितजनकत्वं तदपि
चाऽप्रमिद्धमिति कथं पाके तदभावप्रत्यय इति वाच्यम्, विकल्पत्वादावेव
तच्चदृष्टित्वाभावोपगमात् ।

‘ अनाशात् ’ इत्यादौ लुडोऽस्तीतरालोऽर्थः, तस्याप्यारुषातगा-
मान्गार्थकृत्यादावन्वयः, तस्य च संबन्ध आधेयत्वम् । अथ वा काला-
ऽविशेषणतयैवान्तितस्य लुडोर्थः, आश्रयतासंबन्धेन च तस्य कृत्यादावन्वयः
कालान्तिर्भावस्य व्यर्थत्वात् । अतीतत्वम् वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम् ।
धेस्तुतो वर्तमानध्वंस एव लुडावर्थः, तस्य प्रतियोगितासंबन्धेन कृत्यादावन्वयः ।
गर्भ्यदशायाम् ‘ अनाशात् ’ इत्यादिप्रयोगवारणमुक्तीत्या बोध्यम् ।

.. लक्ष्मणस्यस्याऽनीतत्वददनद्यतनत्वगप्यर्थ — अथ पचति ‘ भग-
चतु ’ इत्यप्रयोगात् । “ अमृन्नृपः ” इत्यादानद्यतनत्वगप्यर्थे तद-
विरक्षमा न लक्ष्मणस्येव लुड्वाच । अतोऽप्यनद्यतनत्वगप्यर्थे लक्ष्म-
णस्यैव लुड्वाच—स्यन्तपदनद्यतनत्वम् लक्ष्मणानुनियामकत्वेनद्यतना-
स्य दत्तसतोऽविषक्षामात्रेणोक्तस्यैव लुड्वाग्नानुपपत्तेः । इदमप्यनद्य-
तनत्वम्—पकृतशब्दप्रयोगाधिकरणादिनाऽभूति च य । अथ वा स्वानन्वयेणा-
ऽनद्यतनत्वं न नर्हति, किं तु तादृशादिनाद्यद्यत्तित्वात्प्रतियोगित्वस्य
नद्यतनत्वान्न व विधिः ।

अतीतवमनद्यतनत्व परोक्षत्व च लिटोर्थ । “ अध्यात सर्वत्रमुस्तामयोभ्याम् ” इत्यादौ परोक्षवसत्त्वेऽपि परोक्षत्वाविवक्षया न लिट् । परोक्षत्व च वक्तुः साक्षा काराविषयत्वम् ।

केचित्तु— वक्तृभिनकर्तृकत्वोव परोक्षत्वम्, अत एव लिट् उतम पुत्राऽसभवेनाऽपरोक्षतायामपि लिट् साधुत्वे “ णलुत्तमो वा ” इत्या देर्जापकत्वमुपायकारोक्त सभच्छते, अन्यथा निद्रदिद्रशया रवकर्तृक गमनादित्रिशाया एवपरोक्षत्वसभवेन ज्ञापकवाऽसङ्गतमित्याहुः ।

‘ कलिङ्गे दृष्टोसि’, नाह कलिङ्गान् जगाम ’ इत्यादावत्यन्तापह्नवस्थले सूत्रान्तरेण त्रियाया अपरोक्षत्वेऽपि लिङ्बिधानात् तादृशज्ञापक मलेन “ व्याप्तेने निरणावलीम् ” इत्यत्र लिट् साधुत्वोपपादनमुपाय कृतामयुक्तमेवेति बोध्यम् अत्यन्ताऽपह्नवश्चाऽवाधितपरोक्षनिपरीतबोधनाय तदुपपादनाभावप्रतिपादनेच्छा कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादक कलिङ्गगमनादिक तेन विना तदसभवात् । अत्यन्तापह्नव स्वरूपमज्ञेव लिट्साधुतानियामकः ।

लिङ्लोटोर्विभ्रिर्ध — परप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रगोगात् । विभि — प्रवर्तकज्ञानविषयो धर्मः, स च धर्मान्यायनये तृनिमाप्यत्व बलवदनिष्ठाने गुबन्धित्व (अजनकत्व) सहितमिष्टमाधनत्व च । ‘ ओदाकाम पचेत् ’ “ स्वर्गकामो यजेत ” इत्यादावोदनस्वर्गादिरूप यत्काल तत्माधनत्व पाक्यामादित्रियाया प्रतीयते । तादृशकल्पाना च तत्तद्वेषेण लिङादिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेश शक्त्यानन्त्य सर्वसाधारण्येन व्युत्पत्त्यनुदयेनाऽपूर्वफलमाधनत्वबोधानिर्वाहधेनीष्टत्वेन तेषामनुगमः । इष्टत्वम्—स मभिव्याहृतपदोपस्थापितकामनाविषयत्वम्, अतः ‘ स्वर्गकाम पचेत् ’ इत्यादौ शक्तिभ्रमश्च तस्य नौदनदिग्माधनत्वधी । न वा तत्तात्पर्येण तद्यथाप्यग प्रामाणिकानाम् ।

इष्टत्वज्ञानस्याऽप्रवर्तकत्वेऽपि शक्यफलानुगमार्थं तस्य शक्यता ।
 यस्तु तस्त्वशक्यस्यैव तस्य शक्यानुगमकता सर्वनामस्थले बुद्धिस्थत्व-
 मत् । तेन रूपेण फलानां सङ्केतविषयता विना शक्यत्वैक्याऽसंभवात् ।
 तस्य सङ्केतविषयत्वोपगमेऽपि यथा न तस्य वाच्यता तथा प्रपञ्चितम
 न्यत्र । अत्र चेष्टत्वस्य शाब्दबोधेऽभानाद्विशिष्येष्टतावच्छेदकस्वार्त्वा
 दिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विषेवाक्यात् प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः ।

यत्तु इष्टत्वेन फलभावेऽपि स्वर्गकामादिपदेकदेशोपरिधितस्वर्गत्वा
 यच्छिन्नाय विध्यर्थे तद्वेद्ये इष्टे-भेदान्वयान् प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति, तत्र
 सन् — वृत्तशब्देकदेशे इतरानन्वयमनियमात्, स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामना
 धीनवृत्तौ स्वर्गत्वादिविशेषितकृतसाधनताज्ञानस्य हेतुतयाऽभेदेन स्वर्गा-
 दिविशेषितकृतसाधनताज्ञानस्यानुपयोगित्वाच्च । 'अभेदेन स्वर्गादिप्रकारक
 स्वर्गादीनामसाधनताज्ञानगति स्वर्गत्वादिप्रकारकवृत्तौ हेतु, अत्र एव
 "स्वर्गकामो यत्रेन" इत्यादित् प्रवृत्तिः' इति तु त युक्तम्-स्वर्ग
 त्वप्रकारककामाया अभिकारत्वानुपपत्तेः ।

अथेष्टत्वस्य शक्योपलक्षणत्वे तदशाऽभाननिर्वाहेऽपि स्वर्गत्वादेरश
 क्यस्य भान न गमयति अज्ञस्यस्य भानोपगमेऽतिप्रसङ्गादिति चेत्,
 स्वर्गत्वाद्यच्छिन्ने समभिध्याह्नकामनाविषयज्ञानसाहकृतस्य तादृशकाम
 नानविषयतावाऽऽतदशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वोपगमे
 ऽतिप्रसङ्गानवशात् । यस्तु तस्मात्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षित
 स्वर्गत्वादिनिशिष्टमाधाये शक्तिन्वीकागत सर्वसामञ्जस्यम् ।

न च स्वर्गत्वादिनिशिष्टमाधावस्य विधिप्रयमवाच्यत्वं न सम
 यति स्वर्गत्वादेर्गङ्गाज्ञानादित्यन्तर्गतादिनाधारण्येण यागादिजन्यत्वात्
 च्छेदकतया यागाद्यै स्वर्गत्वादिनिशिष्टसाधनवशात् । न हि अन्यत्वा
 नवच्छेदकत्वमो तस्यत्वान्नास्ति विशेषणमिति वाच्यम्, स्वर्गत्वादे शक्य

विशेषणत्वेपि तदुपलक्षितवैजात्यावच्छिन्ननिरूपणजनकताया यागादाव
 पाधिनाया स्वर्गारिजनकतात्वेन विधिमन्ययमे भानसमवात् । घटत्वादि
 विशिष्टवाचकपदघटितत्वात् ' घट द्रव्यत्वेनैव जानाति ' इत्यादिवाक्याद्
 घटत्याद्युपलक्षितघटादिविशेष्यकत्वानवत् ।

न च तद्वर्गावच्छिन्ननिरूपितत साधनत्वज्ञान विना तद्वर्गप्रकारक
 फलेच्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाह इति शङ्कयम्, पहिरवादिप्रकारकच्छातोपि
 तृणादिसमवधानेऽभान्तप्रवृत्तेरानुभवरिकत्वात्, भूय सुखार्थिणामपि भ्रम
 विना क्रियाविशेषे प्रवृत्तेश्च तद्वर्गावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौ तद्वर्गप्रकारेण
 भासमानफल इति साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त इत्वात् । स च धर्म कार्य
 तावच्छेदकनया भासता कार्यांशे उपलक्षणतयैव वेत्यन्यदेतत् । न हि
 वहित्वादिक तृणादिजन्यतावच्छेदकम् — व्यभिचारिसाधरणत्वात् । न वा
 भूयस्त्वादिक कस्यचिज्जात्यवच्छेदकम् — सर्ववक्ष्यमपत्त्वात् ।

एव सति घटत्वावच्छिन्नफलार्थी तन्वादौ कथं न प्रवर्तते ? त
 त्वादेरपि घटत्वं युपलक्षितजन्यत्वादि विशिष्टनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध
 नतावच्छादितितेत् ' फलानुपधाननिश्चयात्, तस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्ति
 प्रतिबन्धकत्वात् । फलोपधामकसाधनत्वस्य वा विधिपत्यार्थतया ' घट
 कागस्तन्तुमुपाददीत ' इत्यादिर्न प्रयोग । न च तथापि स्वर्गत्वादेर्यागा
 दिनिष्ठकारणताघटकव्यापकनानिरूपकतावच्छेदकनया स्वर्गत्वानच्छिन्ननि-
 रूपितव्यापकताघटितकारणताया वाप । स्वर्गदिनिष्ठकार्यतावच्छेदक
 वैजात्यस्य च कारणताग्रहोत्तरकालकल्प्यत्वेन प्रागनुभूतितया तदवच्छिन्न
 निरूपितव्यापकताबोधासम्भ इति ' स्वर्गकाम ' इत्यादौ विध्यर्थयो
 धानुपपत्तिर्दुर्वारिणेति वाच्यम्, स्वरूपमन्धरूपाया एव कारणताया वि
 ध्यर्थत्वोक्तत्वाद् ।

अन्यथासिद्धनिरूपकताऽनवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मव
स्वर्गकत्वमेव वा स्वर्गकारणत्वम्, नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकश्च धर्मो विशि
ष्योत्तरकालरूप्यो जानिविशेष एव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वेन सा
मान्यरूपेण शाब्दबुद्धौ भासते, नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वं च कारण
तावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतद्ब्रह्मपारान्यतराभावाधिकरणताविशिष्टोत्प
त्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वम् । अधिकरणतावैशिष्ट्य
च स्वावच्छेदकक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठत्वसंबन्धेन ।

वस्तुतः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्म
वशमेव स्वर्गकारणत्वम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं चाऽव्यवहितपूर्व
कालावच्छिन्नवृत्तिकामावघटितदैशिकव्यापकतायाः स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिष्ठ
व्यापारवत्त्वाऽन्यतरसंबन्धेनावच्छेदकत्वमेव । व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेद
कवैजात्यस्य विशिष्यानुपस्थितावपि स्वर्गधर्मत्वेन ज्ञानं समभवत्येव । व्या
पकताघटकाभावप्रतियोगितायां स्वरूपतोऽवच्छेदकक्रोटीप्रविष्टाया अपि
जातेर्व्यापकताभाने स्वर्गधर्मत्वादिना भाने न बाधकम्— स्वर्गधर्मत्वादे
रुपलक्षणतया भानात् । प्रतियोगितासंबन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञान एव
प्रतियोगिकोटावुपलक्षणप्रकाराऽभाननियमात्, प्रकृते च कारणताशरीर
घटकाभावस्य इतिप्रतियोगिताप्रकारेण भाननियमात् । अत एव स्वरूपतो
बहित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बहित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेद
कत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य समयदुक्तिकृता ।

इत्थमेव चेष्टनावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणाभूतेनेष्टतावच्छेदकत्वेन व्या
पकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकक्रोटीप्रविष्टेनापीष्टतावच्छेदकधर्माणां,
सर्वसाधारणशक्तिप्रहे भानमुपपद्यत इति ।

एतेन — नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधमेवस्वर्गकत्वस्य विध्यर्थवा
भते यागादिधर्मिकतादृशकारणताग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुता वाच्या, तदपेक्षया
च स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मरूपमागादिसाध्यताज्ञानस्य

प्रवृत्तेस्तु तादृशसाध्यताविशिष्टेष्टमात्रस्य विध्यर्थत्वे प्रवर्तकत्वं च लाघवम्, तादृशसाध्यताया निरुक्तसाधनतान्तर्गतत्वात् इतीष्टसाधनत्वस्यविध्यर्थत्वं प्रवर्तकत्वं च व्याह्रन्थेत्। एवं यत्र कारणतावच्छेदकधर्मोप्यनुपस्थितः, अतिप्रसक्तेन न्यूनवृत्तिना वा धर्मेण कारणदुपलक्षितं तत्र शब्दात् कारणताग्रहानुपपत्तिश्चेति। नरस्तम्—व्यापकताघटितकारणतायाः सध्यतामपेक्षयाऽग्रायस्या एवोक्तगत्या प्रवर्तकत्वादिसंभवात्, तादृशसाधनताशरीरे व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव कारणतावच्छेदकमवेद्यात् तद्गृहे विशिष्य तदुपस्थित्यनुपयोगा-
पत्तिः ।

चेचित्तु विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गादिनिष्ठयामादिजन्यतावच्छेदकसंबन्धः, तथा च वैजात्यस्य संबन्धघटकतयैव व्यापकताशरीरे निवेशालोपस्थित्यपेक्षा न वा कारणताविघटकव्यभिचारावकाश इत्याहुः। तदसत्— विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वेन संबन्धताया मानाभावात्। तादृशसंबन्धघटितव्यापकताया विधिप्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजात्यमेदेन शक्तिबाहुल्यप्रसङ्गात्। तादृशकार्यसंबन्धघटितेष्टकारणतायाश्च प्रमाणान्तरेणाऽप्रत्ययितत्वात् तत्र शक्तिग्रहानुपपत्त्या शाब्दबुद्धौ तद्भावाऽनुपपत्तेश्च ।

न चेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वावच्छिन्ने कारणताघटकापि करणादिपदार्थे च खण्डशः शक्तिरूपेया। आकाङ्क्षावशाच्चाधिकरणरूपविध्यर्थे विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य संबन्धतया मानात् तादृशकार्यसंबन्धघटितकारणतायाः शाब्दबोधे भानुपपत्तव्यम्, न तु तादृशसंबन्धान्तर्भावनं शक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति वाच्यम्, एवं सत्यपि संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षाया दुर्वात्त्वात् ।

न च तत्समर्पणं विशेषणविशिष्टविशेष्यपरत्वज्ञानमेव ससर्गमानवि-
 यापकम्, तत्रापि च ससर्गं ससर्गं एव न तु विशेषणमिति न ज्ञानापेक्षेति
 वाच्यम्, विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य वाक्यार्थत्वेन पूर्वमनिश्चिततया सत्प-
 रत्वग्रहण्य शाब्दबोधोपात् पूर्वमसम्भवात्, तत्तत्स्य धविषयतानिस्तापनविशेष-
 णादिविषयताशालिवोधपरत्वज्ञानरथेव हेतुतया तत्र एवन्वच्यं विशेषण
 तथा तदुपस्थितेरावश्यकत्वात् । एतन् विजातीयस्वर्गनिरूपितसम्वायस्य
 न्येन स्वर्गस्तदावच्छेदेन अन्यतोपगमे “ स्वर्गं तस्याश्चोपध-
 न्यत्वसागानाधि-
 करण्यमाज्ञेयं हि शब्देनापि प्रतीयते न तु स्वर्गं तस्य अन्यतावच्छेद-
 कम् असागानाधिगतमात्रम् ” इत्यादिभिश्चान्यविरोधः ।

यत्तु पैजात्यगो कार्यतावच्छेदकं तत्र सापेक्षविषयेव कारण-
 तापटकं कार्यतावच्छेदकधर्मविशिष्टनिरूपितकार्यतावच्छेदकस्य धेनु कार्य-
 यन्त्रिष्ठाभावात्प्रतियोगित्वस्य कारणतात्पर्यं निवेश्यत्वात्-
 इति, तदप्यसत् — कार्यस्य कार्यतावच्छेदकरूपेणैव निवेशनी-
 यतया तदुपस्थित्यपेक्षा प्रप्यात् । न च स्व-धर्मज्ञोचे प्रमेयत्वनव
 कार्यधवेश तमानिति वाच्यम् विजातीयस्वर्गविषयतावच्छेदकत्वस्य
 स्यात्पुरोवच्छेदकत्वसंभवे द्विजातीयत्वानिसमायसनन्धन प्रमेयचिह्नता
 यत्प्रतियोगिता वरूपगुरुधर्मावच्छेदाभावात्प्रतिहे ।

एतेन स्वर्गवमेव चागायतावच्छेदकम्, अवच्छेदकं घटकसम-
 वायसन्ध्यात्वेन तत्रोपगमात् इत्येति निरस्तम् — तादृशसन्धविशेषे
 श्रेयतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमाणान्तरान्येयतया तत्र शक्तिविश्रयासम्भ-
 वात् । न हि समभिवादनान्धेनोपयोपस्थाप्यतावच्छेदकत्वस्योपपत्त्य-
 णधमेण यथा स्वर्गात्प्राप्तिना शक्तिप्रदे भाग तथोपलक्षणीभूततादृशपदोप-
 स्थाप्यतावच्छेदकत्वस्य न विजातीयस्वर्गनिरूपणमायादेशेति तत्र भाग

संभव — स्वर्गपद्राच्छुद्धसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्योपास्थिते । विशिष्टस
मवायेन स्वर्गत्वविशिष्टस्य स्वर्गपद्रार्थसोभगमे लक्षणाप्रसङ्गात् । शुद्धसम
वायेन स्वर्गत्वविशिष्टविषयकक्रामनावतोऽनधिकारप्रसङ्गात् ।

मीमांसकास्तु—

“ अहरह सध्यामुपासीत ” इत्यादौ नित्यतया निष्फले
मध्योपामनादाविष्टसाधनत्वस्यायोग्यत्वेनाऽन्वयासमवायेष्टसाधनत्वलिङ्गार्थः ।
अथ सन्ध्यावन्दनादेरप्यर्थवादोपरथापितब्रह्मलोकानां त्यादि फलसाधा
नत्वमव्याप्ता, यत्र नित्यैर्धर्मादादपि न फलोपस्थितिस्तत्रापि फालाभाव
निश्चायकप्रमाणभावाद् योग्यतासंशयसमभेन फलसाधनत्वप्रत्ययो लिङ्ग
दिशः स इत्येव । न च तदोपा नोपयोगी — निष्फलतया ज्ञाते चैत्य
वन्दनादौ प्रवृत्तिनारणायैष्टसाधनताजनस्य प्रवृत्तिहेतुतावश्यकत्वेन नित्य
विधेः प्रवृत्तिनिर्वाहाय तस्य फलसाधनताबोधनताया अपश्यत्त्वादि
तिथेर्न, न — ‘ सन्ध्यामुपासीते ये च सततं राशितनत्रा ’ इतिश्रुतौ
‘ सततम् ’ इतिश्रुते कदाचित् यस्य सन्ध्यावन्दनादिषाधनत्वेन स्वीय
स यावन्दने इत्येकावाप्तिकलाधनस्य निश्चिततयाऽह ए सन्ध्या
वन्दने नञाशेकावाप्तिमाधनताबोधनेति तस्य सन्ध्यावन्दनो प्रवृत्त्यनि
र्वाहात् । यत्र च नित्यो विशिष्ट फलसाधनोर्ध्वनादादिनास्ति एव विधि
प्रत्ययेनेष्टत्वेन फलसाधनताबोधनत्वं जननेपीत्युपपत्तयतावच्छेदकस्वर्गत्यादि
रूपविशेषधर्मकारेण फलानित्यफलसाधनतायोऽस्याऽनिर्वाहेण प्रवृत्त्य
निर्वाहात् । इष्टसाधनताजानाऽप्रदित्तरणभूतोनास्तिराशः सन्ध्यावन्द
नावभासगोचरनरकादिसाधनताजानाधीनतद्गोचरेणवदितत्प्रमग्रा एव स
न्ध्यावन्दनादौ प्रार्थनताया उपगन्तव्यतया नित्यफले इष्टसाधनताये

न च “विधजिता यजेत” इत्यत्र विशेषकलाक्षयेऽपि यथा
 स्वर्गफलानुपपत्त्याऽऽद्यादारेण तत्तत्प्रभिव्यापाराद् विशेषकलागच्छितस्वर्ग
 साधनताबोधस्तथानित्यमर्थेऽपि विशेषधर्मप्रकारकस्वर्गसाधनताबोधसमवा
 युक्तप्रवृत्तिसामग्र्यन्तरकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्, बहुवचस्ययाऽऽयास
 साध्यविश्वजिज्ञयागे तत्तद्मामवधादिकन्वेद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्विधे स्व-
 र्गफलतार्यानिश्चयान्, सन्ध्यावन्दनादौ चाऽल्पाप्यासमाये ग्रामादिक्रमो
 द्देशेनापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्विधे स्वर्गपरत्वनिश्चयाऽप्योक्तम्, स्वर्गादिक्रम
 कामनारहितैर्भुमुक्षुभिरपि सन्ध्यावन्दनाद्याचरणात् उक्तप्रवृत्तिसामग्रीफल
 नस्यावश्यकत्वाच्च तादृशमामर्मा विना प्रायश्चित्तादाविष्टाऽसाधने प्रवृत्त्य
 निर्वाहाच्च । न च तत्रापि पापध्वंसपेक्षमावन्तज्ञानात् प्रवृत्तिर्निर्दिहति, सुप्त
 दुःखागोचरगोचरेच्छायागिष्टमाधनताज्ञानस्य नियमतोऽपेक्षाया निष्फल
 पापध्वंसपेक्षत्वासंभवात् । नरकसाधनगोचरद्वेषस्य तद्भ्रमगोचरेच्छाज
 नकत्वोपगमेऽस्मत्समीहितयागिष्टसाधनत्वज्ञानाऽवदितप्रवृत्तिसामग्र्यामपि
 दात्, कृतेसाध्यताज्ञानसहितेच्छासायान्दसामग्रीतन्निर्दिष्टेऽप्येवैर्निष्फलेऽपि
 सन्ध्यावन्दनादौ निर्वाहेण प्रवृत्त्युपपत्तेः ।

न च नरकानुत्पाद एव प्रायश्चित्तस्य सन्ध्यावन्दनादिश्च फलमि
 तीष्टमाधनताज्ञानवदितैव प्रवृत्तिसामग्री, नरकद्वेषता च तदनुत्पादे
 नियमन एवच्छेदिति तेषां नित्यसन्ध्यावन्दनानुष्ठानमुपपद्यते । अन्यैश्च
 तन्तानुष्ठीयते इति वाच्यम्, नरकानुत्पादस्य तत्प्रागभावात्प्रकृत्य प्रति
 योगिनिष्कल्पप्राप्तेन फलत्वाऽसंभवात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविधेऽपि
 तथा कदाचित् पापान्तरेण यस्य नरकदुःख जनित जनिष्ये वा तथा
 तस्यैव सत्त्वात् नित्यत्वेन चोभयो फलत्वात्संभवात् । योगक्षेमसाध
 रणसाधनतायाश्च गुरुशरीरत्वेन प्रवृत्त्यनुपयोगित्वात् ।

यदापि “ मण्डली कुर्यात् ” इत्यादिवाक्येण माण्यवाग्णायैष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वमात्रशक्यमिति, तदापि न — मण्डलीकरणादिजन्य तद्धर्मसादिरूपफलेषु कदाचिन् कस्यचिदिष्टताभ्रमेणच्छेत्पत्त्या मण्डलीकरणादावपिष्टसाधनत्वाऽन्वाधेनेष्टसाधनत्वविध्यर्थतामतेषु तद्वाक्यप्रामाण्यस्यावश्यकमयेष्टापत्तेः । ‘ स्वर्गकामो मण्डली कुर्यात् ’ इतिवाक्यजन्यभावे च स्वर्गकामनाया मण्डलीकरणादिनिष्ठकर्तव्यत्वमोजकत्वमानेन सर्व्वेवाधेना तद्वाक्येऽप्राभाष्योपपत्तेः ।

न चेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वं नुपगमे ‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यादिवाक्येयाद्यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्ति — तत्राथ वगोचरद्वेषवदितसागप्रवृत्तसंभवात् । यागाद्यभासस्य नरकादिरूपद्विष्टसाधनत्वाभावात् । इष्टसाधनत्वबोधकमान्नाभावेन तज्ज्ञानवदितसामग्र्या अपि भ्रमपत्ते दुर्धटत्वादिति वाच्यम्, इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेषु ‘ स्वर्गाऽमानेन न स्वर्गकामनाधीनरूपिताध्यम् ’ इतितरत्राद्यन्त्यात् स्वर्गकामकृतित्वाध्यतान्वयित्वाच्छेदवृत्तया स्वर्गसधनत्वयोक्तविधिजन्यत्रोषे भागाद्यागादिष्वस्य नतज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिनिर्वाहात् । इत्थं च सन्भाव दगादौ तत्प्रत्ययच्छिन्नशौचादिकर्मणाऽधिकारो न तु फलकामनापि, अत फलकामनान्यस्या न शौचादिमत सन्ध्यावदभाकरण प्रत्ययजनकम् । फलकामनायास्तत्राधिकारत्वे तच्छून्यस्याऽवधिवारितया तदकरणेन प्रत्ययव्य—भावतेत् । न च मुमुक्षुवादेन स्वर्गादिरूपफलकामनेऽपि नदाचिदसंभवेति नरकाभावकफले निश्चयत एवेच्छा समवतीत न शौचादिमत सन्ध्यावदभासस्य प्रत्ययजनकत्वानुपपत्तिगति वाच्यम्, नरकाद्यनुपपत्त्यैव तदभावाऽपानेन तद्विच्छाविरहेऽपपत्तेरित्याहुः ।

तदसत् — धर्मसादेऽप्यन्तभावविरोधिताया निष्प्रमाणसत्ता नरकात्सन्ध्यावदभासस्यैव पादाश्रितसन्ध्यावदभासादीपलसंभवादिष्टसाधनतायाः

नाऽप्यदितप्रवृत्तिसामग्र्या असिद्धे । कारणान्तरकल्पनापेक्षया गुरुगरीर
 क्षेमसाधारणसाधनताज्ञानमैव सर्वा प्रवृत्तिहेतुनेति । ' दण्डाद् घटः '
 इत्यादिप्रतीतिभावात् स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्य क्षेमनाभावात्साधनत्वोप
 गमे तच्छरीरगौरवस्य भावात्तेति । निच्यस्थले शौचादिक्रमकापनवे रुमयोरभि
 धारत्वेपि प्रत्येकमेव तयोरधिधारता न तु मिलितयोरिति फलकामनादन्वय
 स्योपि शौचादिगतोऽभिधारितया तस्यापि नित्याररूप प्रत्यययजनकम् ।

अथ वा सन्-शब्दनाशरूपेण प्रत्यागजनेनेऽभिधाकदेशशौचा
 दिमत्त्वेनैव सत्कारि न तु फलकामनापि, तद्वगतोऽपि प्रत्यागमे वि स-
 र्वसिद्धत्वात् । एतेन सत्कारिप्रकारानुपगमे शौचादिशब्दनाश फलकामना
 दैवाधित्यात्स्यात् प्रत्ययय जनेनेति वि तम् । यत्र एव निरुक्ता
 म्यजयन्तीतिताशौ फलकामनाया अधिधारत्वन्य सर्वसिद्धत्वा शौचा
 दिमत फलकामनारहितो तदकरणं प्रत्याग जनेनेति ।

अपरे तु ' चैत्र न वन्देत ' इतिवाच्यतामाणापानुरोधेनेष्टसाधन
 खरय विध्यर्थतामात्रम्, इतिवाच्यतादिगति चैत्रवन्दनाशौ इति
 साध्यत्वावभावरय न्ना बोधने तद्वाच्यतामात्रमाप्यापेक्षे । इतिसाध्यता
 याश्च विविक्त निरुक्तिम्— तदनन्तरेपि इनेराख्यातामागो यार्थ
 तथा विधिप्रत्ययस्यापि तदर्थवृत्तया ' पचेत् ' इत्यादौ इति पात्रानुक्त
 क्तवमानस्यावश्य फलयाऽर्थात् पात्रादापि इतिवाच्यतामात्रान् कृते
 साध्यताया विधित्वेपि तत्कालतत् पुरुषविशेषादेशे पि इतिमाध्यताविषय
 कस्य प्रवर्तकज्ञानस्य शब्दबोधोत्तरमेव स्वीकरणात्तया विधिवत्त्वज
 शब्दबोधत साक्षात् प्रवृत्त्यनिर्वाहान् ।

अस्तु वा साध्यतासम्बन्धैवाख्यातसामान्यार्थकृते क्रियाया वि-
 धिप्रत्ययजन्यबोधे भागम्, प्रवर्तिका विकीर्षापि साध्यतासम्बन्धेन इति
 प्रकारिका क्रियेऽनैव । न च उदादिन्ध्ये वाख्यातार्थकृते क्रियादिशे

विनिगमकमिति वाच्यम्, क्रियाया बलवदनिष्टाऽसाधनत्वज्ञानस्यापि तद्वोचोच्छादेतुतया बलवदनिष्टाऽसाधनत्वन्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वमते किं याविशेष्यकृतप्रकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया भतद्वये कल्पनासाम्यात् ।

यदि च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानमेव द्वेषतामभीत्वेनेच्छामतिरन्वयकं च तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुः । तदोक्तस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य सम्भवेऽपि विशिष्टस्य वाच्यत्वे श्येने विध्यर्थवाधेन तद्विषयकशुभेतरप्रामाण्यस्य इति शक्तिभेदस्य श्येने केवलेष्टसाधनत्वबोधस्य बोधगम आदर्शकः ।

मणिकृनापि तत बलवदनिष्टाऽसाधनत्वस्याऽभानं लिखितम् । तदभानं विशिष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति— विशिष्टशक्तेविशेषणविनिर्गोकेन विशेष्यताऽभासकत्वात्, तत्तद्भ्रमप्रकारेण पदार्थविषयकशब्दबोधे तत्तद्भ्रमांशे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिशानस्य हेतुत्वात्, अन्यथा विशिष्टस्वर्गादिवाचनस्वर्गादिपदाद्विरा लक्षणा केवलसुखत्वादिप्रकारकशब्दबोधापत्तेः ।

यदि च केवलसुखत्वादिना स्वर्गादिरूपमुखबोधो लक्षणामन्तरेण स्वर्गादिपदादिष्यत एव नेष्यते पर सुखान्तरबोधः— तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वमनुपयोगीत्युच्यते । तदापि बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यताया श्येने निष्ठवैरिवधसाधनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वनियतत्वेन तदसाधनत्वाविशिष्टत्वेन विधिप्रत्ययाऽवाच्यतया सुतरा तत्र विध्यर्थत्वाऽनिर्वाह एव ।

यत्तु श्येनस्याऽदृष्टाद्वारकत्वघटितहिंसालक्षणानाक्रान्ततया बलवद्दुःखाऽजनकत्वमिति मतान्तरम्, तदसत्— तथा हि श्येने सात्त्विकप्रवृत्तिवारणाय बलवद्दुःखाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुताया उपग-

न्तन्यतया तस्यैव विध्यर्थताया भावश्यकत्वेन श्येने तद्वाचाच्छ्रुतेरमा
माप्यप्रसङ्गतादवस्थात्, श्येनस्य हिंसात्वविरहेऽप्यभिचारतया नरकज
नकत्वस्य दुर्वारत्वाच्च ।

१

यत्तु “अभिचरन्” इत्यस्य वैरिवधगोचरप्रबलकामनाविशि
ष्टार्थतया तादृशकामनाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयाजनकत्व
रूपबलवदनिष्टाननुबन्धित्वघटकद्वेषानुदयात् तादृशकामनाविशिष्टवृत्ति-
पञ्चदशविषयाजनकत्व श्रुतिमाक्यात् प्रत्येतव्यम्, तच्च श्येनेऽव्याधितमेव-
वैरिवधे उत्कटरागवत्तत्तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषानुत्पत्त्या तादृशनरकस्य वैरिव
पोत्कटककामनाविशिष्टवृत्तिद्वेषाऽविषयत्वात्, न ह्येकदैकत्राऽवर्तमानयोरेकत
रमपरविशिष्टवृत्तीति मिथ्याणा मूलाभिप्रायवर्णनम् तदपि न— बलवद्द्वेष
विषयदु खजनकत्वप्रतिमोगिकाभावस्याऽतिप्रसक्ततया बलवद्द्वेषविषयदु खज
नकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वाच्यताम्बीकारेणान्यपुरुषस्य पुरुषविशेषीयबलय-
द्द्वेषविषयदु खजनकत्वाभावस्य प्रत्ययाऽतभवात् तादृशदु खजनकत्वेऽभावे
च खण्डशक्तिस्वीकारे विशिष्टशक्तिस्वीकारपरित्यागात् ।

एव यत्रोत्कटरागो यदा तत्रैव नोत्कटद्वेषस्तदा, तज्जन्मे फले
उत्कटरागदशाया च तज्जन्यदु खरूपफलान्तरे उत्कटद्वेषे न किञ्चिद्वाप
कमिति वैरिवधे उत्कटरागदशाया श्येनजन्मनरके बलवद्द्वेषो दुरपवाद
एव । अन्तु वा फलविषयोत्कटरागघटिता उपायगोचरोत्कटरागकाममी,
तत्रैव तज्जन्यतया शान्ति फलान्तरेऽप्युत्कटद्वेषविरोधिनी तथापि नरकवैरिवध
योरेकतर प्रति श्येनस्य हेतुत्वाग्रहदशाया तयोर्बलवद्द्वेषरागयोर्गुणवत्
समभ एव ।

सगु दोक्षाङ्गवगुमातस्य नरकाऽसाधननया “ मा हिंस्यात् ” इत्याऽवैषडिंसैव विवक्षितेति श्येनस्य नरकाऽसाधनःसोपपादनम्, तदपि न— तावताप्यभिचारविधया तथात्वस्य दुर्नरिस्तात् ।

अथ स्यादशक्तिमवलम्ब्याऽनिष्टाऽसाधनत्वंविनिर्गोक्रिण कविर् वि-
भिवाक्यजन्यनोषोषामे “ श्वेत छागमालमेत ” इत्यादवपि तत्पारिस्ता
गसभवात् अविगोषेन “ मा हिं-यात् ” इत्यत्र धृत्यर्थसञ्ज्ञोचो न स्या
दिनि साल्पगतमेव साधीय इति चेत्, स्यादेव अविरोषी “ प्राज्ञोभ्यो
दपि दीयता तत्र कौण्डिन्याग ” इत्यत्रेव सा त्वनिषेदिशेषेत्तत्परत्वं ग्युत्प
चित्तिद्विगिति “ मा हिंस्यात् ” इत्यत्र सञ्ज्ञेच ।

ज्ञाप वा कथयित्वा चागक्रान्तपसभरेनौत्सर्गिकार्थपरित्याग इति
हिंसानिषेधसञ्ज्ञोषेनोपपत्तौ न “ श्वेनं छागमालमेत ” इत्यादौ विधिप्रत्ययस्य
कञ्बदनिष्टाऽसाधनत्वार्थपरित्यग इत्यप्याहुः ।

अथ यागशास्त्रादिजन्यश्रमादावपि कदाचित् कस्यचित् कञ्बदोशो
यात् ‘ यनेत ’ ‘ पचेत ’ इत्यदावप्रानाप्यप्रसञ्ज्ञो दुर्नरि ।

यत्तु कञ्बदनिष्टाऽसाधनत्वं न लै क्तिविध्यर्थं किं तु ‘ न ठञ्प्रथ
इत्यादिश्रुते मा ऽप्योपपत्तये चैरि-ञ्छिञ् एव तदर्थकता, तत्रापि कञ्ब
निष्ट नरकमेव तादृशेणार्थं, अत्र इष्टोत्सर्गिनान्तरायश्रमादेः कदाचि
द्वेषविषयतया न यागादौ विध्यर्थनाथ इति, तदपि न — “ शाक
भुञ्जीत ” इत्यादिवैषकनाकस्य कञ्बदनिष्टाजनकत्वनिषेत्परत्वं वि
प्रामाण्यानुपपत्ते ।

तत्रापि शोभाऽजनकत्वं विध्यर्थं, तद्वगो नन्ता सोऽप्ये इतिर्भे
“ रिच्छासा न गच्छेत् ” “ पुष्ये नोद्धेत् ” इत्यादिसंज्ञाने साञ्ज्ञ

नस्य 'नैक पर्वतमार्गोद्देव' इत्यादिवाक्ये यच्चैवा गतिः । तथापि विशिष्य तत्तदनिश्चयानुसारेण वक्ष्ये विधिप्रत्ययार्थत्वे शक्यमागन्त्यप्रसङ्गो व्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च ।

अत्र वदन्ति— द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणितनरकत्वस्य धर्मसाधनत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावात्कृते तादृशमावर्त्तनेऽनुगते एवैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः । उपलक्षणीभूतद्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकाद्यसाधनत्वं प्रतीयते । कुत्रचिन्नरकाद्यसाधनत्वं कुत्रचिद्रोगासाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियामकम् । प्रतियोगितया प्रकारतया भावनात् प्रतियोगितावच्छेदकप्रत्ययनरकत्वस्य दौ द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिग्रहे भावमाविरुद्धम् ।

न च प्रमेयत्वादेरप्युपलक्षणतया भावमाविरुद्धमिति प्रमेयत्वे हेतुपरक्यतया नरकत्वाद्यनुगमकत्वं कथं न स्वीक्रियते विनिगमकत्वावादिषु वाच्यम्, मुक्ताद्यसाधनत्वस्य विध्वर्षताविरहेण प्रमेयत्वादे मुक्तत्वादिसाधारण नोक्तरूपस्यैत्यस्यैव विनिगमकत्वात् । न च तापर्याभावात् मुक्तत्वाद्यसाधनत्वाभावकत्वोपपत्तौ विध्वर्षत्वेति क्षतिविरह इति वाच्यम्, तस्य विध्वर्षत्वे तत्तादर्थ्येणानुनिक्राना 'न भुञ्जीत' इत्यादिप्रयोगात्ते ॥

इति तर्कशास्त्रपुरन्धरमहामहोपाध्याय भाष्यद्वारापरमहोपाध्यायविरचिते

॥ न्युत्पत्तिवादः समाप्तः ॥

॥ अरिस्तु ॥

